

HƏSRƏT HƏSƏNOV

MÜASİR
AZƏRBAYCAN DİLİNİN
FONETİKASI

14253

Dərslik Azərbaycan Respubli-
kası Təhsil Nazirliyi tərəfindən
dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

BAKİ—2004

Elm və Təhsil Mərkəzi
Təfəkkür Universiteti
Kitabxana

GİRİŞ

Müasir Azərbaycan dilinin fonemlərini, fonem tərkibini və fonem sistemini elmi əsaslarla müəyyənləşdirərək ümumiləşdirmək ən vacib məsələdir.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu özünəməxsus orijinal xüsusiyyətləri ilə başqa dillərdən fərqlənir. Türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dilinin ümumi xüsusiyyətlərindən birincisi ahəng qanunudur. Ahəng qanunu bütün türk dilləri üçün əsas qanundur. İkinci mühüm cəhət iki saitın yanaşı gəlməməsidir. Azərbaycan sözlərinin quruluşu sait+samit... və yaxud samit+saitdən ibarətdir. Üçüncü sort söz əvvəlində iki kar samitin yanaşı gəlməməsidir. Bunlar Azərbaycan dili üçün ümumi fonetik xüsusiyyətdir.

“Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” dərslində nitq səsləri əsas obyekt kimi açılırlar. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki səslər haqqında sistemli şəkildə məlumat verilir, səs və fonem arasında oxşar və fərqli cəhətlər izah edilir. Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepik normaları, qayda və qanunları, sait və samitin tələffüzünə aid qaydalar, alınma sözlərin tələffüzünə və bəzi qrammatik formaların tələffüz qaydaları açılırlar.

Azərbaycan ədəbi dilinin səs sisteminin sinxron və diaxron planda öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir, amma səs sisteminin sinxron planda öyrənilməsinə üstünlük verilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi düzgün danışmaq, düzgün yazmaq, düzgün oxumaq və deyilmə, yazını düzgün dərk etmək üçün ən mühüm anlaşılma vasitəsi olan dilin normalarını, qayda-qanunlarını əsaslı surətdə tədqiq və təmin edən bir fəndir.

“Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” dərsləri aşağıdakı fəsillərdən ibarətdir:

- I fəsil. Fonetikanın ümumi məsələləri
- II fəsil. Səs və fonem
- III fəsil. Azərbaycan dilində fonetik hadisə və qanunlar
- IV fəsil. Nitq parçaları: heca, vurğu, intonasiya
- V fəsil. Orfoeniya
- VI fəsil. Yazı, qrafika və əlifba
- VII fəsil. Orfoqrafiya

Dilin strukturu bu funksiyanı yerinə yetirməyə çalışır. Dil ancaq cəmiyyətdə yaşayır. O, müəyyən bir fikri ifadə edir, məzmunu dinləyicilərə çatdırır. Bu məzmun, mənə müəyyən zahiri forma vasitəsilə — səs və yazılı şəkildə əks etdirilir. Dilin məzmunu və forması biri-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Dil struktur münasibətinə görə iki yarusu, iki səviyyəyə bölünür: aşağı və yuxarı səviyyəli dil vahidləri. Elementlərin aşağı səviyyəli vahidləri səslərdir. Onların fərqləndirici əlamətləri yoxdur. Onlar öz-özlüyündə heç nədir, mənası yoxdur. Aşağı səviyyəli vahidlərin səs səviyyəsinin bir tərəfi maddi, o biri tərəfi ifadə planı ilə əlaqədardır. Aşağı səviyyəli vahidlər yuxarı səviyyəli vahidlərin təşkilinə və ifadəsinə xidmət edir, onlar biri-biri ilə bağlıdır. Aşağı səviyyəli vahidlərdən yüksək səviyyəli vahidlərin maddi qurulması və fərqləndirilməsi üçün istifadə edilir. *

Fonetik vahidlər yuxarı yarusların səs qabığında tez-tez təkrar olunur, hətta bir morfemdə iki və daha çox təkrar olunur, lakin onlar heç zaman öz müstəqilliyini itirmir (ata, atalar, atalardan). Bir fonetik vahid morfem, söz, hətta cümlə də ifadə edə bilər.

“Fonem ardıcılığı yuxarı yarusun vahidlərini təşkil etməklə onları fərqləndirmək imkanı yaradır” (Y.Fəxrəddin)

Yüksək səviyyəli vahidlərin mənası və maddi elementləri aşağı səviyyəli səslər formasından ibarətdir. Yüksək səviyyəli vahidlərin semantik səviyyəsinə morfem, söz və cümlə daxildir. Bu vahidlər də ikitərəflidir: həm məzmun, həm də ifadə planı. Dilin fonetik quruluşu təkcə səslə dilin yox, həm də yazılı dilin varlığı üçün əsas şərtlərdən biridir. Dili reallaşdıran onun səs cəhətidir. Dil onun vasitəsilə inkişaf edir, nəşildən-nəslə keçir. Əgər danışanın tələffüzü səslər formasında verilməsəydi, dil ünsiyyət vasitəsi və fikir mübadiləsinə xidmət edə bilməzdi.

[Dilçilikdə dilin səs və səs vahidlərini öyrənən sahə fonetika adlanır. Fonetika (yunanca rhone — səs, tika — elm, səs haqqında təlim, elm) termini iki mənada işlədilir:]

1. Nitq səslərini, onların əmələgəlmə üsullarını, birləşməsi və biri-biri ilə əvəz olunması qaydalarını, akustik və fizioloji artikulyasiya

xüsusiyyətlərini araşdırmaq, onların başqa dil vahidləri arasında yerini müəyyənləşdirməkdir. Fonetika səslənmənin mənə tərəfini deyil, ifadə tərəfini öyrənir.

Nitq səsləri fiziki, fizioloji və linqvistik funksiyaya malikdir. Nitq səslərinə kommunikativ proses kimi üç planda baxmaq lazımdır: məlumat, ifadə etmə və müraciət.

Səs vahidləri fonetikada iki aspektdə öyrənilir: fonetik və fonoloji. Birinci aspektdə səs vahidləri artikulyasiya - fizioloji, digər aspektdə funksional planda öyrənilir. Səs vahidlərinin artikulyasiya - fizioloji, artikulyasiya - akustik cəhəti fonetikanın, funksional aspekti isə fonologiyanın obyektidir.

Fonetik aspekt artikulyasiya - akustik hadisə kimi səslərin maddi cəhətini, səslərin hansı nitq orqanlarında necə yaranmasını, danışq prosesində orqanların qarşılıqlı əlaqələnməsini, eləcə də fiziki səciyyəsinə (ucalıq, intensivlik, uzunluq) tədqiq edir.

Fonetikanın fizioloji aspekti səslərin xüsusi linqvistik funksiyasını, kommunikasiya prosesində sözləri yaradan və fərqləndirən işarələr kimi hansı funksiyaları yerinə yetirməsini araşdırır.

[Fonetika və fonologiya nitq səslərini müxtəlif aspektlərdə öyrənsə də, onlara ayrı-ayrı elm sahəsi kimi yox, bir fənnin, bir elmin iki aspekti kimi yanaşmaq lazımdır. Əvvəla, bunların hər ikisinin öyrənmə obyektinə eynidir. İkincisi, nitq səsləri və fonemlər biri-biri ilə nə eyniləşdirilə bilər, nə də onlara biri-birindən əlaqəni tamam kəsmiş kimi baxmaq olar. Fonoloji aspekt fonetik aspektə əsaslanır, səs vahidlərinin funksional səciyyəsinə reallaşdırır. Nitq səsləri ilə fonemlər arasında birbaşa əlaqə var. Bu əlaqə nəticəsində fonem reallaşır, ifadə olunur, nitq səsləri fonemin maddi ifadəçisidir.]

[Fonemlər sistemi diferensial əlamətləri müqayisə etməklə müəyyənləşir. Nitq səsləri özlüyündə linqvistik və ya funksional, sosial aspektləri təmsil edir. Akustik - artikulyasiya, linqvistik, sosial aspektlər fonologiyadan ayrılmazdır.]

Fonetika ilə fonologiya arasında qarşılıqlı əlaqə olsa da, fərqlər də var: 1) fonetika səslərin fizioloji və fiziki təsvirini, fonologiya

miş metodikasının meydana gəlməsi üçün vacibdir. Azərbaycan dili müəllimi gələcəkdə xarici dil kimi funksional səs vahidlərinin tərkibini, onların fonetik səciyyəsinə, birləşməsi və dəyişməsi qanunlarını, heca, söz və söz birləşmələrində səs vahidlərinin vəzifəsini dərindən dərk etməli və onları öyrətməlidir. Ona görə də Azərbaycan dilinin fonetikasının səciyyəvi xüsusiyyətləri başqa dillərin xüsusiyyətləri ilə tutuşdurulmalı və müqayisəli öyrənilməlidir. Fonetikanın nəzəri əhəmiyyəti nitq səslərinin sözlərin formalaşmasında və ünsiyyət prosesində iştirakını elmi əsaslarla işıqlandırmaqdır. Dil səsləri vasitəsilə forma və məzmun vəhdəti yaranır, dilin əsas funksiyası - ünsiyyət vasitəsi olması həyata keçir. Dili səslərdən kənarında öyrənmək məzmunu formadan ayırmaq deməkdir. Halbuki forma ilə məzmun birlikdə vahid bütövlük yaradır. Bir sıra morfoloji və sintaktik amillər fonetik baxımdan izah olunmadan anlaşılmaz, dil tarixi fonetik əsassız yarana bilməz.

Nitq səsləri dilin vacib hissəsidir, çünki dil səslərin sayəsində ünsiyyətə xidmət edir. Ünsiyyət başa düşmə, jest, görmə, səs və eşitmə vasitəsilə mümkündür. Jest və görmə ünsiyyət vasitəsi kimi məhdud imkanlıdır. Belə ki, həmsöhbətlərin biri-birini görməsi vacibdir. Qaranlıqda jest və görmə ünsiyyət rolunu itirir. Ünsiyyət zamanı həmsöhbətlərin sayı minimum iki nəfər olur. Həqiqi ünsiyyət şəxslərin bilavasitə iştirakını tələb edir. Ona görə də nitq səsləri ünsiyyət üçün zəruridir, çünki burada səs, eşitmə, görmə və jest də var.

[Fonetika dilin tarixini öyrənməyə, ayrı-ayrı sözlərin etimologiyasını açmağa və aydınlaşdırmağa, dillərin qohumluğuna müəyyən etməyə kömək edir, alınma sözlərin söz alan dilin səs sisteminə uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Fonetikanın əsaslı öyrənilməsi ana dilinin düzgün tələffüz qaydalarının mənimsənilməsinə kömək edir.]

Dil tələffüz olunan, yazılan, oxunan və eşidilən nitq kimi müxtəlif formalarda ifadə olunsada, səslərdə təzahür edir. Buna görə də səslər dilin maddi əsasıdır. Dil səslərlə maddiləşən icimai hadisədir.

Fonetikanın dilçilikdə yeri

Fonetikanın dilçilikdə xüsusi yeri var. Başqa dilçilik fənləri kimi fonetika da müstəqildir, özünün xüsusi tədqiqat obyektinə mövduddur. Fonetika ayrıca dilçilik sahəsi olsa da, başqa sahələrdən tamam tədris olunmamış, onlarla qarşılıqlı əlaqədədir. O, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika və qrammatika ilə daha sıx bağlıdır. }

Fonetika nitq səsləri, orfoepiya isə düzgün tələffüz haqqında təlimdir. O bu və ya digər səsənin düzgün işlədilməsi, onların sözlərdə düzgün birləşməsi, vurğu, cümlənin müxtəlif melodik tipləri və sözlərin tələffüz normalarını müəyyənləşdirir. Fonetika əlifbanın hərflərinin düzgün oxunmasını və onların birləşməsini əks etdirir. Hər dilin yazısının inkişafı nəticəsində səslərin ifadəsi üçün qrafik qaydalar sistemi hazırlanır.

Sözlərin yazılma qaydaları, həmin qaydalara fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplərin tətbiqi orfoqrafiya qaydalarının toplusunu yaradır.

Fonetika leksika ilə sıx bağlıdır. Leksikanın tədqiqat obyektinə olan söz səslər əsasında formalaşır, maddiləşir, mənalənir. Söz səsdən kənarında mənasızdır. Sözlərin forma və məzmunca fərqləndirilməsi səslər vasitəsilə mümkündür. Sözlər səslərdə hüdudlandırılır. Sözlərin dəyişməsi qaydaları fonetik qaydalara əsaslanır. Başqa sözlə, sözlərin dəyişmə qaydalarını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə tez-tez fonetik qaydalara müraciət edilir. Sözlərin tərkibindəki səslər onun zahiri cəhətini təşkil edir (stol-stul, kal-kəl). Bu sözlər saiflərə görə fərqlənir, mənaları müxtəlif və anlaşıqlıdır. Sözlərin səs eildiyi onun məzmununu ifadə etmə formasıdır.

Leksika ilə fonetika biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olsa da, biri-birindən fərqlənir. Belə ki, fonetikanın öyrəndiyi nitq səsləri mənadən məhrumdur, leksikanın obyektinə isə mənalı vahidlərdir, onlar mənacə müstəqil və konkretir. Leksika dilin mənalı ideal cəhətini, fonetika isə ideal və fiziki cəhətini öyrənir. Fonetika öz qaydalarını konkret söz və cümlələrdən tədris olunmuş formada qurur. }

Fonetikanın digər linqvistik fənlərdən prinsiplial fərqi odur ki,

dən (nitq səsləri və ya fonem, sözlərin mənalı hissəsi olan morfoloqlar) düzəlməsi və ancaq biri-biri ilə birləşməsi, fəaliyyət göstərməsidir.

2. Fonetikanın qrammatika ilə əlaqəsini inkar edənlər, onların hər birinə müstəqil fənn kimi baxırlar.

A.İ. Tomson hər hansı əsaslandırma və düzəliş olmadan fonetikanı ayıraraq yazır: "Morfologiya və sintaksis ümumi qrammatika adı ilə birləşir. Belə ki, qrammatika adı səsləri fonetikada yerləşdirir." Bununla belə, o qeyd edir ki, adət üzrə qrammatikaya səs haqqında fonetika təlimi də yerləşdirilir. Bu fikirdə olanlar onu əsas götürürlər ki, fonetika ayrılıqda mənası olmayan nitq səslərini, qrammatika isə mənalı vahidləri öyrənir.

3. Fonetikaya qrammatikanın tərkib hissəsi kimi yox, onunla sıx əlaqədar olan sahə kimi yanaşırlar.

V.A. Reformatski yazır ki, fonetika qrammatik quruluşla, lüğətlə bağlıdır. Bunların hər birinin dilin quruluşunda ayrıca muxtar yarusları olması heç kəsdə şübhə doğurmur. O belə hesab edir ki, bu yaruslar biri-biri ilə danışqsız məcbur və strukturca şərtləndirilmiş şəkildə əlaqəlidir.

[Fonetikanın lüğətlə əlaqəsi, hər şeydən əvvəl, söz, onun səs qabığından kənarında ağıla gəlməkdir. Ona görə də sözlərin fərqlənməsi qayda üzrə onların səs qabığının fərqi vasitəsilə həyata keçir. Omonimlər nisbətən çox nadir hallarda istisnalıq təşkil edir. Bunlarda sözlərin fərqlənməsinin zahiri ifadə olunması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Fonetika leksika ilə əlaqəlidir. O, müəyyən fonetik hədudlandırmaya müvafiq dilin sözlərinin səs qabığında toplanır. Deyilənlər fonetikanın dilin lüğət tərkibi ilə əlaqəsinə şahidlik edir, lakin elmi bir fənn kimi leksika ilə, həm də morfologiya, sintaksislə sıx bağlıdır, çünki hər cümlə intonasiya ilə formalaşır. Fəsilə, fraza, vurğu və melodikanın köməyi ilə cümlənin ayrılmasını həyata keçirir.

Beləliklə, fonetika qrammatika kimi öz qaydasını qurur, konkret söz və cümlədən ayrılır. Fonetikanı qrammatika ilə doğmalaşdıran onların hər ikisinin dilin strukturunu öyrənməsidir. Onun ümumi

matikanın predmeti, fonetikanın tədqiq sahəsi ilə qrammatikanın tədqiq sahəsi başdadır.])

Fonetikanın tədqiq obyektləri mənalı deyil, qrammatikanın obyektlərinin hamısı mənalıdır: morfem, söz.

Fonetikanın istinad etdiyi və öyrəndiyi obyektlər məzmun planına malik olan dil vahidləri kimi çıxış edə bilmir. Onlar sözün daxilində paralel qalır, kənara çıxıb bilmir. Qrammatikanın obyektləri isə ünsiyyətin tərkibində birbaşa iştirak edir (Y.Seyidov).

Fonetik sistem və onun dəyişməsi

Sistem bir işarənin yox, müxtəlif işarələrin birliyidir. Təkcə dil yox, bütün dil vahidləri işarələr sistemidir. Dil özlüyündə bütöv, sistemlər sistemidir. Dilin sistemi fonetik, leksik və qrammatik sistemlər əsasında bütövləşir. Dil sistemi makro, fonetik, leksik və qrammatik sistemlər isə mikrosistemlidir. Dil sistemi müxtəlif dərəcəli ünsürlərdən ibarətdir: səs vahidləri (fonemlər), morfem, söz, cümlə.

Deməli, dil sistemlidirsə, onun səs cəhəti də sistemlidir. Bu, o deməkdir ki, hər fonetik vahid digər fonetik vahidlərə öz münasibətinə görə müəyyən edilir. Danışan, adətən, dərk etmir ki, dost sözündəki t samiti tələffüz olunmur. Nə üçün baş, bas, dad, yad sözlərində cingiltili və kar samitlər ayrı-ayrı səslər kimi asanlıqla dərk edilir, anıma dost sözündə t samiti fərqlənir? Bunun səbəhi sintaqmatik və paradiqmatik münasibətdədir. İki səs vahidi arasında sintaqmatik münasibət iki növdə ola bilər: 1) bir sintaqmaya daxil olur, biri-biri ilə birləşir, 2) bir sintaqmaya daxil olmur, birləşmir. İki səs vahidi arasında paradiqmatik münasibət də ikili xarakterlidir: 1) biri paradiqmaya daxil olur, 2) biri isə paradiqmaya daxil olmur.

Fonetik sistemdə hər fonetik vahid digər fonetik vahidə öz münasibətini bildirir. Danışan, adətən, heç vaxt düşünmür ki, keç, heç sözlərinin sonundakı ç səsinin ç kimi yox, ş sesi kimi tələffüz edəcək. Bu, tələffüzlə bağlı məsələdir.

istifadə etmir. Hər dilin fonemi kəmiyyətcə məhduddur. Hər dilin fonem kəmiyyətini əlifbasının - hərflərinin sayı ilə mühakimə etmək olmaz. Adətən, dildə səslərin sayı onları ifadə edən işarələrdən çoxdur. Bir dildə, adətən, fonemlərin sayı 80-i keçmir. Hər dildə fonemlər biri-biri ilə sıx bağlıdır. Onlar özlüyündə ahəngli və bitkin sistemi təmsil edir. Dil ayrı-ayrı fonemlərdən yox, fonemlər sistemindən ibarətdir. Dildə tədris olunmuş fonem yoxdur, onlar ayrılıqda müstəqil yaşaya bilmir, hər dildə vahid sistem yaradır.

Ən çətin hecanın başlanğıcını və qurtaracağını göstərməkdir. Rude öyrədir ki, hecaya bölünmənin üç cəhəti var: hər dəfə bir hecadan digərinə keçəndə kəskin dəyişmə olur, eyni zamanda ekspirasiya /ağ ciyərdən havanın buraxılması/, artikulyasiya hərəkəti və eşidiləni qavrama. Belə üçlü bölünmə hecaların hüdudunu dəqiq müəyyən etməyə kömək edir, lakin belə bölgünün özü ixtiyaridir. Biri-birindən fərqlənən iki fonemdən biri digərindən bir və ya iki element alır. Bu elementlər eyni ola bilər. Fonem fonematik qrup daxilində həyata keçir. Çox vaxt assimilyasiya olunan elementlər fonemi qabaqlayır: danışan fonetik qrup daxilində fonemi həyata keçirmək üçün onu zəruri olandan əvvəl tələffüz etməli olur. Həmin fonemin artikulyasiyasının tələbinə uyğun iki dəfə tələffüz edir. Dissimilyasiya isə artikulyasiya hərəkəti gözlənilən iki dəfə əvəzinə bir dəfə tələffüz olunur.

Fonetik sistem ilk dövrlərdən müəyyən edilir və ömür boyu saxlanılır: biz artikulyasiya sistemini həyatımızın sonuna qədər saxlayırıq.

Uşaqlıqdan mənimsənilmiş vahid istisna imkanına görə ana dilinin tələffüzü xarici dilin tələffüzü ilə əvəz edilir, onun öyrənilməsi vərdisin nəticəsidir. Morfoloji sistem də sabitdir, lakin onun möhkəmlənməsi üçün uzun vaxt tələb olunur. Fonetika və qrammatika bir nəslin həyatında dəyişilir, dil isə bir nəsildən digər nəslə keçəndə dəyişikliyə uğrayır.

sudur.

Ümumi fonetika akustik-fizioloji və linqvistik aspektlərin birliyi kimi nitq soslərinin təbiətini öyrənməklə məşğuldur. Nitq soslərinin yaranmasının ümumi vəziyyətini araşdırır. Nitq soslərinin yaranmasının nəzəri məsələlərinin hazırlanması, samit və sait soslərin təbiəti, hecanın struktur imkanı və mümkün quruluşu, vurğunun müxtəlif tipləri haqqında nəzəri fikirlər söylənilir. Başqa sözlə, ümumi fonetika dilin sosləri haqqında biliyin nəzəri məsələlərinə toxunur.

Xüsusi fonetika ayrı-ayrı dillərin konkret fonetik sistemini öyrənir. Məsələn, Azərbaycan dilinin fonetikasi, rus dilinin fonetikasi, ingilis dilinin fonetikasi və s. Bu fonetika bir dilin soslərini sinxron və ya diaxron planda təsvir edir. Hər dilin öz fonetik quruluşu var. Müxtəlif dillərin fonetik quruluşundakı fərqlər ümumi və xüsusi fonetikaların yaranmasına imkan yaradır. Təkcə müxtəlif dillərin yox, eyni zamanda fonetik quruluşları yaxın və oxşar olan qohum dillərin də biri-birindən fərqli cəhəti var. Müxtəlif dillərin sait və samitlərinin təkibcə və kəmiyyətçə müqayisəsi xüsusi və ümumi fonetikaları biri-birindən ayırmağa imkan verir. İnkişaf etmiş canlı dillərdə sait və samitlərin təsnifi, əsason, eynidir, lakin hər dildə sait və samitlərin tərkibi və kəmiyyəti müxtəlifdir. Məsələn, rus dilində altı, Azərbaycan dilində doqquz sait var. Azərbaycan dilində olan ə, ö, ü saitləri rus dilində yoxdur. Bunlar milli səciyyəli saitlərdir.

Təsviri və tarixi fonetika. Təsviri fonetikanın məqsədi konkret bir dilin səs tərkibinin və səs qanunlarının nə səviyyədə olduğunu müəyyən etmə, fonetik dəyişmələrin qanunauyğunluğunu təsvir etməkdir. Bu, hazırkı dövrdə dilin səs sistemidir və onun mənbəyi tamamilə canlı dildir. Bu fonetika dilin təlimini faydalı və səmərəli qurmaqda, əlifbanı təkmilləşdirməkdə, orfoqrafiyanın əsaslarını və qaydalarını elmi-nəzəri mənbələr üzrə dəqiqləşdirməkdə, təkmilləşdirməkdə, mütəxəssislərin, xüsusən dil müəllimlərinin nəzəri cəhətdən silahlandırılmasında mühüm rol oynayır. Dilin səs sisteminin inkişaf vəziyyətini təsvir etmək üçün tədqiqata müasir

dir. Bu fonetikanın prinsipial iki müxtəlif növü var. Dəyişmənin birində söhbət bütövlükdə dilin qədim fonem tərkibini saxlamaqla morphem və ya sözlərin fonetik cildində gedir, digəri fonem sisteminin özünə toxunur. Tarixi fonetika, birinci növbədə, fonem tərkibi və sisteminin inkişafı ilə məşğul olur. Dilin fonetik təkamülü məhz tarixi fonetika ilə bağlıdır.

Təsviri və tarixi fonetika biri-birini tamamlayır, təsviri fonetika tarixi fonetikanın tərkib hissəsidir. Təsviri fonetika müəyyən dilin fonetik sisteminin bir, tarixi fonetika isə bir neçə dövrünü araşdırır.

Müqayisəli və təcrübi fonetika. Müqayisəli fonetikada ədəbi dilin səs sistemi dialektlərin nitq səsləri, qohum və qohum olmayan dillərin səs sistemləri ilə müqayisəli öyrənilir. Burada müqayisə üsulundan istifadə edilir. Müqayisəli fonetikada bir dilin şivələrindəki, bir dil ailəsinə mənsub dillərdəki, hətta müxtəlif dil sistemlərindəki sistemlər biri-biri ilə müqayisə yolu ilə tutuşdurulur. oxşar və fərqli cəhətlər aşkarlanır.

Əvvəllər nitq səsləri ənənəvi yolla, indi isə laboratoriya yolu ilə öyrənilir. Laboratoriya vasitəsilə nitq səslərini öyrənən fonetika təcrübi fonetika adlanır. Təcrübi fonetikada tətbiq olunan üsullar bunlardır: 1) rentgenoqram, 2) palatoqram, 3) kimoqram, 4) elektroakustik, 5) assiloqram, 6) maqnitofon yazısı.

Palatoqram dilin üst damağa toxunan yerlərini, yeni maneənin damaqdakı yerini, linqvoqram dilin toxunan hissəsini, yeni maneənin dildəki yerini, adontoqram isə dilin dişlərə toxunmasını əks etdirir. Bunların vasitəsilə səs qabilində dilin tutduğu vəziyyəti öyrənmək olar.

Akustik, fizioloji və sosioloji fonetika. Akustik fonetika danışq səslərinin fiziki xassələrindən, onların səslənməsindən, tonundan, tembrindən və s. bəhs edir. Bu fonetika danışq səslərinin tədqiqində assiloqramlardan, spektroqramlardan və s. istifadə edir.

Fizioloji fonetika səslərin əmələ gəlməsində iştirak edən üzvlərdən bu və ya digər səsin tələffüzü zamanı onların aldığı vəziyyəti və s. öyrənir. Fizioloji fonetikada səslərin tədqiqində bir sıra vasitələrdən - rentgenoqram, palatoqram və danışq üzvlərinin fo-

lör. Şəkilçilərin itməsi morfoloji sistemi dəyişir,

2) Fonem şəkilçi təşkil etdikdə fonetik qanuna görə dəyişə bilər. Bəzi şəkilçilər ya səslənməsinə görə eynilə, ya da əksinə, ifadə planında fərqlənə bilər. Bu, morfoloji sistemin dəyişməsinə səbəb olur,

3) Fonetik qanunun təsiri ilə sözün fonemi morfem və hecalar üzrə paylana bilər. Fonetik qanunlar müqayisəli-təcrübi dilçiliyin son həddi, ən yüksək zirvəsidir (Ə.Rəcəbov).

Dili öyrənərkən onun özünün obyektiv qanunlarına əsaslanaraq, daxili qanuna uyğunluqlardan çıxış etmək lazımdır. Təkcə səslər yox, ümumiyyətlə, bütün dil vahidləri iki cür qanuna tabedir: qanuna uyğun əvəzlənmə və qanuna uyğun birləşmə. Fonetik qanunlar fonetik uyğunluq, müntəzəm və qarşılıqlı şəkildə səslərin biri-birinə təsirinin nəticəsidir. Məsələn, söz sonunda küylü cingiltili samitlərin qarşılıqlı qarşılıqlı şəkildə birləşməsi artıq qanun şəklinə düşmüşdür. Deməli, “bir dildə sözün əvvəlində cingiltili partlayan samit işlənsə, o biri dildə həmin mövqedə eyni məxrəcə tələffüz edilən cingiltili affrikat işlənir”. Bu tipli nəticəni səs qanunları, yaxud fonetik qanunlar adlandırırlar. Fonetik qanunlar aşağıdakı məlumatları düstura daxil edir: a) səs, yaxud səs qrupuna işarə, b) sözdə, morfemdə, yaxud səs qrupunun aid olduğu dilə, yaxud dillərə işarə (Ə.Rəcəbov).

Fonetik vahidlər və vasitələr

İnsan nitqi ayrı-ayrı səslərə ayrılır. Bunlar biri-birindən fərqlənir. Hər bir şəxs qas, qor sözlərindəki saitlərin, baş və daş sözlərindəki samitlərin fərqi eşidir, lakin əslində nitq axımında ayrı-ayrı səslərin ayrılması heç də təkcə səslənmə ilə müəyyən edilmir. Eyni səslənməni müxtəlif dillərdə danışanlar səs tərkibini müxtəlif baxımdan qiymətləndirir. Məsələn, ərəblər a səsinin ə səsindən, koreyalılar isə b səsinin d səsindən fərqi görməyəcəklər.

Dildə nə qədər müstəqil səs vahidindən istifadə edildiyini müəyyən etmək üçün iki vəzifəni həll etmək lazımdır: 1) nitq axımını

niyyətini pozmayan digər düz xətt boyunca təkrarlanan nitq parçasıdır. Bu, dilin struktur vahidlərini müəyyənləşdirməyə irəkan yaradır, 2) seqmentləşmiş konstruksiyanın birinci hissəsidir.

Tema (məlum olan) kimi çıxış edən seqment həm müstəqil fraza kimi işlənir, həm də sonrakı mətndə bir sintaktik vahid tərkibdə birləşə bilər. İkinci halda söyləm iki hissəyə bölünür. Bu hissələr fasilo ilə ayrılır. Əvvəlinci hissə yüksələn, ikinci hissə enən tonla tələffüz edilir. Məsələn, Sitarə! O, insan cildinə girmiş mələk! (C.Cabbarlı).

Seqment vahidlər sait və samit səslərə bölünür. Bunlar arasında mühüm artikulyasiya fərqi var. V.A.Boqoroditski bu fərqi düzgün izah edə bilməmişdir. O yazır ki, saitlər ağızaçma, samitlər isə ağızbağlama funksiyası daşıyır. Biz nə qədər sait səsləri ucadan tələffüz etməyə çalışsaq, ağız daha çox açmalıyıq, əksinə, samitləri tədricən ucadan tələffüz etsək, ağız boşluğunu daha ciddi şəkildə bağlayırıq.

Superseqment vahidlər ayrı-ayrı səslər və ya hecalarla yox, böyük vahidlərlə - söz və cümlələrlə səciyyələnir. Bunlar sözlərin səs bütövlüyünü təmin edir. Belə vahidlər vurğu və intonasiyadır. Bunlar həddlandırıcı, fərqləndirici funksiyaları daşıyır.

Seqment vahidlərin nitq zəncirində yeri var, ancaq superseqment vahidlərin nitq axınında müəyyən yeri yoxdur, onlar bütövlükdə aid olduqları dil vahidinin prosodiya və intonasiya qəlibini təşkil edir.

Ayrı-ayrı səslər şəklində təzahür edən seqment fonemlərdən fərqli olaraq superseqment fonemlər fonemlərin fəvqündə durur. Buraya fonem vurğusu, fonem tonu və fonemi əlaqələndirmə daxildir. Fonem vurğusu sözlərin vurğuya görə fərqləndirilməsinə xidmət edir: bağlama'-ba'ğlama. Fonem tonu ən çox Çin dili üçün səciyyəvidir.

Dünya dilləri mahiyyətə biri-birindən sözlərin təşkilində superseqment əlamətlərdən istifadə edilməsinə görə fərqlənir. Superseqment vasitələr sözü ya sintaktik, ya da morfoloji vahid kimi superseqment müxtəlif vahidlərin - tonun, uyğunluğun və vurğunun köməyi ilə formalaşdırıla bilər.

lin, dialekt və fərdi nitqdə səslərin verilməsi üçün istifadə edilən xüsusi tələbat məqsədi daşıyır.

Transkripsiya hərfi yazının xüsusi növü kimi orfoqrafik yazıdan fərqlənir. Belə ki, orfoqrafik yazı ümumxalq xarakterlidir, tarixən yaradılmış və ənənə üzrə yaşayır. Orfoqrafik yazı, əslində söz və cümlələrin yenidən yazılışdır. Şifahi nitqin fonetik transkripsiya ilə yazısıdır. Müasir hərfi yazı bəzi hallarda sözlərin səslənməsini orfoqrafiyanın fonetik prinsipindən istifadə olunmasını əks etdirir, amma sözlərin yazılma qaydası ilə oxu qaydası biri-birinə uyğun gəlmir. Transkripsiya işarələri tədqiqatla əlaqədar əlifba hərfləri nitqin səs tərkibini tam əks etdirmədikdə yazıda tətbiq olunur.

Canlı nitqdə səslər əlifba hərflərindən çoxdur. Burada söhbət fonemlərin çalarlarından gedir. Onlar orfoqrafiyada əks olunmur. Hərflər bütövlükdə fonemlərin özünü təsvir etməyə xidmət edir. Dillərin fonem sistemində elə fonemlər var ki, onları ifadə edən əlifbada xüsusi hərf yoxdur. Bəzi dillərdə hərf var, amma oxunmur. Məsələn, ispan və fransız dillərinin əlifbalarında h hərfi, rus dilinin əlifbasında işə ѣ (qalın samit) hərfi var, amma bu hərflər heç vaxt oxunmur.

Dillərin əksəriyyətində sözlərin səslənməsi, tələffüzü yazılışına uyğun gəlmir. Bir hərf müxtəlif səslərə uyğun gəlir, bəzən də bir səs müxtəlif hərflərlə təsvir olunur. Məsələn, k-g-s, sch-s, x-ke. sh-x. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına görə, müəyyən sözlərdə eyni hərf müxtəlif səslər kimi, eyni səsin müxtəlif variantı kimi tələffüz olunur. Məsələn, hoqqa-hokqa, əlbəttə-əlbət-əlbətdə, amma-əmma və s.

Transkripsiyanın əsas prinsipi hər səs üçün ayrıca bir işarənin tətbiq edilməsidir. Hər işarə bir formada oxunmalıdır. Transkripsiya sisteminin çoxu, əsasən, latın əlifbası əsasında qurulur, başqa dillərin əlifbalarından götürülmüş bəzi hərflər və bir sıra şərti işarələrdən istifadə edilir. Fonetik transkripsiyada məqsəd fonetik hadisələrdəki səsləri və səs variantlarını, dialekt və ədəbi dil tələffüz fərqlərini, xarici dillərin səs sistemini düzgün əks etdirməkdir.

Transkripsiya işarələri ayrıca yazılır, biri-biri ilə birləşdirilmir, hər işarə bir fonemə uyğun gəlir. Fonetik transkripsiya aşağıdakı

yaraq, o, dilin yazılı formasının xüsusi növünü deyil, ancaq onun səs tərkibini dəqiq əks etdirir və bu zaman qrafik prinsipə yox. transkripsiya qaydasına ciddi əməl edilməlidir. Bu o deməkdir ki, ovvəla, həmin dilin fonematik transkripsiyasının işarələrinin sayı onun fonemlərinin sayına bərabər olmalıdır, ikincisi, fonematik transkripsiya ilə yazılmış mətni oxuyan oxu qaydalarını bilməlidir. Hər müəyyən mövqedə vacib fonemləri oxuyan, avtomatik olaraq, uyğun fonetik şərt qoyur, üçüncüsü, yazan üçün də yazının heç bir qaydası yoxdur.

Fonetik və fonematik transkripsiyalar arasında fərq işarələrdə deyil, onların tətbiqindədir. Ümumiyyətlə, transkripsiya işarəsi birmənalı olmalıdır.

Bütün dillərə məxsus olan transkripsiya beynəlxalq fonetik transkripsiya, bir milli dilin əlifbası əsasında yaranan transkripsiya xüsusi və ya milli fonetik transkripsiya adlanır. Ən əlverişli transkripsiya beynəlxalq fonetik transkripsiyadır. Bütün dillərin səs və sözlərinin yazısını eyni ilə əks etdirən transkripsiyadır.

Müasir elmdə universal və xüsusi transkripsiya mövcuddur. Fonetik transkripsiya milli və beynəlmillət səciyyəlidir.

Ən əlverişli beynəlxalq fonetik transkripsiya Beynəlxalq Fonetik Assosiasiyanın 1902-ci ildə yaratdığı transkripsiya sistemidir. Bunun əsasında latın əlifbası durur, ona xüsusi düşünülmüş işarələr əlavə edilmişdir. Çünki latın əlifbasının hərfləri müxtəlif dillərdəki bütün səsləri vermək üçün kifayət etmir. Bu elə onun üstünlüyünə işarədir. Beynəlxalq fonetik transkripsiya sisteminin əsas işarələri dəyişməz qalır. Hər dil bu ümumi beynəlmillət işarələrə öz spesifik səslərini ifadə edən işarələrini əlavə edir. Bu sistemdə saitlər üçün 25, samitlər üçün 80 işarə vardır.

Avropa dillərinin samitlərinin çoxu fonetik transkripsiyaya, əsasən, uyğun gəlir. Hərçənd ki, hər dildə onların öz xüsusi tələffüzü var. Saitlərin də bəziləri transkripsiyaya uyğun gəlir. Məsələn, a, i.

Beynəlxalq transkripsiya sistemi həm elm, həm də tədris üçün əlverişlidir. Bu, fonematik prinsip üzrə hazırlanmışdır. Transkripsiyadakı işarələr intonasiyalı parçada biri-birindən şaquli xətlə ayrı-

// - sözlərin tələffüzə müxtəlif variantlarını göstərir;

s - samitin nəfəsli olduğunu göstərir;

- — samitin incəliyini göstərir;

- — qarşılaşma və cingiltişməni göstərir;

[ñ] — (şagir nun) - dilarxası;

[k] — dilortası - sərt damaq;

[x] — dilortası - yumşaq damaq;

[k] — dilarxası - yumşaq damaq;

[w] — qoşadodaq, novlu.

Məktəb dərsliklərində tətbiq edilən şerti işarələr:

I — göy rəngli bir düz xətlə fərqləndirilmiş məlumatları, izahatları əzbərləmədən mənimsəmək;

// — göy rəngli paralel xətlərlə fərqləndirilmiş tərif və qaydaların əzbər öyrədilməsi;

♣ — yeni materialın öyrənilməsinə hazırlıq;

∞ — rabitəli nitqin inkişafına aid xüsusi çalışmalar;

● — əsas çalışmanın və ya keçilmişlərin təkrarına aid əlavə tapşırıqlar;

◆ — nəzəri məlumat.

“Sovet türkologiyası” jurnalının redaksiyası latın qrafikası əsasında beynəlxalq fonetik transkripsiyanı qəbul etmişdir:

SAİTLƏR

Aa — a

Ää — ə

Ee — e

Yy — ı

İi — i

Öö — ö

Uu — u

Üü — ü

Bb — б

Vv — в

Gg — г

Gg' — к

Dd — д

Zz — ж

Зз — ч, Дж

Zz — з

Δδ — з

Jj — j

SAMİTLƏR

Nn — н

η — п

ng — ñ

Pp — п

Rr — р

Ss — с

Tt — т

Ff — ф

Xx — х

Hh — h, x

Ss — ш

Qq — ка

Kk — ке

Ll — л

Mm — м

Cc — ч

Θθ — ç

Şş — ш

tərəfini yaradır. Dilin səs tərəfi müəkkəb təbiətlidir. Bu, müxtəlif cəhətdən öyrənilmə tələb edir. İnsan nitqi, əvvəla, səslidir. Buna bənzər bütün səs hadisələri fiziki təbitlidir. İkincisi, insan nitq yaradır. O mənimsənilir, dərk edilir. O, müəyyən mənada insan orqanizmində müəyyən funksiya daşıyır və ona görə də anatomik-fizioloji cəhətdən baxılır. Üçüncüsü, ünsiyyət səs fornasında həyata keçir. Dilçilik predmeti kimi fonetika kommunikasiya prosesində dilin səs funksiyası ilə məşğul olur. Dilçilik fənni kimi, fonetika nitq səslərinin dilçilik aspektini öyrənir. Nitq səsləri fizioloji, akustik və sosioloji xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də nitq səsləri məhz bu üç aspektdə nəzərdən keçirilir. Hər üç əlamət səslərin öyrədilməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, bu, bir hadisənin üç cəhətidir.

Anatomik-fizioloji əlamət. Nitq səslərini insan orqanizmindən kənar düşünmək olmaz, çünki nitq səslərinin yaranması nitq orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Nitq səslərinin yaranmasında nitq aparatının rolu böyükdür. İnsan orqanizmində xüsusi nitq səslərini yaradan “təbii nitq orqanı” yoxdur. Bu funksiyanı tənəffüs, ağız boşluğu, burun boşluğu yerinə yetirir.

Səs orqanlarını əvəz edən süni aparatlar yaradılmışdır. Hələ XVIII əsrdə Peterburq İmperator Akademiyası səslərin fizioloji xüsusiyyətlərini izah edən və bu səsləri süni yolla səsləndirən cihazın yaranmasına mükafat təsis etmişdir. 1779-cu ildə Kratsens-teynin düzəltdiyi qurğu həmin məsələyə həsr olunmuşdur. 1791-ci ildə Kempelenin düzəltdiyi qurğu 19-a qədər səsləndirə bilmişdir. Həmin qurğunu Çarlz Uitson daha da təkmilləşdirmişdir. 1876-cı ildə Bellin düzəltdiyi qurğuya görə ABŞ-da patent alması tarixə əlamətdir hadisə kimi düşmüşdür. 1939-1940-cı illərdə ümumdünya sərgilərində nümayiş etdirilmiş “damşan maşın”ı Dadli Riş və Uitson düzəltilmişlər.

Nitq orqanları aşağıdakılardan ibarətdir: beyin, ciyər, qırtlaq (udlaq), ağız boşluğu və burun boşluğunun artikulyasiya orqanları. Bu sistemdə hər hissə əsas, ilkin fizioloji funksiyanı yerinə yetirir: ağız boşluğu çeynəməyə xidmət edir, burun və ciyər nəfəsalma üçündür. Bu sistemdə nitq ancaq ikinci funksiyalıdır. Nitq, əvvəla,

qırtlaq boşluğu, boğaz (udlaq) boşluğu, ağız boşluğu və burun boşluğu.

Qırtlaqda (xırtək) 3 qığırdaq yerləşir: qalxanvari, üzükvari və iki çalovvari (piramida), səs keçidi və səs pərdəsi.

Qalxanvari qığırdaq qığırdaqların ən böyüyüdür. O, iki səthədən ibarətdir. Bunlar ön tərəfdə biri-birinə yaxınlaşaraq hündürlük əmələ gətirir. Kişilərdə bu hündürlük çox qabağa çıxır və gözə tez çarpır. Qalxanvari qığırdağın səthləri dörd bucaqlıdır.

Üzükvari qığırdaq halqavari şəkildə olub, qığırdaqların əsasını təşkil edir. Bunun üzərində qalxanvari və çalovvari qığırdaqlar yerləşir və aşağıdan nəfəs borusu ilə birləşir.

Çalovvari qığırdaqlar üçüzlü piramida şəklindədir. Bunun əsas zirvəsi və üç səthi vardır.

Ağız və burun boşluqları danışq səslərinin formalaşmasında səsə təməlini yaradan rezonator vəzifəsini yerinə yetirir. Ağız boşluğu nitq səslərinin yaranmasında iki funksiya daşıyır: a) səs səs-lərin yaranmasında maneə törətmək, b) öz formasının, tutumunun, yanğıın böyüklüyünün dəyişməsi.

Ağız boşluğunda ən hərəkətli və elastik nitq orqanı dildir. O ən çox hərəkət edən, mütləhərrik üzvdür. Onun hərəkətinin istiqaməti şaquli və üfüqi olur. Dil müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət edən özələlərdən ibarətdir.

Burun boşluğunda rezonator dəyişməzdir. Rezonator (fransızca oks-səda) iki vəzifə daşıyır: 1) nitq səslərinin yaranmasında açılması, b) bağlanması.

Nəfəs vermə nəticəsində hava cərəyanı ağ ciyərdən brenxa və nəfəs borusuna, sonra qırtlağa keçir. Qırtlağın çalovvari qığırdaqları olduqca hərəkətdir. O yaxınlaşa, aralana, daxili və xarici tərəfə çevrilə bilər. Çalovvari və qalxanvari qığırdaqların arasında səs telləri gərilmiş vəziyyətdədir. Qırtlaqda üfüqi vəziyyətdə yerləşmiş səs pərdəsi var. Bu pərdə selikli qışa ilə örtülmüş elastik özələdən ibarətdir. Səs telləri hava axınının səsə çevrilməsində əsas rol oynayır. Səs telləri müxtəlifdir: qalın və uzun səs telləri, qısa və nazik səs telləri. Səs telləri səs yaratmada qırtlağın ən zəruri hissəsidir.

əhatə edən hava kiçik bir təkənla hava hissəciklərini hərəkətə gətirir. Təkən dalbadal təkrar olunanda hava hissəciklərinin sıxlaşması, sonra seyrəkləşməsi əmələ gəlir. Eşitmə orqanında səs şəklində qəbul edilən hava titrətməsi səs dalğası adlanır. Səs dalğalarının müxtəlif cisimlərdə yayılma sürəti müxtəlifdir. Elastik mühit səsi daha yaxşı keçirir. Hava, ağac, su, yer, metal ən yaxşı səskeçirici sayılır. səs havada 30 saniyə ərzində 10 km məsafəyə yayılır. Səs dəmirdə havaya nisbətən 15 dəfə artıq sürətlə yayılır. Səsin suda hərəkəti, təxminən saniyədə 1,5 km, poladda isə 5 km-dir.

Nitq səsləri iki funksiya daşıyır: bir tərəfdən, nitqin qavranılmasına səbəb olur, digər tərəfdən isə, dilin mənalı vahidlərinin (morfem və sözlərin) fərqlənməsinə imkan yaradır.

Ağ ciyər nəfəsəlmənin əsas fizioloji funksiyasını yerinə yetirir. Nəfəsəlmənin iki növünü fərqləndirmək lazımdır: nitq nəfəsəlməsi və nitqsiz nəfəsəlmə (fizioloji nəfəsəlmə). Fizioloji nəfəsəlmədə nəfəsvermə və nəfəsəlmənin uzunluğu təxminən bərabərdir.

Danışıq səsinin əmələ gəlməsində insanın eşitmə orqanının-qulağın xüsusi rolu vardır.

İnsanın eşitmə üzvləri bunlardır: 1) qulaq seyvanı, 2) xarici eşitmə yolu, 3) qulaq pərdəsi, 4) çəkiç zindanı, 5) üzəngi ilbiz, 6) eşitmə əsəbi. Qulaq üç hissəlidir: xarici qulaq, orta qulaq, daxili qulaq.

Dildəki hər bir səs insanın eşitmə və danışıq üzvləri vasitəsilə əmələ gəlir. Hər danışıq səsi, birinci növbədə, danışıq üzvlərinin məhsuludur. Ona görə də dilimizin danışıq səslərini öyrənmək, onların necə yarandığını bilmək üçün danışıq üzvlərini bilmək lazımdır.

Nitq səslərinin yaranmasında iştirak edən üzvlərə danışıq üzvləri deyilir. Danışıq səslərinin yaranmasında iştirak edən üzvlər bunlardır: 1) ağ ciyər, 2) bronx, 3) nəfəs borusu, 4) xirtdək, 5) səs telləri, 6) udlaq, 7) ağız və burun boşluğu, 8) dil, 9) dilçək. 10) damaq, 11) yuvaqlar, 12) diş, 13) dilarxası, 14) dilortası, 15) dilönü, 16) dodaqlar, 17) beyin-əsəb sistemi, 18) alt və üst çənə.

Danışıq üzvlərini müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Nitq səslərinin yaranmasında rolu. Nitq səslərinin yaranma-

Həmin səs tələffüz edildikdən sonra danışq üzvləri öz əvvəlki vəziyyətinə qaydır. Belə halda danışq üzvlərinin vəziyyəti dəyişir, daha doğrusu pozulur. Bu mərhələ sonluq (rekursiya) və ya qayıtma adlanır. Bir mərhələdən digər mərhələyə keçmə zamanı bir sıra keçid səslər meydana gəlir. Nitq axınında sanki mərhələlər (lay-lay, qat-qat) biri-birinə yığılma kimi görünür, çünki səslərin mərhələləri arasında dəqiq hədd yoxdur. Beləliklə, nitq axınında bütün vurğulu saitlər keçid elementlərinin səciyyəvi hissəsinin ümumi həddünü təmsil edən müxtəlif cinslidir. Uzunluğuna görə saitlərin tərkib hissələri müxtəlifdir. Müxtəlif saitlərin ancaq ikincisi - qonşu samitin qalın və ya incəliyindən asılıdır. Qalın samitdən sonra səciyyəvi hissə daha uzundur, sonra birinci keçid elementi, sonuncu keçid elementi daha qısadır. Danışq vaxtı səslər müxtəlif vəzifə daşıyır. İlər bir səs vahidi üzvlərinə müəyyən yük düşür. **Dil sistemində səsni daşıdığı yük, vəzifə səsni funksiyası adlanır.** Səsni funksiyası özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Belə müxtəliflik dil sistemində müxtəlif səs vahidlərinin olmasından irəli gəlir.

Akustik əlamət. Nitq səsləri akustik cəhətdən bu və ya digər səs kimi elastiklik arasında titrəyişli hərəkətin nəticəsidir. Nitq səslərinin mənbəyi qırtlaqda səs tellərinin titrəyişinə xidmət edir. Hər səs kimi, nitq hissələrinin də yüksəkliyi var. Bu, bir anda titrəyişin kəmiyyətindən asılıdır, yəni titrəyişin tezliyi həddində titrəyiş qəbul edilir. Kombinasiya nə qədər tez-tez baş verərsə, səslər o qədər yüksək olar. Səsni yüksəkliyi səs tellərinin kombinasiyasının təmizliyindən asılıdır. Səs yüksəkliyi vahidinin ölçüsü bir saniyədə tam titrəyiş hs -ə uyğun gəlir. Titrəyiş təmizliyi 20000-dən artıq hs -dir. Belə səslər ultra səslər adlanır. Titrəyiş nə qədər tez-tez olarsa, səslər bir o qədər artıq olacaq. Nitq səsləri səs tellərinin təbiətinin nəticəsi kimi meydana gəlir.

Akustik aspektdə aşağıdakı hadisələrə baxmaq lazımdır: 1) səslər, 2) səs telləri: a) oberton, b) küy, 3) səsni əlamətləri: a) güc, b) yüksəklik, c) uzunluq, ç) tembr, 4) rezonans hadisəsi.

Nitq səslərinin səciyyəvi xüsusiyyəti ucalıq, intensivlik, spektr

Səsin ucalığı, yüksəkliyi rəqs tezliyi ilə əlaqədardır. Tezliyi çox olan rəqslənmə yüksək səs, tezliyi az olan rəqslənmə isə alçaq səs əmələ gətirir. Musiqidə bəm səslərə alçaq ton, zil səslərə isə yüksək ton deyilir. İnsan səsinin diapazonu təxminən 60 hs ilə 1300 hs arasındadır. Səsin gücü səs qaynağının yaratdığı dalğadan asılıdır. Belə ki, səs dalğası böyük olanda səs güclü, kiçik olanda səs zəif olur.

İnsanın tələffüz etdiyi nitq səsləri mərkəzi əsəb sisteminin və nitq periferiya orqanlarının mürəkkəb prosesinin və qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi, elastiklik arasında titrəyişli hərəkət kimi özünü təqdim edir. Hər səs, o cümlədən, nitq səsləri hansı səbəbdən yaranmasından asılı olmayaraq, müəyyən keyfiyyət xassəsinə malikdir: yüksəlmə, güc, tembr, cləcə də, kəmiyyət səciyyəsi. Səslərin keyfiyyət səciyyəsinə səs yüksəkliyi, səsin tembr, kəmiyyət səciyyəsinə isə uzunluq (mütləq və nisbi), səsin tiplərinə isə ton, oberton, küy, səs əlamətinə yüksəklik, güc, səsin uzunluğu, səsin tembr, rezonans və rezonator daxildir.

Sosial əlamət. Nitq səslərinin ünsiyyətə, fikrin ifadəsinə xidmət etməsi onun funksional (sosioloji) aspektini yaradır. Danışan sözləri səslər əsasında düzəldir, formalaşdırır. Dinləyicilər onları səslərin əsasında anlayırlar. Bu, nitq səslərinin sözü formalaşdırma və sözü dərk etmə funksiyasıdır. Sözlərin əsas qismi müxtəlif bir qismi eyni səslənməyə malikdir. Omonim və çoxmənalı sözlər eyni səslənməyə aiddir. Nitq səslərinin sözü formalaşdırıcı və sözü dərk edici funksiyası sözü fərqləndirmə funksiyasını nəzərdə tutur: stol - s-t-o-l, dam - d-a-m. Nitq səslərinin sözü fərqləndirici funksiyası da onların müxtəlif vəziyyətdə işlədilməsində meydana gəlir: stol-stul; kol-kom; baş-boş.

Funksional aspektdə aşağıdakı hadisələr nəzərdən keçirilir: 1) nitq səslərinin ümumi funksiyası, 2) nitq səslərinin funksional tipləri: a) sait və samit, b) sonor və küy, c) kar və cingiltili, ç) dilin səs sistemi: fonem və onun variantları.

Nitq səsləri funksiya cəhətdən belə qruplaşdırılır: sait və samit, sonor və küylü, cingiltili və kar. Samit və sait səslər funksional ola-

II FƏSİL SƏS VƏ FONEM

Cəmiyyət və təbiət səslərinin təbiəti

İnsan qulağı ilə qavranılan adi səsləri məzmunca iki qrupa ayırmaq olar: 1) cəmiyyət (nitq səsləri), 2) təbiət səsləri. Təbiət səslərinə canlıların (heyvan, quş, həşərat səsləri) və cansızların (suyun şırıltısı, küləyin küüyültüsü, yarpaqların xışıltısı və s.) səsləri aiddir. Canlılara və cansızlara məxsus səslər tonuna və rəqs tezliyinə görə müxtəlifdir. İnsan qulağı bu səslərin hamısını tam dəqiqliyi ilə qəbul edə bilmir. Akustik təbiətinə görə səslər ultra və infra səslərdən ibarətdir. İnsan qulağı infra səsləri (aşağı) yox, ultra (yük-sək) səsləri qavramağa qadirdir. İnsan qulağı saniyədə 20 ilə 2000 hs arasındakı tezliyə malik səsləri, eşitmə qabiliyyəti yüksək olan adamlar isə 16 ilə 40000 hs arasındakı tezliyə malik səsləri eşidirlər. İnsan nitqində səslərin rəqsi 400 ilə 3000, delfinlərdə 1000-8000, çəyirtkədə 500, qarğada 300, müxtəlif quşların cəhcəhində 400-dür.

Mərcimək quşu saatda 523, adi qızılquyruq 535, qaratoyuq 117 dəfə səs çıxarır. Sığırcın 40 sözü, mayn (quş) 15 sözü tələffüz etmiş və suallara cavab vermişdir. Çöl qarğası 20 söz demiş və onlardan bir neçəsini bütöv deyə bilmişdir.

Əsas səs bölünməzdir. O bölünməz səslərdən danışırıq ki, onlardan məna ifadə edən söz yaranır. Belə səslər heyvanlarda da var, lakin onların heç birini əsas adlandırmaq olmaz. Əsas səslərin bölünməsi belədir: ünlü səslər, yarımünlü səslər və ünsüz səslər. Ünlü toxunma (təkan) olmadan, yarımünlü toxunma zamanı yaranır. Məsələn, s və r səsləri çəşidilən səslərdir, ünsüz səslər isə toxunma zamanı özü-özlüyündə heç bir səsə uyğun gəlmir, lakin az-çox çəşidilən səslərlə birlikdə özü də çəşidilən olur. Məsələn q və d. Bu səslər ağızın vəziyyətinə, əmələgəlmə yerinə, qalınlığına və incəliyinə, uzunluğuna və qısalığına, bundan əlavə, iti, ağır, orta vurğuya görə fərqlənir.

qarşı funksional zəif mövqe durur. Funksional güclü və zəif mövqe ilə yanaşı, tələffüzün güclü və zəif mövqeyi var. Dildə səslərin vəziyyəti mütləq və güclü mövqe ilə müəyyən edilir.

Hesablamalara görə, dünya dillərində nitq səslərinin kəmiyyəti, ümumiyyətlə, 15-80 arasındadır. İnkişaf etmiş dillərdə nitq səslərinin sayı az, inkişaf etməmiş dillərdə isə onun sayı çoxdur. Məsələn, rus dilində 43, ingilis dilində 44, alazan dilində 78, xınahq dilində 77 səs var.

Yüz minlərlə sözü ifadə etmək üçün 8-10 səs də kifayət edir. 8 səsle uzunluğu 1-dən 8-ə qədər olan 100 mindən artıq söz yaratmaq və fərqləndirmək olar. Fonetik səslərin kəmiyyətinin 15-80 arasında olmasını onunla izah etmək olar ki, dildə səslərin kəmiyyəti təkcə dilin təbiəti ilə yox, həm də insanların ünsiyyət vasitəsi kimi, onun funksional vəzifəsi ilə, onun xüsusi daxili quruluşu ilə bağlıdır. Hər dildə nitq səslərinin kəmiyyəti kifayət dərəcədə müəyyəndir. Bu onların siyahısını və təsnifini tərtib etməyə imkan verir.

A.A.Xarkeviç belə bir hesablama aparmışdır ki, əgər 30 hərfimiz olsa və hər söz bir hərfdən düzəlsə, onda 30 müxtəlif sözə malik olarıq. Hər söz iki hərfdən düzəlsə, onda 900 ($30=900$) sözü-müz olar. Hər söz 3 hərfdən düzəlsə, onda 27 min ($30=27000$) söz alınacaq.

Hesablanmışdır ki, rus dili sözlərində hərfələrin orta miqdarı 7-yə bərabərdir. Halbuki bu dildə çox yayılmış ümumişlək sözlərin miqdarı 50 minə qədərdir. Deməli, əslində rus dilində sözdüzəltmə fərqləri yanaşdırmaq imkanından çox az (cəmi 0,0002 faiz) istifadə olunur. Belə bir hesablama da aparılmışdır ki, bir dildə 20 fonem olarsa, o dildə bir, iki, üç, dörd, beş, hecadan ibarət 33368420 söz düzəltmək olar.

İnsan nitqi səsləli nitqdır. Nitq səslərinin bu fəaliyyətinin hərəkətə gətirilməsinin səbəbləri müxtəlif ola bilər, lakin onlar, əsasən, 2-dir: birincisi, nə isə bədənin elastikliyinə bu və ya digər şəkildə titrəyişli hərəkətə gətirilməsidir. İkinci səbəb, hava çıxırında titrəyişli hərəkətin meydana gəlməsidir. Bu havanın təsirinin periodik

ğımı əmələ gəlir. Əgər dil bir səsdən ibarət olsaydı, əvvəla, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi, yəqin ki, fəaliyyət göstərə bilməzdi. İkincisi, dildə səslərin kəmiyyəti sifra bərabər olardı. Üçüncüsü, vurğunun rolu olmazdı, onsuz müxtəliflik yaranmazdı, dildə kifayət qədər səs olmazdı. Dördüncüsü, bir səsə böyük kəmiyyətdə biri-birindən forma və məzmunca fərqli sözlər yaratmaq olmazdı. Deməli, nitq səslərinin əsas vəzifəsi sözləri forma və məzmunca fərqləndirməkdir. Beşincisi, buradan da dilin səs vahidlərinin iki əsas vəzifəsi meydana gəlir: dilin mənalı vahidlərini cəniləşdirmək və ya fərqləndirmək. Altıncısı, bir səsdən ibarət dilin fonetik sistemi formalaşmazdı. Nitq səsləri fonetik sistemlidir. Yeddincisi, milli və beynəlxalq dillər yaranmazdı. Səkkizincisi, mimika və jest üstünlük qazanardı.

Ayrılıqda heç bir səsənin mənası yoxdur. O ancaq sözün daxilində başqa səslərlə birlikdə mənalandır. Məsələn, h samiti özlüyündə heç bir məna vermir, amma b samiti a və ş səsləri ilə birləşəndə baş sözünü əmələ gətirir.

Bəzi tədqiqatçılar hər səsə müstəqil məna axtarırlar. Səslərdə müstəqil məna axtaranlar səslərin müəyyən məfhum ifadə etməsinin yox, onun danışan və yazanın az və ya çox halını, hissini, emosional vəziyyətini ifadə etməsi imkanını nəzərdə tuturlar. Guya, müəyyən şəraitdə müəyyən səslər arzu olunan emosional effekt yaradır. Əslində isə hər bir nitq səsində məna yox, informasiya var. O nə isə ifadə etmək potensialına malikdir. Səslərdə müəyyən informativlik imkanı mövcuddur. Lakin bu hələ informasiyanın özü deyildir. Bununla belə, ayrı-ayrı səslərin müəyyən hiss və ekspressivliklə bağlı olmasını inkar etmək olmaz. Q.O.Vinokur yazır: “Bizim təsdiq etməyə ixtiyarımız çatır, deyək ki, həqiqətən, dilin özündə danışanın və ya yazanın psixologiyasında səs, forma və işarələrdən əlavə, yeni nə isə formaya və işarəyə aid ekspressiya var”. J.Vandriyes yazır: “Səslər məna, fikir yaratmır, sözə ümumilik verir. Müxtəlif səslər və onların müxtəlif birləşməsi müxtəlif ifadəlilik gücünə malikdir. Səs təqlidinin yaranmasının sirri bundadır”.

lər cyni olaraq qalır (bal-bol, qaş-qat və s.)

İki söz səs tərkibinə görə eynidir. Bundan əlavə, bunlar bir fonetik mövqelidir. Bir səs vahidi bir sözdə başqa cür, digərində isə başqadır. Deməli, bu səs vahidləri sosial vəzifə daşıyır, yəni sözləri fərqləndirən vasitə kimi çıxış edir. Fonemlər dilin səs sisteminə ayrı-ayrı müstəqil vahidlər kimi dilin söz və formalarını fərqləndirir.

Səs vahidləri həmişə qonşuluqdakı digər səs vahidləri ilə birgə çıxış edir. Buna görə də onlar özündə digər səs vahidlərini sınaqdan keçirir. Onlar bu cür təsir altında öz keyfiyyətini, öz əlamətini dəyişə bilər. Bu planda, hər şeydən əvvəl, sait səslər qonşu küylü və küysüz samitlərin təsiri altında dəyişməsinə zəruriləşdirir.

Funksional planda səs vahidlərinin müstəqil, daimi və dəyişən əlamətləri fərqlənir, çünki fonemlər biri-birindən dəyişkən yox, daimi əlamətə görə fərqlənir. Söz və söz formaları fonemlərə görə ya fərqlənir və ya biri-birinə qarşı qoyulur. Fonemlər fərqləndirici vəzifə daşıyır. Bunlar daimi və müəyyənləşdirici əlamətlərdir. Bu, müxtəlif fonemlərin bir mövqedən çıxış etməsinə imkan verir. Başqa sözlə desək, fonemlər öz müəyyənləşdirici əlamətinə görə biri-birinə qarşı qoyulur. Fonemlər sistemin elementləridir. Fonemlərin diferensial əlamətləri müxalifət və korrelyasiya, sistemin bütövlüyü ilə müəyyən edilir. Fonologiya dilin minimal vahidini, "dil atomu"nu öyrənir. Dilçilikdə "atom" fonem adlanır. "Dilin atomu" sayılan fonemi ilk dəfə dərk edən yunanlardır və bu "kəşf" qədim yunanlarla bağlıdır. Hər dildə nadir hallarda fonemlərin sayı 40-dan artıq olub. Fonemin ilk "kəşfi" aydın nitqin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Bu, insanın aydın nitqə yiyələnməklə mükafatlanmasıdır. İkinci kəşf "dil atomu"nu dərk etmə və fonematik prinsip əsasında əlifba yazının yaradılması, elm və sivilizasiyanın inkişafı ilə bağlıdır. Üçüncü kəşf onun elmi dilçilik dünyagörüşündə episentrin, elmi düşünmə, fonologiyanın xüsusi dilçilik fənninin yaranması kimi dərk edilir.

Avropa dilçiliyində XIX əsrin əvvəllərinə qədər səslə hərf biri-birindən fərqləndirilməmişdi. Bu, dillərin səslərinin öyrənilmə-

netisi D.Cunz fonemi belə müəyyənləşdirmişdir: "Fonem əlavə bölgüdən ibarət səs ailəsidir". Boduen de Kurtene fonemi səsini "psixoloji elementi kimi, səsləri vahid artikulyasiya-akustik təsəvvüretmə kimi müəyyənləşdirmişdir". O, səs və fonem arasında fərq olmasını məcburi sayır. O tələb edir ki, fiziki fonetikanı psixofonetikadan ciddi fərqləndirsinlər. Daha doğrusu, Boduen de Kurtene dilin səs "atomunu" fizikalizmədən, Yakovlev isə fonemi psixologizmədən azad etmişlər. Yakovlev fonemi xüsusi linqvistik vahidə çevirdi. Sössür "fonemi akustik təsir və artikulyasiya hərəkətinin toplusu, eşidilən və tələffüz edilən vahidlərin cəmi" kimi müəyyənləşdirir. Şerbaya görə, fonem həmin dilin fonetikasını ümumi şəkildə təmsil edir. Söz mənaca təmsil olunan və diferensiaslanmış assosiasiya yaratma imkanındır. Beləliklə, söz fonemi diferensiaslaşdırır: kal-kol, qal-qol və s.

Danışanlar hər fonemi ayrıca yox, ictimai hazırlanmış sistemin elementi kimi dərk edirlər. Bu səslər xüsusi qrammatik funksiya daşıyır. Fonem mücərrəd səsləri təsəvvür etdirmir. O, real, konkret səs sırasıdır: mövqeyli əvəzlənən səslər bir fonemin variantlarıdır.

"...Səslərin fiziki fərqi dildə bəzən qrammatik vahid, bir fonem kimi mövcuddur. Əksinə, fiziki cəhətdən tamamilə eyni səslər bəzən dildə müxtəlif qrammatik səslər, müxtəlif fonemlər kimi yaşayır" (Boduen de Kurtene). Şübhəsiz, nitq səsləri həm fiziki, həm də psixoloji hadisədir, linqvistik cəhətdən dilin elementi kimi dərk edilir. İnsanın aydın nitqi verbal ünsiyyətdir. O, prinsipə canlı varlıqların istifadə etdikləri kommunikasiyanı bütün digər sistemlərdən fərqləndirir.

Dilin səs tərkibini bəziləri sırf fiziki, digərləri sırf relyasiyon, üçüncülər representativ (predmetə əsaslanma) və ya ekspressiv, apelyativ cəhətdən tədqiq edirlər. Hələ dilin səs tərkibi desiqnativ (diferensial - mənalı dil vahidlərini fərqləndirmə), delimitiv (hüdüdləndirmə) ardıcıl gələn vahidlərin hüddudunu əks etdirən funksiya baxımından öyrənilir. F.de Sössür 1879-cu ildə ulu dildə mövcudluğu təsəvvür olunan və tələffüz tərzini tam dəqiq müəyyən edilməyən səsləri bildirmək üçün fonem terminindən istifadə et-

birindən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

1. Hər dildə nitq səslərinin kəmiyyəti çox, fonemlərin kəmiyyəti isə məhduddur. 2. Nitq səsləri artikulyasiya-akustik və artikulyasiya-fizioloji, fonemlər isə sosial vahiddir. 3. Fonetika səsləri bir fiziki hadisə, fonologiya fonemləri, bir ictimai hadisə kimi öyrənir. 4. Nitq səsləri fizioloji və akustik fonetikanın, fonemlər sosioloji fonetikanın obyektidir. 5. Fonetika ilə fonologiyanın biri-birindən ayrılması F.de Sössürün irəli sürdüyü nitq-dil fərqlənməsinə əsaslanır.

Fonem sistemi

Bu və ya digər dilin fonemlərinin toplusu vahidlərin sadəcə pərakəndə şəkildə yığını deyildir. Fonemlər biri-biri ilə müəyyən münasibətdə olur, biri-biri ilə müəyyən şəkildə əlaqədardır. Fonemlər bütövlükdə mövcuddur. Fonem vasitələrinin sistemlə əlaqəsi, əvvəla, fonemlər geniş şəkildə allofonların formasını dəyişir, lakin fonemlər arasında münasibət daim qalır, ikincisi, fonem tərkibinin sistem səciyyəsi onların biri-biri ilə müəyyən münasibətdə olan qruplarda birləşməsinə şahidlik edir. Fonemlər arasındakı fonetik əlaqə iki baxımdan səciyyələyə bilər: əvvəla, qoşa fonemin tutuşdurulması yolu ilə birləşdirən və fərqləndirən fonetik əlamətə görə, ikincisi, həmin dildə mövcud olan bütün digər müxalif münasibətlərə görə. Birinci baxıma görə, müxalif birmənalı və çoxmənalılığa görə, ikincisi, tipik və tədric olunmasına görə fərqlənir. Artikulyasiya bazası dilin fonetik sistemindən, xüsusən diferensial əlamətdən istifadədən asılıdır. Dilin fonem tərkibində başlanğıcdan fonetik fərq bu və ya digər tələffüz orqanlarından istifadə edilməsindən asılıdır. Artikulyasiya bazasının dilin səs tərəfinin inkişafında mühüm rolu var. Artikulyasiya bazası əsasında iki dilin qarşılaşdırılmasından səslərin inkişaf prosesini və səs tərkibinin sabitliyini izah etmək olar. Bir dilin fonematik sistemini müəyyənləşdirmək üçün ayrı-ayrı səslərin funksional əhəmiyyətinə diqqət yetirilməlidir. Bir dilin fonem sistemini müəyyənləşdirərkən ayrı-ay-

lərin inventarıdır. Müxtəlif fonemlər bir, iki və daha artıq əlamətə görə biri-biri ilə qarşılaşdırıla bilər. Belə ki, dil sistemində fonemlərin elə konstitutiv əlamətləri var ki, iki fonem biri-birindən fərqlənir, qalan əlamətlərinə görə uyğun gəlir. Elə konstitutiv-əlamətlər də var ki, bu və ya digər fonemi səciyyələndirir, amma başqa fonemlərdən fərqlənmir. Birinci qalan əlamətlərə uyğun gəlir. Məsələn, p samiti foneminin karlığı onun konstitutiv əlamətidir və o bu fonemi cingiltili b samiti fonemindən fərqləndirir. Samitlər üçün daimi konstitutiv əlamət küy və sədanın iştirak dərəcəsi, küyün yeri və yaranma üsulunun necə olub-olmaması ilə bağlıdır. Məna fərqləndirici funksiya təkcə fonemlərə aid deyil, bu vəzifəni prosadik (vurgulu, vurgusuz, uzun və qısa hecaların tələffüz üsulu) fonetik hadisələr də yerinə yetirə bilər. Məsələn, akad'emiakadem'ik. Fonem söz və söz formalarının yaranmasında iştirak edir, onun cildini dəyişməklə bərabər, onun leksik və qrammatik mənalının dəyişməsinə də təsir edir. Fonemlər akustik və funksiya cəhətdən biri-birindən fərqlənir. Məsələn, bel sözünün birinci samiti b-ni növbə ilə s, t, y samitləri əvəz etsək, sözün mənası dəyişəcək, müxtəlif mənalı sözlər alınacaq: bel - sel - tel - yel. Buna əsaslanaraq demək olmaz ki, fonemlər ayrılıqda müstəqil mənaya malikdir. Məlumdur ki, heç bir fonemin ayrıca müstəqil mənası yoxdur, amma fonemin sözün mənalandırılmasındakı rolunu inkar etmək olmaz. Nitq səsləri ayrılıqda mənası olmayan substansiya kimi qiymətləndirilə bilər. Nitq səsləri başqa səslərlə birlikdə sözün səs quruluşuna daxil olandan sonra dil rolunda çıxış etməyə başlayır. "Öz-özlüyündə fonemlərin müstəqil mənasının olmaması heç də onların məna ilə əlaqədar olmadığını göstərmir. Məsələn, stol sözü 4 səsəndən ibarət olan sözdən başqa şəkildə mümkün deyildir. Bu, əlbəttə, o deməkdir ki, bu səslərin hər biri özündə mənanın bir hissəsini daşıyır. Bunların cəmindən stol sözünün mənası alınır" (L.R.Zinder).

sayəsində müvafiq dilin daşıyıcısını müəyyən edir. Digər eyni köklü sözlərin fonem tərkibinin müqayisəsi lazımdır, bu həmin sözün digər formasına bərabərdir, dördüncüsü, fonemin muxtariyyətindən irəli gəlir ki, o, bütün digər fonemlərdən fərqlənməlidir və onun işlədilməsi bütün hallarda danışanlar tərəfindən eyniləşdirilir. Fonemlərin müxtəlif səslərlə ifadəsi üç cür şərtləndirilir. 1) bir fonem müxtəlif fonetik şəkildə özünü göstərir, 2) fonemlərin müxtəlif ifadəsi danışanların fərdi xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Hər adamın özünəməxsus səs tembrri var. Bir adamın tələffüz etdiyi səslər başqalarının tələffüz etdiyi səslərdən akustik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, 3) eyni fonetik vəziyyətdə sözün bir fonemi müxtəlif şəkildə tələffüz oluna bilər.

Fonemlərin mövqeyi

Səslərin dəyişmə istiqamətləri birbaşa linqvistik amillərin təsiri ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində fonetik sistemdə “dəyişmələrin əmələ gəlməsinə təkan verən başlıca amil qalınlıqdan incəliyə, karlıqdan cingiltiliyə doğru inkişaf meyli ilə səciyyələnir. Bu meyllə əlaqədar güclü səslərin refleksləri yaranır, zəif reflekslər də öz növbəsində güclü səslər mövqeyindən çıxış etmək imkanı qazandıqca, onların özünün bilavasitə yeni refleksləri meydana çıxır. Beləliklə, səslərin dəyişməsində də müəyyən dövretmə sistemi əmələ gəlir” (M.Yusifov). Güclü səslər güclü mövqedə əks olunur. Sözün əvvəli güclü, sözün sonu isə zəif mövqedədir. Səslərin güclülüyü və zəifliyi, intensivliliyi və qeyri-intensivliliyi onların fonoloji akustik fərqlərinin meydana çıxarılmasına imkan yaradır. Fonoloji-akustik cəhətdən, digər arxa-damaq samitlərinə nisbətən, arxa damaq k samitinin intensivliyi daha çoxdur. Dil-damaq səsləri içərisində t, dodaq səsləri içərisində p samiti öz fonoloji-akustik xarakterinə görə məxrəc ümumiliyi ilə səciyyələnən digər səslərdən fərqlənir. Saitlər içərisində ən güclü tələffüz xüsusiyyətləri a səsində özünü göstərir. Dilarxası istiqamətində bu səs, ı səsində alçaqlıqma, o-dan delabiallıqma, u səsindən delabiallıqma və açıqlı-

lərinin birləşməsindən əmələ gəlsə də, həmin səslərin stol sözü-
nün özü ilə, fiziki cəhətdən, heç bir əlaqəsi yoxdur, çünki şüurdə
və qəlbədə stol sözü assosiasiya şəklində təsəvvür olunur. Stol sözü
kimi tələffüz olunur, o, səslərdən ibarətdir. Həmin söz tələffüz
olunanda səslər birdəfəlik yox olur. S-t-o-l səsləri həqiqətən möv-
cuddur, lakin onlar yalnız təsəvvürdə mövcuddur, Samitlər sait fo-
nəmlərdən əvvəl güclü mövqedədir. Dilimizin 25 samit fonemi
maksimal fərqlənmə mövqeyində biri-birinə qarşı qoyulur. Samit
fonemlər güclü mövqedə həmişə bir allofonla çıxışı edir, özünün
bütün konstitutiv əlamətlərini hər güclü mövqedə saxlayır. Ədəbi
dilin hər samit fonemi güclü mövqedə həyata keçirdiyi allofona uy-
ğun gəlir. Ədəbi dilin fonoloji sisteminin özülü iki qrup samit ya-
radır, korrelyasiyaya daxil olur. Birinci qrup qalın-incə samit cütlü-
yü p-p, b-b, ikinci qrup kar-cingiltili küylü samit cütlüyü p-b, f-v
yaradır. Elə mövqe var ki, kar-cingiltili fərqlənmir, lakin qalın-in-
cə fərqlənir. Elə mövqe var ki, qalın-incə fərqlənmir, lakin kar-cin-
giltili fərqlənir. Elə mövqe də var ki, nə kar, nə cingiltili, nə də qa-
lın-incə fərqlənir. Sait fonem güclü mövqedə vurğuludur, zəif
mövqedə isə vurğusuzdur.

Fonem və allofon

Fonemlər, əvvəla, dildə, həqiqətən, digər dil vahidlərindən nə
isə xüsusi fərqli kimi mövcuddur, ikinci, fonem fonoloji vahiddir.
Fonemlərin ayrılıqda mənası olmasa da, onlar arasındakı fərq səs-
lənmədə müəyyən edilir. Fonemlər sözlərdən ayrılır və ifadə pla-
nında muxtar vahid olmasından irəli gəlir. Obyektiv mövcud olan
akustik-fizioloji səslərin fərqlərinin heç bir linqvistik mənası olma-
ya bilər, çünki onlar sözləri fərqləndirmək imkanından məhrum-
dur: obyektiv şəkildə eyni olan bir dil vahidinə - fonemə xidmət
edir. Nitq səsləri tələffüz aktının ayrı-ayrı məhsuludur. Ona görə
də fərdən-fərdə, tələffüzdən-tələffüzə görə fərqlənir. Müxtəlif
fərdlər bir sözdəki sait və ya samiti eyni cür tələffüz etməzlər. Bir
dildə bir qoşa səs eyni tələffüz olunmasına görə bir dil vahidi-fo-

lidir.

Allofonların yaranmasının əsas üç səbəbi vardır: 1) danışanın fərdi tələffüzü, 2) üslubi səciyyə, 3) müxtəlif fonetik amillər. Allofonların yaranmasının əsas səbəbi fonetiktir: hecaların tipləri, vurğunun səciyyəsi və yeri.

Azərbaycan dilində sait və samit fonemlər

Azərbaycan dilinin fonem tərkibi aşağıdakı sait və samitlərdən ibarətdir: i, i; ö, ö; e, e; ə, ə; a, a; o, u; u; t, p, b, m, f, v, t, d, n, s, z, ş, j, ç, c, l, r, k', g, y, k, q, x, ğ, h. Azərbaycan dilinin fonem tərkibində 40 müstəqil fonem var: 15 sait, 25 samit.

Azərbaycan dili orijinal fonetik quruluşa malikdir. Azərbaycan dilinin ümumi fonetik xüsusiyyətlərindən birincisi ahəngə tabelikdir. Azərbaycan dilində, bir qanun kimi, damaq ahəngi, dodaq ahəngi kimi fonetik hadisələr mövcuddur. Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən biri də iki saitin yanaşı gələ bilməməsidir. Xalis Azərbaycan sözlərinin fonetik quruluşu sait+samit və ya xud samit+sait kimidir. Azərbaycan dilində uzun saitlər nəzərə alınmasa, doqquz sait, iyirmi beş samit fonem var. Dərk etdiyiniz səslərin sayı tələffüz etdiyimiz danışq səslərinin sayından qat-qat çoxdur. Buna əsasən danışq səslərini iki qismə ayırmaq olar: 1) dil vəzifəsində olan danışq səsləri, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini biri-birindən fərqləndirən danışq səsləri; 2) dil vəzifəsi olmayan, yəni leksik və ya qrammatik mənası olan dil vahidlərini biri-birindən fərqləndirməyən danışq səsləri. Birinci qismə daxil olan danışq səslərinə fonem deyilir. Məsələn: il; öl; əl; el; al; və s. sözlərdəki i, ö, ə, e, a saitləri və ab, at, ad, ea, as, az, ac, ar, ay, ax, ah sözlərindəki b, t, d, n, s, z, c, r, y, x, h samitləri Azərbaycan dilində müstəqil fonemlərdir, çünki bunlar müəyyən leksik mənası olan dil vahidlərini biri-birindən fərqləndirə bilər. İkinci qismə daxil olan danışq səsləri isə fonem çalarlığı adlanır. Çalarlıqlar dil sistemində tutduqları yerə görə iki cür olur. Onlardan bəziləri müəyyən sözləri biri-birindən fərqləndirə bilməyə də,

ya dilarxası saitli heca ilə başlayan sözlərdən sonra gələn hecalar da dilönü və ya dilarxası saitli olur.

Saitlərin ahənginə aid olan bu qanun türk dillərindəki saitlər üçün əsas qanundur. Başqa dillərdən aqqlütinativ dilləri ahəng qanunu, yəni saitlərin uyuşması, daha doğrusu incə və ya qalın olmaq üzrə, hər hansı bir sözdə saitlərin bir sırada düzülməsi və incə saitlərin incə saitlərlə, qalın saitlərin qalın saitlərlə uyuşması fərqləndirir (Ə.Dəmirçizadə).

Türkölogiyada “damaq ahəngi” adı ilə verilən bu qanun damaq ahəngi türk dillərinin hamısı üçün mühüm bir qanun kimi mövcuddur, lakin damaq ahənginin sabitliyi türk dillərinin yeni inkişaf mərhələsində bəzi türk dillərində bu qanun pozulur. Bu qanun artıq özbək dilində fəaliyyət göstərmir. Bu qanun Acərbaycan dilində həm öz köklərində, həm də söz və şəkilçi arasında nəinki pozulur, hətta möhkəmlənir və yaşamaqda davam edir.

Milli dilimizin sözlərində iki sait yanaşı gələ bilməz. Söz əvvəlində iki kar samit işlənir, amma söz ortasında iki kar samit yanaşı işlənir (isti, tapşırıq, yaxşı, göstər və s.). Şifahi və yazılı nitqdə cingiltili samitlər karlaşır, karlar isə cingiltiləşir. Artıq bu qanun şoklinə düşmüşdür.

Müasir Acərbaycan ədəbi dilində fonemlər kəmiyyət və keyfiyyətə biri-birindən fərqlənir. Acərbaycan dilində fonemləri əmələgəlmə, səslənmə və təsnif prinsipinə görə iki qrupa bölmək olar: sait fonemlər və samit fonemlər.

Müasir Acərbaycan ədəbi dilində 15 sait (üçü adi sait fonem: i, o, ü; altısı həm adi, həm də uzun fonem: a, a:, e, e:, o, o:, i, i:, ö, ö:, u, u:), 25 samit fonem var: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, κ, g, q, l, m, n, ñ, r, s, ş, t, v, y, z.

Azərbaycan dilinin fonemləri biri-biri ilə sistemli möhkəm əlaqədar olan ünsürlərdir. Bunlar dilin fonematik və fonetik quruluşunda müəyyən bir sistem təşkil edir, biri-birinə qarşı qoyulur, müəyyən bir struktur əmələ gətirir.

məli, saitlə samit arasında fərq müxtəlif fonoloji yüklə aşkarlanır. Türk dillərində saitlər ahəng qanunu sayəsində ayrılır, saitlərin ahəngi əsas rol oynayır. Sami dillərində samitlər sözlərin real mənasını fərqləndirməyə xidmət edir.

Sait və samitlər aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

1. Artikulyasiyasının səciyyəsinə görə. Saitlərin yaranmasında tələffüz orqanlarının hərəkəti açıqdır, samitlərdə isə qapalıdır. Saitlər ağızqaçan, samitlər ağızqapayandır. Deməli, saitlər tələffüz orqanlarının açılması, samitlər qapanması ilə yaranır.

2. Tələffüz orqanlarının gərginlik dərəcəsinə görə. Samitlərin artikulyasiyasında gərginlik nitq traktatında geniş sahəyə bölünür. Saitlərin tələffüzündə bütün nitq aparatı gərginləşir, samitlərdə gərginlik maneənin yaranma yerində cəmləşir. Saitlərin yaranmasında tələffüz orqanlarının hamısı iştirak edir, samitlərin yaranmasında da bütün tələffüz orqanları iştirak edir, lakin ayrı-ayrı orqanlar bu prosesdə zəif iştirak edir. Məsələn, kar samitlərdə səs telləri, ağız samitlərində burun boşluğu iştirak etmir. Əslində, burun samitləri damaq pərdəsinin iştirakı olmadan yaranır. Səslərin yaranması ilə əlaqədar olaraq müəyyən fokusun yaranması özünü göstərir. Nitq aparatında saitlərin yaranma yerini dəqiq göstərmək mümkündür. Bu, samit və saitlərdə havanın dərəcəsiindən asılıdır. Cərəyan nəfəsvermə zamanı samitlərdə böyük, saitlərdə az olur. Buna görə də gərginlik saitlərdə güclü, samitlərdə zəifdir. Beləliklə, samitlər məhdudlaşdırılmış artikulyasiya ilə, müəyyən fokusun yaranmasına görə saitlər isə məhdudlaşdırılmamış artikulyasiya ilə müəyyən fokusun yaranmamasına görə səciyyələrin.

3. Heca yaratmada iştirakına görə. Bu əlamətin türk dilləri üçün birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan dilində saitlər heca yaradır. Saitlər heca düzəltmə baxımından, hecanın özülü, zirvəsidir. Samitlər heca əmələ gətirmir. Ancaq saitləri müşayiət edən element kimi çıxış edir.

4. Formant strukturunun olmasına görə. Saitlər dəqiq formant strukturludur, samitlər formant strukturunun olmamasına əsaslanır. Saitlərdə ton, samitlərdə küy üstündür.

Azərbaycan dilçiliyində səslərin təsnifində iki prinsip əsas götürülür: 1) səslərin tələffüzündə nitq orqanlarının fəaliyyətini nəzərə alan artikulyasiya təsnifi; 2) nitq səslərinin fiziki xüsusiyyətlərini nəzərə alan akustik təsnif.

Saitlərin təsnifi

Tələffüz zamanı ağız və burun boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlməyən, musiqili tonlu, heca əmələ gətirən nitq səsləri sait adlanır. Müasir Azərbaycan dilində 9 sait fonem var: a, ı, e, o, i, ö, û, ü. Saitlər akustik münasibətdə musiqili tonu olan, küyü çox cüzi olan səslər kimi özünü təqdim edir. Saitlər biri-birindən tembrinə və ya keyfiyyətinə görə fərqlənir. Saitlərin keyfiyyəti rezonatorun tutumu və forması ilə müəyyən edilir. Saitlərin yaranmasında iki rezonatorun (ağız, boğaz) formasının münasibəti vacibdir. Ağız və boğaz rezonatorlarının xüsusi xarakterli tonu var, bunlar saitin tembrini müəyyən edir. Məsələn, i saitin tələffüzündə iki rezonatorun forması u saitin tələffüzündəki həmin rezonatorların formasından fərqlənir. Belə ki, i saitin tələffüzü zamanı dil bütün gövdəsi ilə irəli gəlir: onun ön və orta hissəsi damağa doğru qalxır. Yumşaq damaq burun boşluğunun yolunu tutur. Üst dodaq alt dodaqdan aralanaraq səsə yol açmaq üçün bir qədər yuxarı qalxır. U saitin tələffüzündə dil bütün gövdəsi ilə geri çəkilir. Dilin arxa hissəsi yumşaq damağa doğru qalxıb ağız rezonatorunun həcmi böyüdür, lakin alt çənə az aşağı olduğundan daha kiçik boşluq əmələ gətirir. Deməli, birinci halda dilin arxasının ön hissəsi yuxarı qalxır, qabaq rezonator ciddi yığılır və arxadakı genişlənir. İkinci halda dilin yumşaq beli yumşaq damağa doğru yuxarı qalxır və iki rezonatoru başqa formaya salır, öndəki genişlənir, arxadakı yığılır. U saitin tələffüzündə ön rezonator həmin saitin labiallaşması ilə olaqədar yənə uzanır. Dodaqların irəli çıxaraq dairəvi şəkil alması nəticəsində çıxış yarığı azalır, ön rezonatora xüsusi forma verir.

Saitlərin fizioloji (artikulyasiya) təsnifində nitq aparatının üç fə-

zi akustik olamətləri nəzərə alaraq sait səsləri aşağıdakı prinsiplər üzrə təsnif edir: 1) dilin üfqi vəziyyətinə görə, 2) dilin şaquli vəziyyətinə görə, 3) dodaqların vəziyyətinə görə, 4) məxrəc sabitliyinə görə, 5) kəmiyyətə görə, 6) gərginliyə görə.

A. Axundov "Azərbaycan dilinin fonetikasi" monoqrafiyasında saitləri üç prinsip üzrə təsnif edir: 1) saitlərin əmələgəlmə yerinə, yaxud dilin üfqi vəziyyətinə görə, 2) əmələgəlmə üsuluna, yaxud dilin şaquli vəziyyətinə görə, 3) dodaqların vəziyyətinə görə.

A. Qurbanov müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki saitləri üç prinsipə görə təsnif edir. Bu prinsiplər saitlərin əmələ gəlməsində iştirak edən üzvlərin - dilin, dodaqların və alt çənənin vəziyyətinə görə adlanır. Samit səslər isə əmələgəlmə yerinə, əmələgəlmə üsuluna, səs tellərinin vəziyyətinə və tərkibinə görə təsnif edilir.

Azərbaycan dilindəki saitləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: 1) dilin üfqi vəziyyətinə görə, 2) dilin şaquli vəziyyətinə görə, 3) dodaqların iştirakına görə, 4) kəmiyyətə görə.

Dilin üfqi vəziyyətinə görə saitlər iki yerə bölünür: a) ön sıra saitləri: ö, i, ö, ü; b) arxa sıra saitləri: a, ı, o, u. E saiti bu təsnifdən kənar qalır. Bu səsin tələffüzündə dil neytral vəziyyətdə qalır. Ona görə də e saitinə orta sıra saiti deyilir. Dilortası saitin tələffüzündə dilin ön və orta hissəsi bütövlükdə damağa doğru qalxır. Belə bir vəziyyətdə ağız boşluğu təqribən iki bərabər hissəyə bölünür. Rezonansın birləşməsi nəticəsində dilortası sait əmələ gəlir. Arxa sıra saitlərin tələffüzündə dil özünün bütöv gövdəsi ilə arxaya çəkilir. Bunun nəticəsində ağız boşluğunun həcmi böyüyür, iri rezonatorada tələffüz olunan qalınlıq tembri kəsb edir. Qalın tələffüz olunan saitlərin hamısı arxa sıra saitləri adlanır. Dilönü saitlərin tələffüzündə dilin orta hissəsi ön damağa doğru qalxır, ağız dilin vasitəsilə iki yerə bölünür: kiçik hissə öndə, böyük hissə arxada qalır. Dilarxası saitlərin tələffüzündə ağız dilin vasitəsilə iki qeyri-bərabər hissəyə bölünür: böyük hissə öndə, kiçik hissə arxada qalır.

Dilin şaquli vəziyyətinə görə saitlər, əsasən, iki bərabər qrupa ayrılır: a) açıq saitlər: a, ö, o, ö; b) qapalı saitlər: i, ı, u, ü. E saiti isə

söslərə məxsus olan mənadaşıdırici və ya mənafərqləndirici əlamətlər isə həmin sait səsin formalaşması prosesində maneənin olmaması, rezonatorun forması və ya təbiəti ilə müəyyən edilir. Hər bir qrupa daxil olan dil sösləri xüsusi sistem təşkil edir. Samit söslər sistemi üçün fərdi xüsusiyyətlər samit söslərin əmələgəlmə tərzini və akustik əlaməti olur. Samit söslər əmələgəlmə tərzinə görə aşağıdakı qruplara bölünür: 1) kipləşən və yaxud partlayan (b,p), 2) süzülən və ya novlu (v,f), 3) əmələgəlmə yerinə görə dodaq (b,v), 4) dilönü (s,t), 5) dilortası (k,q,y), 6) dılarxası (k, q, ğ, x), 7) dildibi (h).

Akustik xüsusiyyətlərinə görə samit söslər səs tellərinin iştirak edib-etməsinə görə xarakterizə edilir. Samit söslərin səciyyəvləndirilməsi və təsnifində beş artikulyasiya əlamətindən istifadə edilir. 1) səs tellərinin fəaliyyəti, 2) damaq pərdəsinin fəaliyyəti, 3) yaranma yeri, 4) yaranma üsulu, 5) əlavə artikulyasiya.

Samitlərin təsnifində fizioloji və fiziki-akustik əlamətlər nəzərə alınır. Samitlərin fərqi maneənin yerinə, növünə (dərəcəsinə), rezonatora görədir: maneənin yerinə görə samitlər dodaq, dilönü, dilortası, dılarxası və dildibi, maneənin növünə görə süzülən, kipləşən, kipləşən-novlu, rezonatora görə burun və ağız, küyün və avazın dərəcəsinə görə cingiltili və kar olmaqla bölünür.

Samitlərdə hava cərəyanının olması məcburi sayılır. Samitlərin təsnifi samitlərin tipləri arasındakı fərqlə, fəal artikulyasiya orqanlarının hərəkəti faktına əsaslanır. Samitlər fəal hərəkətdə olan orqanlar vasitəsilə müəyyən edilir, onların yaranmasına dil, qırtlaq maneə təədir. Fəal orqanların hərəkət üsuluna görə samitlər üç maneə tipi ilə əlaqədardır: 1) fəal orqanların passivlə qovuşması və nitq kanalını tamamilə bağlaması; 2) fəal orqanların passivlərə yaxınlaşması və nitq kanalının daralması; 3) çıxan hava cərəyanının fəal orqanlarda titrəyiş yaratması.

Ə.Dəmirçizadə "Müasir Azərbaycan dili" dərslində Azərbaycan dili samitlərini aşağıdakı əsaslar üzrə təsnif edir: 1) küyün kəmiyyətinə görə, 2) küyün yaranma yerinə görə, 3) küyün yaranma üsuluna görə.

b, v, q, ğ, j, z, y, k, g, p, s, t, f, x, h, ç, c, ş; b) sonor samitlər: l, m, n, r. Sonorlarda ton küydən, küylü samitlərdə isə küy tondan üstündür.

Səs tellərinin iştirakına görə samitlər iki qrupa ayrılır: cingiltili və kar samitlər. Cingiltili samitlər: b, v, q, d, y, k, g, l, m, n, r, c, ğ; kar samitlər: p, f, t, s, k, x, ş, h, ç. Karlardan h samitinin cingiltili, cingiltilərdən y, l, m, n, r samitlərin kar qarşılığı yoxdur.

Cingiltili və kar samitləri qarşılıqlı şəkildə aşağıdakı cütlükdə göstərmək olar:

Cingiltili samitlər: b, v, q, ğ, d, j, z, g, c.

Kar samitlər: p, f, x, t, ş, s, k, c, h.

Cingiltili samitlərdə səs telləri işləyir, kar samitlərdə isə işləmir. Cingiltili samitlərdə səs telləri gərginləşir, karlarda isə gərginləşmir. Karlarda səs çıxır daralır, ona görə hava sərbəst çıxır. Karlarda kipləşmə zəif olduğu üçün hava ağız boşluğundan güclü çıxır, hava axını fəal olur, ağız küyü güclənir, cingiltililərdə hava axını qeyri-fəaldır, ağız küyü də ona görə zəifdir.

Əmələgəlmə üsuluna görə samitlər iki yerə bölünür: a) kipləşən (partlayan) samitlər, b) novlu (süzülən, sürtünən) samitlər. Kipləşən samitlərin tələffüzündə tam, novlu samitlərin tələffüzündə isə yarımçıq maneə yaranır. Kipləşən samitlər: b, p, m, t, d, n, l, ç, c, r, k, g, q, k, novlu samitlər f, v, s, z, ş, j, y, x, ğ, h.

Kipləşən samitlərin dörd növü vardır: 1) kipləşən-partlayan: p, b, t, d, k, g, k, q; 2) kipləşən-novlu: ç, c. Bu samitlər müvafiq olaraq t və ş, d və j samitlərinin qovuşmasından yaranır; 3) kipləşən-süzülən: m, n, l; 4) kipləşən-titrək: r.

Kipləşən (partlayan) samitlərin tələffüzündə hava axımının qarşısını kipləşərək kəsmiş danışq üzvlərinin birdən açılması sayəsində partlayan samitlər yaranır: k, g, p, b, t, d, l, m, n, ç, c, ğ, r. Süzülən samitlərin tələffüzündə danışq üzvləri biri-birinə yaxınlaşb nov əmələ gətirir. Bunlarda səs axını ağızdan sürtünərək çıxır: z, s, ş, j, v, f, y, x, h.

alınmazsa, bütün samitlərdən əvvəl və f, v, j, ç, c, k, g, x, k samitlərindən başqa bütün samitlərdən sonra işlənə bilər. K samiti m, v, t, p, s, z, l, r samitlərindən əvvəl, p, m, v, t, n, s, ş, l, r, ç samitlərindən sonra işlənir. K samiti ə, ö, ı saitlərindən sonra işlənir. M samiti yalnız j və n samitlərindən əvvəl p, b, f, v, d, g, n samitlərindən sonra işlənir. N samiti p, j, ğ samitlərindən əvvəl, p, v, j, l, ç, k, g, x, ğ samitlərindən sonra işlənir. P samiti dilimizdə yalnız y, l, r, s, b, k samitlərindən əvvəl, r, ş samitlərindən sonra işlənir, p samiti yalnız söz kökündə işlənir. F samitinə p, b, m, d, j, k, g, x, ğ, h, n samitlərindən əvvəl, b, v, d, z, ş, j, ç, c, k, g, x, f, n samitlərindən sonra təsadüf edilmir. S samiti z, j, ç, c samitlərindən əvvəl işlənir. T samiti söz əvvəlində o, yalnız s, d, q, m samitlərindən əvvəl az işlənir. X samiti b, m, f, t, d, n, s, z, ş, l, r, ç, c samitlərindən əvvəl, b, m, v, d, n, s, ş, l, k, y samitlərindən sonra işlənir.

Ğ samitindən başqa, bütün samitlər sözün hər yerində işlənir. Ğ samiti söz əvvəlində işlənir.

arasında zəruri münasibətdir. Hadisələr arasındakı hər cür əlaqə qanun deyil. Qanun mahiyyət xarakteri daşıyan daxili əlaqədir.

Səslərin müəyyən prinsip üzrə biri-birini izləməsi qanun. səslərin korrelyativ oppozisiyası, biri-birinə keçməsi qanuna uyğunluqdur.

Bunların bəzisi bütövlükdə qanun kimi sabitləşir, bəzilərinin tərkibində hələ həm qanun, həm də hadisə xüsusiyyəti mövcuddur. Səslərin ahəngi məsələsi tam qanuni şəkildə aldığı üçün ədəbi dildəki həmin məsələ ahəng qanunu adlanır.

Dil vahidlərinin fonetik qabığına müxtəlif çalarlıqda təzahür edən hadisələr ümumiləşmiş halda fonetik qanun adlanır.

Nitq prosesində danışq səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişiklik fonetik hadisə adlanır.

Azərbaycan dilində danışanların nitqi müxtəlif formada. Onların tələffüz etdikləri sözlər onların savad və dünyagörüşlərinə görə fərqlənir.

Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, fonetik hadisələrin bəzisi tam halda ümumi prosesə çevrilərək qanunlaşır, bəziləri isə ümumiləşmiş halda deyil, məhdud dairədə qanunlaşır. Buna görə də belə qanunlaşan fonetik hadisələr orfoqrafiya və orfoepik qanun mahiyyəti kəsb edir və fonetik qanun sayıla bilər.

Ədəbi dildə sabitləşən qanun, danışq dilində işlənərək ədəbi dildə qanunlaşmış isə hadisə adlanır.

Dildəki fonetik hadisə və qanunlar hər bir dilin öz milli xüsusiyyətləri əsasında yaranır. Bu hadisə və qanunların dildə əhəmiyyəti böyükdür.

Belə ki, başqa dillərdən alınma sözlərin ümumxalq dilinə uyğunlaşdırılmasında fonetik hadisə və qanunlar mühüm rol oynayır. Alınma söz bəzən dilin tələblərinə uyğun gəlmədikdə ona yeni səs əlavə olunur. Bu və ya digər səs ixtisar edilir, dəyişdirilir.

Müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı fonetik hadisə və qanunlar vardır: 1) səsuyuşması hadisəsi, 2) səsfərqləşməsi hadisəsi, 3) səsartımı hadisəsi, 4) səsdüşümü hadisəsi, 5) səslərin yerdəyişməsi hadisəsi, 6) ahəng qanunu və cingiltiəşmə qanunu.

uyğunluq səciyyəsinə, qanunauyğunluqların sistemliliyini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilinə xas aşağıdakı qanun və hadisələri qeyd edirik: 1) ahəng qanunu, 2) səsuyuşması hadisəsi, 3) səsfərqləşməsi hadisəsi, 4) səsartımı hadisəsi, 5) səsdüşümü hadisəsi, 6) cingilti-tiləşmə qanunu, 7) səslərin yerdəyişməsi hadisəsi, 8) karlaşma hadisəsi.

Dildə qanuniləşməyən, sabitləşməyən, ümumi prosesə çevrilməyən, müəyyən hallarda yaranan və tələffüzlə əlaqədar olan proses hadisə adlanır. Ümumi prosesə çevrilərək ümumiləşmiş şəkildə öz əksini tələffüzdə və yazıda tapan, qanuniləşərək sabitləşən proses isə fonetik qanun adlanır. Nitq prosesində danışığ səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklər fonetik hadisə adlanır. Bu hadisənin əmələ gətirdiyi nəticələrə fonetik əvəzlənmələr deyilir. Bəzən bir fonemnin digər fonemlə əvəz olunması onların kombinator əlaqələrindən, tələbindən irəli gələn fonetik şərtlərdən asılı olmur. Belə fonem əvəzlənmələri müəyyən semantik və qrammatik dəyişikliklərlə nəticələnir. Dildə fonemlərin və onların variantlarının əvəzlənməsi biri-birindən fərqli iki xüsusiyyət kəsb edir. Fonemlər biri-birini əvəz etdikdə müəyyən mənə dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmə fonematik, heç bir fərqlə səbəb olmur, onlara fonetik əvəzlənmə deyilir.

Azərbaycan dilində, demək olar ki, fonematik əvəzlənmə yoxdur. Bu ancaq alınma sözlərdə özünü göstərir. Məsələn, texnika, fizika tipli sözlərdən düzələn texnik, fizik sözlərindəki k samitlərini fonematik əvəzlənmə hesab etmək olar. Fonematik hadisə ərəb dilindən alınma sözlərdə də özünü göstərir. Məsələn, bəzi xüsusi isimlərdə uzun i saiti işlənən sözlər isə kişi adının yönlük halını bildirir: Səlim-Səli:mə, Fərid-Fəri:do, Nəsim-Nəsi:mi. Q samitinin g və j samitlərinə keçməsindən alınan sözlər: filoloqiya-filologiya-filoloji. Bu və ya digər səsin tutduğu mövqeyindən asılı olaraq və başqa səslərin təsiri ilə digər səslərlə əvəzlənməsi fonetik dəyişmə adlanır (A.Axundov). Fonetik əvəzlənmə iki cürdür: a) mövqeyi, b) əlaqəli. Mövqeyli dəyişmə söz sonunda cingiltili samitlərin kar

Yanaşı işlənən incə səslərin uyğunlaşmasında tələffüz rəvanlığı başlıca amildir.

Müasir Azərbaycan dilində kök və şəkilçi hədudundakı səsuyuşmasının iki növünü qeyd etmək olar: 1) söz kökünün son samiti fonetik cəhətdən dəyişir, şəkilçinin ilk elementi dəyişməz qalır, 2) söz kökünün sonu sabit qalır, lakin şəkilçinin ilk samiti dəyişilir. Birinci öz xarakterinə görə fonetik, ikinci isə moroloji səsuyuşması adlanır. Fonetik səsuyuşmasında şəkilçi əvvəlindəki samit söz kökünün son samitinə təsir edərək onu ya öz tələffüzünə tam, ya da qısa uyğunlaşdırır.

Səsuyuşması hadisəsinin meydana çıxmasına təsir göstərən bu dəyişmə sistemi fonetik, morfoloji və sintaktik mövqedə fəaliyyət göstərir. Fonetik səsuyuşması söz kökü və şəkilçi hədudunda baş verir. Bu hadisə söz kökünə aid samitin dəyişməsindən, şəkilçinin sabit qalmasından ibarətdir: a) şəkilçi əvvəlindəki güclü samit söz kökünün sonundakı zəif samitə təsir edərək onu dəyişdirir. Bu vəziyyət o halda mümkün olur ki, şəkilçi əvvəlindəki samit yanaşı işləndiyi söz sonundakı samitdən sonra gəlsə də, akustik-fonoloji cəhətdən ondan qüvvətlidir. Digər tərəfdən, şəkilçi əvvəli mövqədə söz sonuna nisbətən qüvvətli mövqedir. Belə bir mövqedə akustik-fonoloji cəhətdən güclü olan səs zəif səsə təsir göstərə bilər. Belə dəyişməni aşağıdakı faktlarda müşahidə etmək olar: keçdi-keşdi, açdı-aşdı, biçdi-bişdi, b) söz kökü sonunda zəif mövqedə çıxış edən güclü samit şəkilçi əvvəlində güclü mövqedə çıxış edən zəif samitin tələffüzünə uyğunlaşır. Belə kombinator dəyişmədə söz kökü sonundakı samit yanaşı işləndiyi şəkilçi əvvəlindəki samitdən fonoloji-akustik xarakterinə görə güclü olsa da, zəif mövqedə olduğundan, güclü mövqedəki samitin tələffüz xüsusiyyətlərinin tələbi üzrə dəyişir. Danışq dili xüsusiyyətlərini əks etdirən bu cür dəyişiklikləri aşağıdakı misallarda müşahidə etmək olar: getmə-gəssə, çatsa-çassa, eşitsə-eşissə, atsın-assın və s.; c) söz kökü zəif mövqedə çıxış edən zəif samit şəkilçi əvvəlindəki güclü samitin təsirinə görə onun tələffüzünə uyğunlaşır. Belə uyğunluq yanaşı gələn samitlərdə güclülük-zəiflik nisbətinin daha qabarıq meydana

lərdə güclü və zəif səslərin təsiri daha aydın şəkildə özünü biruzə verir. Güclü səsin daim zəif səsi öz təsiri altına alması müşahidə olunur: aç şalı>aş şalı, od tək>ottək və s. Səsuşuşmasında səslər nitq axınında ya qismən, ya da tam biri-birinə bənzəyə bilər. Bənzəmə eyni cinsli səslər arasında baş verir: sait-saitlə, samit-samitlə. Sözdə səslərin məxrəclərinə görə uyğunlaşması uyuşma yaradır. Burada əvvəlki səs sonrakına və əksinə, sonrakı səs əvvəlkinə təsir edərək onu ya tam öz məxrəcinə, ya da natamam uyğunlaşdırır. Adətən, bu hadisə söz kökü ilə ona artırılan şəkilçi arasında baş verir. Səslərin belə uyuşması nəticəsində müxtəlif növ uyuşma hadisəsi alınır.

Səsuşuşması hadisəsi davamlılıq baxımından iki yerə bölünür: a) təsadüfi, b) daimi. Sözə şəkilçinin artırılması və ya sözə qoşulması nəticəsində təsadüf: uyuşma alınır. Məsələn, od tək-ot tək, getsə-gessə, yatsa-yassa, aç şalı-aş şalı. Söz kökünə şəkilçilərin əlavəsi ilə yaranan daimi proses daimi uyuşma adlanır. Məsələn, tapmaq-tappaq, anlamaq-annamaq və s.

Uyuşmanın keyfiyyətinə görə səsuşuşması iki növə ayrılır: a) tam; b) natamam (yarımçıq). Tam səsuşuşmasında səslər tam uyğunlaşır. Belə ki, sözün sonundakı səs şəkilçinin əvvəlindəki və ya şəkilçinin ilk səsi sözün sonuna təsir edərək onu tam məxrəcinə çevirir. Bu, daha doğrusu, morfem mövqeyində meydana gəlir. Məsələn, tapmaq-tappaq, qızlar-qızzar, rusca-rucca. Yarımçıq səsuşuşmasından əvvəlki və ya sonrakı səs sonra gələn və ya əvvəl gələn səsi tam öz məxrəcinə yox, öz məxrəcinə yaxın səsə çevirir. Məsələn, gözlər-gözdər, qızlar-qızdar və s. Yarımçıq səsuşuşmasından səslərin artikulyasiyadakı fərqi yarımçıq, qismən silinir. Səslər yarımçıq səsuşuşması nəticəsində biri-birinə bir artikulyasiya əlamətinə görə yaxınlaşır. Məsələn, karlığa və ya yumşaqlığa görə, lakin tam birləşmir. Yarımçıq səsuşuşması küylü samitləri əhatə edir.

Səsuşuşması hadisəsi istiqamətinə görə irəli və ya geri olur. Irəli səsuşuşmasına görə əvvəlki səs sonrakı səsə təsir edir: sərinnik-sərinlik, çatlamaq-çattamaq; onu dəyişdirir, məsələn, sənlə-

lərdən biri öz fərqləndirici əlamətlərini dəyişəndə səsfərqləşməsi hadisəsi baş verir. Məsələn, kombayn-konbayn, Zemfira-Zenfira, lanpa-lanpa, simfol-sinvol və s. Sözdə həm yanaşı bir hecədə olan, həm də müxtəlif hecalarda olan eyni səsin məxrəcə görə həmcins səsə çevrilməsində özünü göstərir. Azərbaycan dilində bu hadisə istiqamətinə, sözdəki yerinə görə yaxın və uzaq olur. Sözdəki qonşu səslərin biri-birinə təsiri nəticəsində yaranan səsfərqləşməsi yaxın adlanır: hammal-hambal, tramvay-tranvay, ambar-anbar, sümbül-sünbül, dinləmək-dinnəmək, Oqtay-Oxtay, akt-axt və s. İkihecalı sözdə eyni səsin ikinci hecədə başqa səsə əvəzlənməsi, qonşu olmayan səslərin təsiri ilə yaranan dissimilyasiya uzaqdır: zərər-zərə, fontan-fontal, qərar-qəral, ağac-ağaş və s.

Səsfərqləşməsi hadisəsi dilçilik ədəbiyyatında dissimilyasiya, fərqləşmə, fərqlənmə, səs fərqləşməsi terminlərilə izah edilir. Bu hadisəni səsfərqləşməsi termini altında izah etmək terminologiya və fonetik baxımdan məqsədəuyğundur, fərqləşmə müxtəlif ola bilər.

Səsfərqləşməsi hadisəsi yalnız yanaşı və ya bir hecədə tam eyni məxrəcəli səslərə deyil, yanaşı olmayan, sözün müxtəlif hecalarında olan həmcins səslərdə də özünü göstərən hadisədir. Səsfərqləşməsi hadisəsinə qaramaq, sararmaq sözləri nümunə göstərilir. Əslində bu sözlər hadisə kimi yox, qanuni olaraq, qaralmaq və saralmaq formasında yazılır, tələffüz edilir və işlədilir.

Səsfərqləşməsi hadisəsi assimilyasiya hadisəsinin oksidir. Belə ki, səsuyuşmasında müxtəlif səslər nə isə biri-birinə bənzər olur, amma dissimilyasiyada isə oxşar səslər müxtəlif olur: tumba-tunba, doktor-doxtor, traktor-traxtor və s. Səsfərqləşməsi artikulyasiyaca yaxın və eyni səslərin əvəzlənməsi, biri-birinə bənzər iki səsdən birinin başqa səsə əvəz olunması hadisəsidir (zərər-zərə). Səsfərqləşməsi hadisəsi iki cürdür: a) olaqəli (kontaklı); b) distaklı (irəli-geri). Olaqəli dissimilyasiya yaxın səslərin, distakt isə uzaq əvəzlənmənin nəticəsidir.

Eyni və yaxud biri-birinə yaxın məxrəcəli samitlərdən birinin digərinə təsir edərək onu öz məxrəcindən uzaqlaşdırması fərqlənmə

və s; 2) r samiti ilə başlanan sözlərin əvvəlinə tələffüzdə bir sait artırılır: Rəşid-İrəşid, reyhan-ireyhan, rahat-irahət, rayon-irayon və s; 3) saitlə başlanan bəzi sözlərə h samiti artırılır: asan-hasan, açar-haçar; 4) alınma sözlərdə a və i, a və e, i, ə və i, i və a, i və e, i və u, i və ə, e və a, e və i, e və a, e və o, o və i, u və e saitləri yanaşı işlənəndə onların arasına tələffüzdə bir y samiti artırılır: ailə-ayılə, zəif-zəyif, bais-bayis, poema-poyema və s.; 5) söz əvvəlində yanaşı gələn iki samitin hər ikisi və yaxud biri cingiltili olarsa, həmin samitlər arasına tələffüzdə bir sait əlavə edilir: dram-dıram, traktor-tıraktor, klub-kulub, briqadir-bırqadir və s.; 6) söz ortasında yanaşı gələn üç samitdən ikincisi ilə üçüncüsünün arasında tələffüzdə bir sait artırılır: zülmkar-zülümkar, qəsbkar-qəсібkar; 7) söz sonunda yanaşı gələn iki samitdən birincisi sonor samit deyil, ikincisi sonor samit olarsa, onların arasına tələffüzdə bir sait əlavə edilir: dövr-dövür, meyl-meyil, sədr-sədir, noyabr-noyabir və s.

Daimi səsartımı artıq orfoqrafik norma təşkil edir. Belə səsartımı ancaq samitlərə aiddir. Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə görə, iki sait yanaşı işlənməz. Ona görə də iki saitin arasına samit artırılır. Səsartımı hadisəsində üç samit: y, n, s samitləri iştirak edir: 1) saitlə bitən isimlərə yönlük halında y samiti artırılır: alma-almaya, quzu-quzuya; 2) su və nə sözlərinə yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında y samiti artırılır: su-suyun-suya-suyu, nə-nəyin-nəyə -nəyi; 3) saitlə bitən isimlərə yiyəlik və təsirlik hallarında n samiti artırılır: dərə-dərənin-dərəni, qapı-qapının-qapını, qala-qalının-qalanı və s; 4) üçüncü şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözlərə müxtəlif hallarda n samiti artırılır: kitabı - kitabının - kitabına - kitabını - kitabında - kitabından; 5) bu və o əvəzlilikləri hallandıqda bütün hallarda n samiti artırılır: bu-bunun-buna-bunu-bunda-bundan. N samiti bu sözlərə həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilər artırıldıqda da əlavə olunur: bunlu, bunsuz, bunlar; 6) saitlə bitən isimlər üçüncü şəxsin tərkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdikdə köklə mənsubiyyət şəkilçisi arasına s samiti əlavə olunur: ana-anası, xala-xalası, nənə-nənəsi və s.

foepik norma səciyyəlidir. Bu hadisə aşağıdakı hallarda baş verir: 1) söz əvvəlində səslərin düşməsi. Söz əvvəli güclü mövqeli olsa da, bəzi səslərin həmin mövqedə zəifləyərək düşməsi meylli özünü göstərir, səslərin zəifləməsi prosesini onların cingiltiiləşməsi ilə izah etmək olar. Söz əvvəlindən y, h, v, bəzi hallarda isə b səsinin düşməsinə təsadüf olur. V, y, h və s. samitlərin real təkamül meylləri olduğu kimi, düşmə meylləri də mövcuddur. Söz əvvəlində v samitinin işlənməsi onu birbaşa fonoloji-akustik cəhətdən zəif olmasından çox asılıdır. Y samitinin düşməsində də səs fonoloji-akustik cəhətdən zəifliyi mühüm rol oynayır. Açıq saitlərdən əvvəl y samitinin düşməsi: yigid-igid, yalov-alov, yıldırım-ıldırım, yıldı-ılxı. yüz-üz və s., 2) felin nəqli keçmiş zaman formasının üzərnə ikinci şəxs təkinin və cəminin şəxs sonluğu artırılarkən zaman şəkilçisindəki ş samiti düşür: almışsan-almısan, gəlmişsən-gəlmisən və s., 3) felin qəti gələcək zaman formasının birinci şəxsinin təkində və ikinci şəxsinin tək və cəmində zaman şəkilçisindəki k və q samitləri düşür: alacaq-alacam, gələcəksən-gələcəsən, 4) üçüncü şəxs təkinin xəbər şəkilçisinin (-dır) son samiti düşür: kitabdır-kitabdı, müəllimdir-müəllimdi və s., 5) xəbər kateqoriyasının ikinci şəxs cəmin olaməti olan -sınız şəkilçisi sözlərə artırılarkən saitlərdən biri və u samiti düşür: adamsınız-adamsız, müəllimsiniz-müəllimsiz və s., 6) st səs birləşməsi ilə qurtaran sözlərin axuindəki t samiti danışq zamanı düşür: dost-dos, sərbəst-sərbəs, dürüst-dürüs və s., 7) xt, ft, şt səs birləşmələri ilə qurtaran sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıqda danışq zamanı t samit düşür: vaxt-vaxdır, taxt-taxdır, 8) ora, bura, hara sözlərində yerlik və çıxışlıq hallarında tələffüz zamanı ikinci a saiti düşür: burada-burda, orada-orda, harada-harda və s.

Daimi səsdüşümü zamanı daha çox saitlərin düşməsi müşahidə olunur. Bu artıq yazıda sabitləşmişdir, orfoqrafik xarakter daşıyır. Daimi səsdüşümü hadisəsi aşağıdakı hallarda özünü göstərir: 1) morfemlər sərhədində yanaşı gələn iki saitdən biri düşür. Bu özünü iki şəkildə göstərir: a) yanaşı gələn iki kök morfemin birincisinin son saiti düşür. Həm xüsusi adlarda, həm də ümumi adlarda be-

yini dəyişməsi söz daxilində yanaşı işlənən samitlərdən sonrakının əvvələ keçməsi nəticəsində əmələ gəlir. Azərbaycan dilində də səslərin yerdəyişməsi, əsasən, söz daxilində yanaşı gələn samitlərdən sonuncunun əvvələ keçməsi nəticəsində formalaşır.

M.Yusifova görə, türk dillərində, o cümlədən, oğuz qrupu dillərində yerdəyişmə hadisəsinə söz ortasında, başlıca olaraq, kök-şəkilçi hüduunda təsadüf edilir. Kök-şəkilçi hüduundakı dəyişmələrdən biri kimi, samitlərin ilkin sırasında tələffüzlə əlaqədar səslərin yerdəyişməsi baş verir ki, burada da fonoloji fərq əmələ gəlmir, yalnız bir səs başqa səsin yerində işlənir. Yerdəyişmə hadisəsi, başlıca olaraq, o zaman meydana çıxır ki, etimoloji cəhətdən söz kökünün sonu kökü güclü samitlə bitsin, şəkilçi əvvəli zəif samitlə başlansın. Bu zaman söz kökü sonu zəif mövqə olduğuna görə güclü səs qüvvətli mövqeyə, yeni şəkilçi əvvəlinə keçməli olur. Şəkilçi əvvəlindəki zəif səs isə qanunauyğun şəkildə söz kökü sonuna zəif mövqeyə keçir və tələffüz bir növ, normalaşmış olur. Söz kökü və şəkilçi hüduunda k, t, p səslərindən sonra, fonoloji-akustik cəhətdən, zəif samitlə işləndikdə bu hadisə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bəzi hallarda güclü samitlərin yerində onların zəif reflektləri işlənsə də, belə səslər variant hüququ daşıyır və yerdəyişmədə təsir qüvvəsini itirmir. Beləliklə, türk dillərində, o cümlədən oğuz qrupu dillərində ks, kr, tr, ts, tl, pl, pr kimi səslərin yavaşma hüduunda yerdəyişmə hadisəsi baş verir. Məsələn, çarpar-çapraq, çılpaq-çıplaq, körpü-köprü, torpaq-topraq, yarpaq-yapraq və s. Eləcə də kirpik-kiprik, asqırmaq-aqsırmaq, öksürmək-öskürmək, irəli-iləri, doğra-dorğa, daxma-damxa, oğru-orğu və s.

Misallardan aydın olur ki, bu hadisə kök-şəkilçi hüduunda yox, sözün ortasında yaranır.

Bu hadisənin ümumi səciyyəli növləri bunlardır: 1) yamışı gələn iki samitdən ikincisi müəyyən sözlərdə və müəyyən hallarda özündən əvvəlki samitdən qabağa keçir: təcrübə-tərcübə, tərcümə-təcrümə, məşhur-məşşur, yanlış-yalıış, külfət-küflət, öyrətmək-ör-gətmək, pəhriz-pərliz, qeyrət-qeryət, yorğun-yomuq, dustaq-dut-saq; 2) söz daxilində biri-birindən saitlə ayrılan iki samitdən ikin-

Məhdud dairədə işlənən fonetik hadisələr

Tətbiq olunan və işlədilməsi məhdud olan hadisələr məhdud dairəli hadisələr adlanır. Buraya nəfəsləşmə, samitləşmə, sonorlaşma, diftonqlaşma, qapalılaşma, karlaşma daxildir.

Nəfəsləşmə. Azərbaycan dilində, adətən, kipləşən-partlayan kar samitlərdə nəfəsləşmə hadisəsi özünü göstərir. Kipləşən-partlayan samitlərdən p və t samitləri nisbətən nəfəsli tələffüz olunur. Bu akustik keyfiyyət həm söz əvvəlindəki, həm də söz sonundakı p, t, k samitlərində müşahidə olunur. Məsələn, pır, ip, təpə, tam, tez, at.

Azərbaycan dilində kipləşən-partlayan kar samitlər birbaşa s samitinə qoşularaq işlədildikdə öz nəfəslilik xüsusiyyətini itirir. Məsələn, spazma, spiral, spektr, spat.

Samitləşmə. Bu hadisə saitlə qurtaran sözlə i saiti ilə başlayan söz arasında baş verir. Həmin fonetik vəziyyətdə ikinci i saiti tələffüzdə y samitinə çevrilir.

Bu, aşağıdakı hallarda olur: 1) saitlə qurtaran sözlə idi və imiş köməkçi sözlər artırıldıqda: gəlməli idi-gəlməliydi, gəlməli imiş-gəlməliymiş; 2) ilə qoşması ilə ikən sözü şəkildəşən formasında: yeni ilə-yeniylə, iki ilə-kiylə, yeni ikən-yeniyə, gəmi ikən-gəmiyə və s. 1940-cı ildə qəbul olunmuş orfoqrafiya qaydalarında idi, imiş, ilə, ikən sözlərinin saitlə bitən sözlərdən sonra bitişik yazılması məqbul sayılmışdır: balacaydı, istəsəydi, saysaydı, özüyüdü, balacaymış, istəsəymiş, oxusaymış, özüyümü, arabayla, gəmiylə, evdəyə, iclasdaykən və s. 1961-ci ildə orfoqrafiya qaydalarından bu qayda çıxarılmışdır. İndi şifahi və yazılı nitqlərdə bu forma bəzən saxlanılır.

Sonorlaşma. Bu hadisə özünü cingiltili v, j, y, ğ, samitlərində göstərir. Onlardan v samiti saitarası mövqedə qoşadodaq novlu (w) samiti kimi tələffüz olunur. Bu samit ingilis dilində sonor samitlər sırasındadır: divar, övlad, canavar sözlərində w xalis sonor samit kimi çıxış edir. Həvəs sözündə v samiti xalis sonor samitdir. İngilis dilində y samiti də sonor samitlər qrupuna daxildir. Saray sözündəki y samiti küylüdür. Azərbaycan dilində isə həmin samitin so-

maq (ovxalamaq), dou(v)şan (dovşan), çou(v)dar (çovdar), çou(v)ğun (çovğun), tou(v)lamaq (tovlamaq), sou(v)qat (sovqat), lou(v)ğa (lovğa), nou(v)ruz (novruz); 3) söz ortasında (v) səsindən əvvəl ö, sonra isə kar samitlə başlanan heca gələrsə, öv birləşməsi (öü) diftonqunun çalarlığında tələffüz olunmalıdır: köüşək (kövşək), çöühər (çövühər), Röüşən (Rövşən), gülöüşə (gülövşə), möü-süm (mövsüm); 4) söz ortasında (v) səsindən əvvəl o, sonra isə cingiltili samitlə başlanan heca gələrsə, öv birləşməsi bir bütöv adi ö ilə qısa ü və ani (v) tərkibindən ibarət diftonq çalarlığında tələffüz olunmalıdır: nöü(v)bə (növbə), nöü(v)raq (növraq), löü(v)bər (ləvbər), köü(v)rək (kövrək), röü(v)nəq (rövnəq), töü(v)bə (tövbə).

Azərbaycan dilində tələffüzlə əlaqədar şifahi nitqdə diftonqlaşma aşağıdakı hallarda müşahidə olunur: 1) v samitinin tələffüzdə düşməsi ilə ou diftonqu alınır: ovuc-ouc, qovurma-qourma, ovuşdurmaq-ouşdurmaq, qovuşmaq-qouşmaq, tovuz-touz və s., 2) v samiti əvəzinə u saitinin işlənməsi ilə ou diftonqu alınır: novruz-nouruz, dovşan-douşan, çodar-çoudar, sovqat-souqat və s., 3) y samitinin düşməsi ilə yenə də ou diftonqu alınır: toyuq-touq, oyuq-ouq və s., 4) v samitinin düşməsi ilə öü diftonqu yaranır: tövbə-töübə, bənövşə-bənöüşə, kövsər-köüsər, növbə-nöübə və s.

Qapalılaşma. Bu hadisə Azərbaycan dilində mövqeli səs dəyişikliklərinə aiddir. Qapalılaşma çoxhecalı sözlərdə bitişdirici y samitindən əvvəlki hecadakı açıq saitin qapalı saitə keçməsi ilə yaranır:

- a-ı - anaya-anıya, almaya-almıya
- o-a-u - doğrayır-doruyur, oğrayan-oğruyan
- ə-i - tələbəyə-tələbiyə, nənəyə-nəniyə
- u-a-u - buğdaya-buğduya, tullayar-tulluyar
- ö-ə-ü - söyləyər-söylüyür, ölkəyə-ölküyə
- ü-ə-ü - küçəyə-küçüyə, küpəyə-küpüyə.

Karlaşma. Dilimizdə cingiltili samitlərin karlaşması hadisəsi söz əvvəlində və söz sonunda geniş yayılmışdır. Dilimizdə göstərilən mövqələrində cingiltili samitlərin karlaşması onların tamam cingiltiləşmək xüsusiyyətini itirmir. Onlar yarımcingiltili

Saitlərin ahəngi

Dilin üfəqi vəziyyətinə görə eyni növdən olan saitlərin biri-birini izləməsinə saitlərin ahəngi deyilir. Saitlərin ahəngi dilimizdə iki prinsipə əsaslanır: 1) dilin üfəqi vəziyyətinə görə, 2) dodaqların iştirakına görə.

Dilin üfəqi vəziyyətinə görə saitlərin ahəngini iki qrupa ayırmaq olar: 1) dilönü saitlərin ahəngi, 2) dilarxası saitlərin ahəngi.

Sözə dilönü saitlər biri-birini izləyir. Belə ki, birinci heca dilönüdürsə, o biri hecalarda da həmin saitlərdən biri olmalıdır. Məsələn, nənə, dəvə, dələ, ilmə, özək, ürək, çörək, ipək, belə, topə, gəlinlər və s. Sözə arxa sıra saitlər də biri-birini izləyir. Bunlar iki cürdür: 1) dodaqlanmayan arxa sıra (qalın) saitlərin ahəngində sözlər və söz formaları ı, a saitli hecalardan ibarətdir: ağız, baltıq, qarın, qarğı, daxma, qalın, qırğı, 2) dodaqlanan arxa sıra saitlərin ahəngində isə sözlər və söz formaları u və o saitli hecalardan ibarət olur: otur, böyük, boyun, qoyun, buzov, bulud, quzu, duru və s.

Dodaqların iştirakına görə dodaq saitləri sözün tərkibində biri-birini izləyir: üzüm, özül, dözümlü, yuxu, quru. Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin ahəngi iki cür olur: dodaq ahəngi və damaq ahəngi. Dodaq ahənginə görə sözə və sözə qoşulan şəkilçidəki saitlərin hamısı dodaqlanan olmalıdır, məsələn, ordu, soyuq, toyuq, xoruz bulud, quzu, duru, yuxu və s. Damaq ahənginə görə sözə və sözə bitişdirilən şəkilçidəki saitlərin hamısı dodaqlanmayan olmalıdır, məsələn, ağız, baltıq, qarın, qanad, qarğa, sızmaq, tıxac, yarıq və s.

Saitlərin ahəngi əsl milli sözlərə aiddir, alınma sözlərin də bir qismi dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşaraq ahəngləşir, lakin dilimizdə ahəng qanununa tabe olmayan milli və alınma sözlər də var.

Azərbaycan dilinin öz sözlərini saitlərin ahənginə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1) dilin üfəqi vəziyyətinə və dodaqların iştirakına görə ahəng qanununa tabe olan sözlər: meşə, dəmir, dirək, dəvə, alma, badam, budaq, oxlov, kösöv, öküz, üü, bütöv və s., 2) dilin

edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu qanunda ancaq dilin vəziyyətinə görə saitlərlə samitlərin ahəngi nəzərdə tutulur.

Ə.Dəmirçizadə müasir Azərbaycan ədəbi dilində saitlərlə samitlərin ahənginin iki növünü göstərir: “1) dilin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi, 2) səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi”. Dilin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi, əslində, arxa sıra və ön sıra sait səsələrin uyuşmasından ibarətdir. Həqiqətən, arxa sıra a, ı, o, u saitləri ilə q, ğ, x dilarxası samitləri, dilönü ə, i, e, o, ü saitlərinin k, g, y dilortası samitlərlə müvaziliyi vardır. Ön və arxa sıra saitləri və dilarxası və dilortası samitlərinin biri-birinə uyuşması nəticəsində saitlərlə samitlərin ahəng qanunu formalaşır.

Dilin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi arxa sıra səsələrin uyğunlaşmasından və ön sıra saitlərinin orta sıra samitlərlə uyğunlaşmasından ibarətdir. Azərbaycan dilindəki dil samitlərinin bir qismi də saitlər kimi arxa sıra və orta sıra olmaqla iki növə ayrılır. Belə ki, arxa sıra saitləri a, o, ı, u və arxa sıra samitləri q, ğ, x (k) ilə ön sıra saitləri ə, i, ö, ü və orta sıra samitləri k, g, y ilə müvaziliyi var. Bunlar dilarxası-dildibi və dilortası-dilönü məxrəcli olmalarına görə həmcinsləşir.

“Bu qanun Azərbaycan ədəbi dilindəki əsl Azərbaycan sözlərində və şəkilçilərində olan saitlərin hamısı ilə, samitlərin isə ancaq bir qismi ilə, yəni dilortası-dildibi və dilortası samitləri ilə olaqəddır”.

“Bu qanun alınma söz və şəkilçilərə aid deyildir.” Ə.Dəmirçizadənin saitlərlə samitlərin ahənginə verdiyi bu izahatı tamamilə qəbul etməklə bərabər göstərməliyik ki, saitlərlə samitlərin ahəngi heç də yalnız dilortası və dilarxası samitləri ilə məhdudlaşmır, əslində bütün samitləri əhatə edir (A.Axundov).

Bu qanun aşağıdakı məqamlarda öz təsirini göstərir: a) sözdə əvvəlcə arxa sıra samitlərdən hər hansı biri olduqda, ondan sonra arxa sıra saiti gələ bilər: qaş, quş, qol, qış, xorultu və s., b) sözdə əvvəlcə orta sıra samitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra ön sıra saiti gələ bilər: keç, kişi, köç, gül, kəl, gir, göz, güc və s.

q-ğ) daimi maliyyətlə uyuşma halında, hətta orfoqrafik qanun kimi yazıda sabitləşmişdir. Digər samitlərin, yəni l, c, z, k, d samitlərinin cingiltişi daha çox bərpa olunma halında təzahür edən uyuşmadır və orfoqrafik qanun halında yazıda sabitləşməmişdir də, orfoepik normalardan qanun sayılır (Ə. Dəmirçizadə).

Saitlərlə samitlərin ahənginə aid - səs tellərinin vəziyyətinə görə verilən izahət, bəlkə də, ünlülük və ünsüzlük baxımından doğrudur, amma təsnif prinsipinə görə əqləbatan deyildir, çünki samitlər uyğun gəlsə də, saitlər uyğun gəlmir. Saitlərin təsnifində belə prinsip yoxdur.

Cingiltişi qanunu

Fonetik hadisələrdən fərqli olaraq, ahəng qanunu kimi, cingiltişi dilimizdə artıq sabitləşərək qanun şəklində düşünüşdür. Bu özünü həm hadisə, həm də qanun kimi göstərir. Belə ki, sonu cingiltişi samitlə bitən sözlər tələffüzdə kar kimi tələffüz olunur. Məsələn, kitab-kitap, kitab, almaz-almas və s. Qılınç, dinc, küləng, dörd, hərək kimi sözlərin sonundakı c, g, d, b cingiltişi samitlər qılınç, dinc, külənk, dörd, hərək kimi tələffüz olunur.

Ünlülük baxımından, saitlər cingiltişi, xüsusən sonor samitlər biri-biri ilə həmcinsləşir, kar samitlər isə ünlüləşir. Başqa sözlə, cingiltişi samitə çevrilir. Cingiltişi sonu kar samitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkliçi artırıldıqda baş verir:

k-y: inək-inəyin, çörək-çörəyə, külək-küləyin

q-ğ: torpoq-torpağın, qatıq-qatığının, qapaq-qapağının

t-d: get-gedim, gedək, et-edildi, yarat-yaradan və s.

lo, bunlar hecadan da qısa ola bilər, amma heca dillərində heca öz ölçüsünə görə morfemə uyğun gəlir.

Hecaya ayrılmanın iki prinsipi var: 1) heca başlanğıcında ucalığın qalxması, 2) heca ayrılmasında ucalığın enməsi. Birinei prinsipə uyğun olaraq səslər əvvəl başlanğıc olmayan hecalar ardıcılıqla düzülür: az ucudan, daha çox ucaya doğru. Ona görə də “küylü və sonor” qrupu sonrakı hecaya tərəf çökür (kö-tük), “sonor-küy” qrupu heca hüdudunu ayırır: kar-ta, sol-dat. İkinci prinsipə görə sonorluğu eyni olan səs qrupları axırncı hecadan uzaqlaşır (sol-dat, və-sait). Ucalığın düşməsi ancaq saitlə samit qrupu arasındadır, amma bu qrup daxilində bərabərdir, səslərin ucalığı düşür, ümumiyyətlə, ucalıq yoxdur.

Hecanın ayrılması, heca hüdudunun yeri müəyyən edilərkən hecanın müəyyən edilməsində istifadə edilən meyar əsas götürülür. Bunun əsas çətinliyi odur ki, heca hüdudu fonem və ya morfem kimi dil vahidləri arasındakı hüdudla əlaqədar deyil. Fonemi həyata keçirən, reallaşdıran səslər hecanın ancaq hissəsini təşkil edir, morfemlər isə hecaya nisbətən uzun və ya qısa ola bilər.

Hecanı formalaşdıran səslər nitq axınının fonetik parçası halında birləşən, güclənmədən və zəifləmədən uzana bilər, qısala bilər bir səs hecanın əsasını təşkil edir, samit saitlə qovuşur. Qovuşma prosesində saiddən əvvəl gələn samit saitə yaxınlaşdıqca güclənir, saiddən sonra gələn samit isə saiddən uzaqlaşdıqca zəifləyir. Bu proses hecanın formalaşması və hecalanma üçün əsasdır.

Heca məxrəc və akustik cəhətdən də izah edilir: hecaya məxrəc əsasında tərif verməyin düzgünlüyünü bir də şərh vəznə məsələsi sübut edir. Şərhə heca ritmik nitqin aksentfonik vahidi kimi çıxış edir. Strukturalistlərə görə, heca səslərin birləşməsinin ən kiçik modelidir ki, onu təkrarladıqda dildə mümkün olan bütün səs birləşmələrini əldə edə bilər. Hecaya akustik baxımdan belə tərif verilir: heca müxtəlif dərəcəli səsli səslərin fərqləndirilməsidir. Boduli de Kurtene hecaya belə tərif verir: “Nitq prosesində nəfəs alma zərbəsi ilə tələffüz edilən ya bir saiddən, ya da bir sait və bir samiddən ibarət nitq vahidi, bir sait əsasında formalaşmış nitq parçası he-

larda və hindlilərdə heca saitlərin miqdarı ilə müəyyən edilirdi, sonralar bu nəzəriyyə ekspirator, sonor və özələ gərginliyi nəzəriyyələri ilə əvəz edildi.

Nəfəsvermə (ekspirator) nəzəriyyəsinə görə, hər heca bir nəfəsvermə ilə formalaşır, hər nəfəsvermə bir heca yaradır. Bir nəfəsvermə ilə bir neçə hecanı tələffüz etmək mümkündür. Ekspirator nəzəriyyəsi hecanı nəfəsvermə təkanına aid edir. Bu nəzəriyyə nəfəsvermənin diferensiallaşmasına əsaslanır. Nitq zamanı hava axını rəvan çıxmır, təkanlı gedir. Hər təkan hecaya uyğun gəlir. Heca sərhədi zəif nəfəsvermə anında baş verir. Lakin heca zirvəsini müəyyən ucalığı olan səs yaradır. Əgər hər iki səs eyni ucalığa malikdirsə, burada nəfəsvermənin gücü həlledici rol oynayır. Heca zirvəsi saitlər yox, həm də sonantlar ola bilər. Bu nəzəriyyə uğurlu sayıla bilməz, çünki nitq axınında iki saitlə yanaşı eyni dərəcəli sonorlar da iştirak edir. Bunu da iki heca kimi tələffüz etmək mümkündür. Sonor nəzəriyyəsinə görə, bir hecada ancaq bir heca zirvəsi ola bilər. Bu nəzəriyyə heca ayrılmasına yol vermir.

Sonor nəzəriyyə ucalığın nisbiliyinə yox, səsin nisbi gücünə əsaslanır. Həqiqətən, əgər bu amil cəlb edilsə, onda iki yanaşı duran səsin eyni sonorluğu, gücə görə müxtəlifliyi bir yox, iki heca kimi dərk edilə bilər. Yespersen heca ayrılmasında səs gücünü əsas götürür və samitin saitə birləşməsinin iki tipini verir: güclü yanaşma və zəif yanaşma. Əgər samit saitin güclü səslənməsi (ucalığı) vaxtı başlayırsa, onda güclü yanaşma özünü göstərir. Nəticədə heca qapalı olur. Əgər samit saitin zəifləməsi vaxtı başlayırsa, nəticədə zəif yanaşma alınır, yenə də heca qapalı olur. Sonor nəzəriyyəsi nitqin müxtəlif səslərin nisbi ucalığına əsaslanır. Ən uca, ən açıq səs saittir. Nitq axınında hər səs qonşu səsə görə daha ucadır. Ona görə də, o səs yeni heca verir və onun zirvəsini yaradır. Bu nəzəriyyə hecayaratmanı müxtəlif sonluqların ucalığı ilə əlaqələndirir. Nitq səslərinin fonetik təbiəti açıqlanır: daha çox sonor səs açıq saitlərə (a,o), daha az sonorlar partlayan samitlərə keçir. Onların arasında qalan sait və samitlər yerləşir. Bu nəzəriyyə-

lanğıc sayılır.

Hecanın hüdudu özələ gərginliyinin növbəti güclənmə qarşısında zəifləmə vaxtıdır. Hecaya ayrılmadan hər samitin üç formasının olduğunu qeyd etmək lazımdır: a) güclü son: samitin sonu onun əvvəlindən güclüdür, b) güclü başlanğıc: samit sonu əvvəlinə nisbətən zəifdir, c) iki zirvəli: samitin əvvəli və sonu eyni dərəcədə güclüdür, ortada isə ə, xeyli zəif görünür. Birinci tip samitlər güclü başlanğıcdır. Gərginlik zamanı güclü başlanğıc sonra tədricən zəifləyir. Samitin sonu əvvəlindən daha zəifdir, güclü başlanğıc hecanın qurtarmasını yaradır. Məsələn, uc,un, əl, baş və s. İkinci tip güclü sondur. Samitin sonu əvvəlindən daha güclüdür, heca zəif gərginliklə başlayır, tədricən güclənir, sonu güclü hecanın başlanğıcını yaradır. Məsələn su, qu, bu və s. Üçüncü tip iki zirvəlidir. Başlanğıc və son güclüdür. Bunlar arasında gərginliyin gücünün az olması zamanı baş verir, ikizirvəli həmişə intervokal vəziyyətdə olur.

Azərbaycan dilində iki sait arasında bir samit olduqda samit səs ikinci hecanın güclənən tərəfi olur: hə-zək. İki sait arasında samit olduqda onların biri əvvəlki hecanın zəifləşən tərəfi, ikinci sonrakı hecanın güclənən tərəfi olur: ör-dək, çür-dək.

Özələ gərginliyi nəzəriyyəsinə görə, heca özələ gərginliyinin bir tokanı nəticəsində formalaşır, daim dəyişir. Hecanın sərhədi zəifləmə anına, zirvə isə maksimum özələ gərginliyinə uyğun gəlir. Özələ gərginliyi bir səsə artikuliyası zamanı dəyişə bilər. Bu nəzəriyyəyə görə, bir sait və ya samit artikuliyası iki hecaya ayrılır. Nitq axınında yanaşı gələn sözlərin sırası ardıcıl güclənmə və zəifləmə ilə qurtarırsa, bu artıq hecadır, onun zirvəsində heca düzəldən səs durur.

Dilçilikdə heca məsələsinə fonetik, fəonoloji və funksional cəhətdən daha çox diqqət yetirilir. Hər nitq axınının həm artikuliyası, həm də akustik aspekti var. Hər iki fikrə əsasən, hecaya fonetik cəhətdən baxmaq lazımdır. Ona görə də artikuliyaya və akustika nəzəriyyəsi birgə kompleks şəkildə götürülməlidir.

Heca nitq axınında tələffüz zamanı bölünməyən minimal hissə-

ru. Burada küylə sonor əlaməti üzrə samitlərin səsliyyəsi nəzərə alınır (Şerba, Avanesov). Küy və sonorun birləşməsi sonrakı saitlə bir hecaya daxil edilir: küylü (y)+sonor (y) birləşməsi hüdudu sona çatır. Avanesov “yüksək ucalıq qanunu”nu rus dilinin heca quruluşunun əsas qanunu hesab edir; 3) vurğuya münasibətinə görə birləşmənin vəziyyəti. Vurğulu vəziyyətdə heca hölgüsü birləşmənin daxilində keçir; 4) səslərin fonetik bağlılığının dərəcəsi.

Azərbaycan dilində hecanın mövqeyi

Azərbaycan dilinin səs quruluşundakı ahəng qanunu, vurğunun sabit yeri, dilin aqqlütinativ quruluşu bu dildə möhkəm hecalanma qanunauyğunluğunu yaradır. Azərbaycan dilində heca modellərinin sayca az olması hecalanmanın ritmik-melodik bölgülər üzrə qruplaşması ilə bağlıdır. Sıralanmada oxşar fonetik vahidlər (hecalar) dalbadal düzülür. Sözlərin və ya söz formalarının hecalanması, adətən, saitlərə əsaslanır. Hecalanma müxtəlif dillərdə müxtəlifdir. Məsələn, aktyor sözü rus dilində ak-tyor, fransız dilində ak-toe-r, Azərbaycan dilində isə ak-tyor kimi hecalanır.

Azərbaycan dilində ilk hecadan sonra gələn hecalar, adətən, örtülü olur. Hecalanma zamanı söz və söz formaları dilimizin öz sözlərində örtülü-qapalı hecalar prinsipi üzrə gedir. Azərbaycan dilinin öz sözlərində örtüsüz hecalar yalnız söz və ya söz-formanın əvvəlində olur. Nitq axımının hecalanma ölçüsü nitqin hər cür parçası üçün, əsasən, eynidir. Dilimizdə hecalanma meyarı ilə əlaqədar aşağıdakı vəziyyət var:

1. Nitq axımında iki sait yanaşı düşərsə, hər biri bir heca düzəldən saitdir və belə hecaların hüdudu aşağıdakı şortlərlə müəyyənləşir: a) söz köklərində əvvəlki sait birinci hecanın sonu - bitmə hüdudu, ikinci sait isə ikinci hecanın önü - başlanğıc hüdudu olur: şa-ir, sa-at və s. Alman iki hecanın birincisi açıq, ikincisi örtüsüz hecadır; b) köklə şəkilçi birləşməsində iki sait yanaşı gəldikdə araya hişdirici samit artırılır və həmin samit ikinci saito qoşulduğundan ikinci hecanın önü, əvvəlinci samit isə birinci hecanın sonu-

tik vəziyyətlərə düşərək dəyişir və hecanın başqa növlərinə çevrilir. Azərbaycan dilində heca aşağıdakı hallarda geniş yayılmışdır:

1. Bir samitli örtülü-açıq heca örtülü-qapalı hecaya çevrilir; a-na, a-nam, a-ta, a-tan və s., 2. Bir samitli örtüsüz-qapalı heca örtüsüz-açıq hecaya çevrilir: əl — ə-lim, at-a-tı. ox-o-xun və s., 3. İki samitli örtüsüz-qapalı heca bir samitli örtüsüz-qapalı hecaya çevrilir; üst — üs-tü, ard — ar-dı və s., 4. Bir samitlə başlayıb iki samitlə qurtaran örtülü-qapalı hecalar bir samitlə başlayıb bir samitlə qurtaran hecalara çevrilir: dörd — dör-dün, kənd — kən-də, rəng — rən-gi, 5. İki samitlə başlayıb bir samitlə qurtaran örtülü-qapalı hecalar iki samitli örtülü-açıq hecalara çevrilir: plov — plo-va, plan — pla-nın, stol — sto-lu, 6. İki samitlə başlayıb iki samitlə qurtaran örtülü-qapalı hecalar iki samitlə başlayıb bir samitlə qurtaran örtülü-qapalı hecalara çevrilir: şrift — şrif-tin, spirt — spir-tə, trest — tres-ti, 7. Bir samitlə başlayıb üç samitlə qurtaran örtülü-qapalı hecalar bir samitlə başlayıb bir samitlə qurtaran örtülü-qapalı hecalara çevrilir: filtra — fil-trin, skafandr — ska-fan-dra.

Nitq axınında sıralanan sait səslər öz ətrafına samit səsləri çəkir və bu qovuşma heca yaradır. Nitq axınında hər səsə qovuşması ayrı-ayrı ritmik qruplar şəklində sıralanır. Hər ritmik qrupun özəyində avazlı sait səs dayanır. Azərbaycan dilində hecanın özəyini sait səslər təşkil edir. Heca quruluşu onun tərkibindəki səslərin sayı, sait və samitlərin mövqeyi ilə müəyyənləşir. Saitlər nüvəni, samitlər isə bu nüvə ətrafında qovuşan hissələri təşkil edir.

Dilimizin əvvəlki dövrləri üçün qapalı heca, müasir Azərbaycan dili üçün açıq heca səciyyəvidir. Qədim zamanlarda samitlə bitən sözlər indi açıq heca-köklərə çevrilmişdir. Məsələn, ol-o, bul-bu, kim-ki, suv-su, dey-de, yey-ye, yuy-yu, atay-ata, qarğay-qarğa və s.

Hecanın tərkib hissələri nitq səslərindən ibarətdir. Hecanın hissələri başlanğıc heca, heca mərkəzi və ya zirvə, heca sonuna görə fərqlənir.

Hecanın tipləri çox müxtəlifdir. Heca üç əsas qrupa bölünür: 1) quruluşuna görə, 2) akustik düzülüşünə görə, 3) sözdəki yerinə görə.

örtülü hecalar, 4) örtüsüz hecalar.

Sonu saitlə bitən hecalara açıq hecalar deyilir. Məsələn ba-cı, qo-ca, dö-və və s. Sonu samitlə bitən hecalara qapalı hecalar deyilir. Məsələn, in-san, oğ-lan, ot-luq və s. Saitlə başlayan hecaya örtüsüz heca deyilir: ağ, üz, əl, ul-duz, ic-las, və s. Samitlə başlayan hecaya isə örtülü heca deyilir: kü-rək, ba-lıq, bağ-ça, gü-nəş və s.

Azərbaycan dilində açıq hecanın üç tipi var: v, cv, ccv,; 1) bir saitdən ibarət açıq hecalar: u-laq, o-caq, ü-zük və s., 2) bir samit, bir saitdən ibarət açıq hecalar: qu-zu, ko-sa, ki-sə, qu-yu və s., 3) iki samit, bir saitdən ibarət açıq hecalar: pro-le-tar, bri-qa-dir, pro-to-kol.

Qapalı hecaların sayı çoxdur, lakin onların çoxu alınma sözlərlə bağlıdır. Əsl Azərbaycan sözlərində qapalı hecaların aşağıdakı tiplər var: vç, çvç, çvçç, ççvç, vçç. 1) bir sait və samitdən ibarət qapalı hecalar: un, əl, ot, on-luq, at-lı, 2) bir sait, iki samitdən ibarət qapalı hecalar: alt, üst, ilk, 3) bir samit, sait və yenə də samitdən ibarət qapalı hecalar: çox, baş, bal, yağ, qan, süd, 4) bir samit, sait və iki samitdən ibarət qapalı hecalar: kənd, qənd, bənd, 5) iki samit, sait və bir samitdən ibarət qapalı hecalar: plov, plan.

Azərbaycan dilində örtüsüz hecanın vç, v, vçç, örtülü hecanın çv, çvç, çvçç, ççvç tipləri var. Örtüsüz-qapalı hecanın iki növü var: 1) vr, vrr (ət, iz, et), 2) vçç (eşq, oks). Örtüsüz-qapalı hecaların ikinci növü dilimiz üçün səciyyəvi deyildir. Örtülü-açıq hecaların fonetik tərkibcə üç növü var: 1) çv (su, bu), 2) çv (bri-qada), 3) ççv (şlya-pa).

Sözlərə şəkilçi artırıqda onların heca tərkibi dəyişir. Belə ki, açıq heca qapalı, qapalı heca açıq hecaya keçir: fikir — fik-ri, mək-təb — mək-tə-bə.

Azərbaycan dilində hecanın “nitqin ön kiçik parçası”, yaxud “ən kiçik tələffüz vahidi” kimi izahı nöqsanlıdır, çünki burada dilin struktur sistemi nəzərə alınmır. Halbuki, heca dilin struktur sistemi ilə bağlıdır. Həqiqətən, heca strukturunda sait fonem əsasdır. Heca məhz saitə görə formalaşır. Heca nitqin tələffüzünü asanlaşdıran

mət edir: çökmə'-çö'kmə, gəli'n-gə'lin, mina'-mi'na, Maya'-ma'ya, tula'-Tu'la və s.

Sözün heca strukturunun şerdə vəzn ölçüsündə də mühüm rolu vardır. Şerdə heca vəzni məhz bu struktura əsaslanır. İki hecadan tutmuş on altı hecaya qədər gözəl şer nümunələri ədəbiyyatımızda qiymətli incilərdir. Misradaxili bölgülər hecasız ayrıla bilməz:

Çox keçmişəm bu dağlardan,

Durna gözlü bulaqlardan.

Eşitmişəm uzaqlardan

Sakit axan arazları,

Smamışam dostu, yarı.

(S.Vurğun)

Vurğu

Hər dildə seqment, söz və hecaların təşkilində bir qanunauyğunluq var. Bu onun birliyini və bütövlüyünü təmin edir. Dillərin çoxunda sözlərin birliyini və bütövlüyünü ifadə etmək üçün xüsusi superseqment vasitələrdən istifadə edilir. Superseqment önəməli müəyyən edilməyən seqment qruplarda yayılmış əlamətlərə aiddir. Onları böyük bir bütövlüklə əlaqələndirir. Dünya dilləri mahiyyət-cə sözlərin təşkilində superseqment əlamətlərdən istifadə edilməsinə görə biri-birindən fərqlənir. Superseqment vasitələr sözləri ya sintaktik, ya da morfoloji vahid kimi formalaşdırı bilər. Morfoloji vahid kimi söz müxtəlif superseqment vasitələrin köməyi ilə həyata keçir: ton, uyğunluq, vurğu.

Nitq axınında hecalardan və ya sözlərdən birinin daha güclü deyilməsində və akustik cəhətdən digər heca və sözlərdən fərqlənməsində vurğu mühüm rol oynayır. Fonetik vahid kimi vurğu sözün fonetik cəhətdən formalaşmasına, onun tamamlanmasına xidmət edir. Yeni sözün ləksik-qrammatik mənası dəyişən məqamda vurğu fonetik yox, morfoloji funksiya daşıyır. Vurğu sözün tələffüz üsulunu, sözün fonetik bütövlüyünü və fonetik birliyini yaradan ön

həyəcanlı vurğu.

Azərbaycan ədəbi dilində heca və söz vurğusu əsasdır.

Sözdəki hecalardan birinin digərinə nisbətən qüvvətli tələffüz edilməsinə heca vurğusu deyilir, məsələn, uşaq, torpaq, danış, oxuma və s.

Azərbaycan dilində heca və söz vurğusu əsasdır. Hecalar vurğulu və vurğusuz olmaqla iki yerə bölünür: sözdəki hecalardan birinin digərindən güclü deyilməsinə vurğulu, hecalardan birinin o birinə nisbətən zəif deyilməsinə vurğusuz heca deyilir. Vurğulu heca vurğusuz hecalardan gərginliyinə, yüksəkliyinə, davamlılığına, qüvvəyə, tonun ucalığına və saitin uzunluğuna görə fərqlənir. Bəzən də bu əlamətlərdən hər ikisinə malik olur. Azərbaycan dilində vurğulu heca öz intensivliyinə görə bu və ya digər sözü təşkil edən başqa hecalardan seçilir. Vurğulu heca ən yüksək intensivliklə deyilərək sözün qüvvə zirvəsini təşkil edir. Qüvvənin hesabına ayrılmış vurğuya dinamik, qüvvə və ya ekspirator vurğusu deyilir. Tonun ucalığına əsasən ayrılmış vurğu musiqili və ya tonik vurğu adlanır. Saitin uzunluğuna görə ayrılmış vurğuya kəmiyyət və ya kvantitativ vurğu deyilir. Bu və ya digər üsulla nitq zəncirinin hecalardan birinin ayrılması məhz vurğuya görə olur. Ayrılmış vurğulu heca vurğusuz hecadan üç əsas səciyyəsi ilə fərqlənir: 1) qüvvə, 2) tonun ucalığı, 3) saitin uzunluğu.

Fonetik təbiətinə görə vurğu sözdəki hecalardan birini digərindən fonetik keyfiyyətinə görə fərqləndirir. Vurğunun birinci və ikinci müəyyonlaşdırılması fizioloji tərəfin xarakter xüsusiyyətlərinin formalaşmasına aiddir, üçüncüsü isə vurğunun akustik tərəfinin meydana çıxmasını göstərir. Vurğu fonetik vasitələrin bütün kompleksi ilə səciyyələnir. Hər dilin fonetik vasitələri vurğulu hecaları xarakterizə edir. Bu vasitələr dördüdür: 1) uzunluq və ya kəmiyyət, 2) səsin qüvvəsi, 3) sait kəmiyyəti, 4) tonun ucalığı. Deməli, vurğulu heca dörd fonetik vasitə ilə müəyyənləşir: uzunluq, güc, keyfiyyət, yüksəklik.

Azərbaycan dilində vurğulu hecanın saiti vurğusuz hecanın saitindən üç xüsusiyyəti ilə fərqlənir: 1) vurğunun əsas maddi əlamət-

seçilir. Bu, vurğulu və vurğusuz saitin aydın qarşıdurması ilə əlaqədardır. Buna görə də söz vurğusu güc və ya dinamik xarakterlidir. Akustik planda dinamik vurğu vurğulu heccadan böyük ucalığı ilə, fizioloji cəhətdən əzələ gərginliyi ilə, həm də nəfəsvermənin güclənməsi ilə səciyyələnilir.

Dünya dillərində fonetik vurğunun müxtəlif növləri vardır: a) melodik vurğu, b) tonik vurğu, c) xromatik vurğu terminləri ilə adlandırılan musiqili vurğu, ç) musiqili-nəfəsli (qarışıq) vurğu, d) monotonik (təhtonlu) vurğu, e) politonik (çoxtonlu) vurğu, ə) kvantitativ, uzunluq vurğuları teminləri ilə izah edilən kəmiyyət vurğusu; f) ağır vurğu; g) yüksələn vurğu; ğ) enən vurğu; h) cützirvəli vurğu və s.

Vurğunun “İzahlı dilçilik terminləri” kitabında sözlərdəki hecalardan və cümlələrdəki sözlərdən birinin daha güclü və daha ucadan tələffüz edilməsi kimi müəyyənləşdirərək fonetik, morfoloji aspekt, həmçinin dilin müxtəlif vahidlərinə münasibəti, nitq tembri nəzərə alınaraq dilçilik ədəbiyyatında vurğunun müxtəlif növləri müəyyənləşdirilir; açıq vurğu-açıq heca üzərinə düşən vurğu; baş vurğu - fərqləndirici, fonomorfonoloji funksiya daşıyan vurğu, yəni sözün tərkibindən hecalardan birini fərqləndirmə funksiyasına malik vurğu-əsl vurğu; qapalı vurğu-qapılı heca üzərinə düşən vurğu; qarışıq vurğu-həm gərginliyin və hava axınının artması, həm də tonun yüksəlməsi ilə fərqlənən vurğu; tərkibində həm dinamik, həm də musiqili vurğu ünsürü olan vurğu; dinamik vurğu-gərginliyin və hava axınının çoxluğu ilə fərqlənən vurğu; emosional vurğu-xüsusi şəkildə nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə köməkçi vahidlərin üzərinə düşən vurğu; əlavə vurğu - xüsusi çoxhecalı mürəkkəb sözlərdə baş vurğudan başqa, fərqləndirici funksiya daşıyan vurğu; bu, baş vurğuya nisbətən zəif olması ilə səciyyələnilir; kəmiyyət vurğusu-səsin uzanması ilə fərqlənən vurğu; yeni yunan dili üçün səciyyəvidir; məntiqi vurğu - ifadə tərkibindəki sözlərdən birinin mənasını qüvvətləndirmək, nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə ucadan və güclü tələffüz: Azərbaycan dilində məntiqi vurğu, adətən, xəbərin yanında işlənmiş cümlə üzvünün üzərinə düşür:

Azərbaycan dilində vurğu aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: vurğu sözün fonetik cəhətdən formalaşmasına, onun tanınmasına yardım edir, bəzi omonim morfolerlərin fərqləndirilməsini təmin edir, söyləm daxilində yeni məlumat daşıyan hissəsini nəzərə çarpdırır.

Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında ənənəvi fonetik vahid kimi heca vurğusu və söz vurğusu terminləri arasında heç bir fərq qoyulmur. Hecca vurğusu, əsasən, sözün də ölçüsüdür, çünki hər bir söz-də ancaq bir əsas hecca vurğusu olur. Nitq axınında neçə əsas vurğu varsa, o qədər əsas nitq hissəsi halında işlənən söz vardır, "demək olar. Bununla belə, hecca vurğusu və söz vurğusu fərqli fonetik vahidlər kimi başa düşülür. Hecca vurğusunu hecca tələffüzü üsulu kimi müəyyənləşdirmək olar. Hər dildə bir neçə üsul olur. Hecca aksentinin varlığı o zaman qəbul edilir ki, onların arasındakı fərqi fonematik mənası olur, yəni fərqləndirici vəzifə daşıyır". Hecca vurğusu daha çox Çin-Tbiət qrupunda olan dillərə aiddir. Əslində Azərbaycan dilində hecca vurğusu yoxdur. Azərbaycan dilində söz vurğusu var. Söz vurğusu söz və ya söz-forma daxilində hecalardan birinin bu və ya digər fonetik üsullarla fərqləndirilməsidir. Söz vurğusunun iki əsas vurğusu var: 1) söz və söz-forma fərqləndiricilik, 2) söz və ya söz-forma tanıma vəzifələri. Nitq axınında intensivlik, yüksəklik, uzunluq kimi akustik vahidlər vurğunu formalaşdırır. Vurğulu hecca gərginliyi, yüksəkliyi, davamlığı ilə digər hecalardan və sözlərdən fərqlənir. Vurğunu yaradan həmin akustik vahidlərin hamısı birdən deyil, ayrı-ayrı məqamlarda onların biri və ya ikisi iştirak edir. Deməli, vurğulu hecca və söz bəzən gərginliyi, bəzən də yüksəkliyi və ya davamlılığı ilə seçilir, bəzən də əlamətlərdən ikisinə malik olur. Fonetik vahid olan vurğu sözün fonetik cəhətdən formalaşmasına, onun tanınmasına xidmət edir. Sözün leksik-qrammatik mənasını dəyişən məqamda vurğu fonetik vəzifə deyil, morfoloji funksiya daşıyır. Məsələn, akademi'k-akademik, vurma-vurma, çəkmə-çəkmə və s.

Məqsəd və münasibətə görə vurğunun məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu, neytrallaşmış vurğu, keçid vurğu və s. növləri var. Azər-

dini, mənasını və formasını fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn, замо́к-замо́к, му́ка-мука́, лу́га-луга́, стра́ны-страны́, ку́рите-кури́те və s. İsimlərdə kişi, qadın və orta cinslərdə tək və cəmdə vurğu hərəkətsizdir. Rus dilində eyni söz müxtəlif hallarda tək və cəmdə işləndiyi zaman vurğu dəyişir. Məsələn, ве́чер, ве́черу, вечера́, вечера́м; сло́во, сло́ву, слова́, слова́м; письмо́, письму́, письма́, письма́м; но́чь, но́чи, но́чам və s.

Törəmə sözlərdə vurğunun hərəkəti və hərəkətsiz olması yaranmanın üsulundan asılıdır. Şəkilçiləşmə vurğunun hərəkiliyi ilə hədudlanır. Məsələn, сад, саду́, сады́, сада́м; садик, садику́, садики́, сади́кам və s.

Azərbaycan dilində vurğunun yeri

Azərbaycan dilində vurğu, əsasən sözün son hecasının üzərinə düşür. Məsələn, giləs, ərik, taxıl, buğda və s. Azərbaycan dilindəki söz vurğusu işlənmə yerinə görə sabit vurğu olub, daim sözün və söz-formanın neçə hecalı olmasından asılı olmayaraq onun sonuncu hecasına düşür. Məsələn, yaxşı, yaxşılıq, gözəl, gözəllik, gözəlsiz və s. Azərbaycan dilində vurğunun yeri sabit olduğundan o, daima sözün sonuna doğru gedir. Başqa cür desək, məktəb sözündə heca vurğusu ikinci hecadırsa, məktəbi sözündə üçüncü, məktəbimiz sözündə dördüncü, məktəbimizdəki sözündə beşinci, məktəbimizdəkilər sözündə altıncı, məktəbimizdəkilərdən sözündə yedinci hecada olur. Aydın olur ki, dilimizdə vurğu sözün və ya söz-formanın sonuncu hecasına düşdüyündən, o, əslində hərəkətdədir, mütəhərrikdir və keçicidir (A.Axundov).

Söz vurğusu üç funksiya yerinə yetirir: konstitutiv, paradiqmatik və sintaqmatik. Bu funksiyalar arasında sıx əlaqə mövcuddur. Söz vurğusunun birinci funksiyası konstitutiv, sözü təşkil edəndir. Bu vurğu sözün tələffüz üsulu, sözün bütövlüyünü, fonetik birliyi ni yaradan ən vacib vasitədir. Vurğunun bu funksiyası, o hər hansı hecada, hər hansı morfemdə qeydə alınıb və ya alınmamasından asılı olmayaraq, onun hərəkəti və ya qeyri-hərəkəti olmasını yerinə ye-

rılmış təcrübi işlərin nəticələri göstərir ki, "ikinci hecası vurğulu olan iki hecalı sözlərdə də həmçinin eyni söz daxilində vurğulu saitənin əsas səs tonu vurğusuz saitənin əsas səs tonundan yüksək olur. Burada vurğulu saitənin əsas səs tonu 160-225, vurğusuz saitənin əsas səs tonu isə 100-180 hers təşkil edir" (Ş.Abdullayev).

3. Azərbaycan dilində söz vurğusunun maddi elementlərindən biri də vurğulu hecadakı saitənin intensivliyinə görə digər vurğusuz hecalardakı saitlərdən daha qüvvətli olmasıdır. Vurğulu hecadakı saitənin intensivliyi vurğusuz hecalardakı saitlərin intensivliyindən artıq olur (A.Axundov).

Azərbaycan dilinin iltisacı quruluşlu dil olmasına görə sabit vurğunun özünəməxsus bəzi xüsusiyyətləri vardır. Morfoloji dillərdə qrammatik mənalar, bir qayda olaraq, təkmənəli şəkilçilər vasitəsilə yaradılır. İltisacı dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində cəmlik və yerlik qrammatik mənalarının ifadəsi üçün iki şəkilçi lazımdır. Məsələn, ev+lər+də, rus dilində söz və ya söz-forma daxilində bir, iki, üç, dörd müxtəlif sözdəyişdirici şəkilçi ola bilər: ki+tab+ı+mız+da+kı+lar+dan+dır+lar.

Azərbaycan dilinin söz-formalarında, söz və qoşma birləşmələrində, mürəkkəb sözlərdə və təyini söz birləşmələrində güc dərəcəsinə görə dinamik vurğunun iki növü müşahidə edilir: 1) Baş (əsas və yaxud birinci dərəcəli) vurğu, 2) köməkçi (ikinci dərəcəli) vurğu.

Çox hecalı sözlərdə ancaq bir baş vurğu olur. Əlavə vurğu isə biri-birindən zəif olmaq şərti ilə, bir neçə ola bilər. Bir neçə vurğusu olan sözlərdə baş vurğu və əlavə vurğular daha çox aşağıdakı xüsusiyyətləri olan hecalar üzərinə düşür: 1) söz kökünə bitişdirilmiş olsa da, baş vurğu yenə əvvəlki yerində qalır, götürməyöcöklər, bitişməmişdir və s., 2) söz kökündə üçdən artıq vurğu qəbul edən şəkilçi bitişdirilmişsə, baş vurğu son hecada, əlavə vurğular isə əvvəlki hecalarda yerləşir: ölkələrdəki, sərəpələnmış və s., 3) bəzən sözə vurğu qəbul etməyən iki şəkilçi bitişdirilə bilər, belə halda, vurğu qəbul etməyən şəkilçinin qabağındakı heca üzərinə düşür, işlə-işləmə, işləyən-işləməyən, yəzın-yəzmayın və s., 4) iki

zəldici şəkilçilər biri-biri ilə omonim münasibətdə olduğu hallarda sözdəyişdirici şəkilçilər vurğu qəbul etmir. Bu şəkilçilərin hər ikisi vurğu qəbul edərsə, o zaman müxtəlif leksik-qrammatik vahidlər biri-biri ilə qarşı-qarşıya qoyula bilər: vurma-vurma, çıxma-çıxma və s. Bunun səbəbi vurğunun fonematik vəzifə daşması ilə bağlıdır, yəni hər iki şəkilçi, həm sözdüzəldici, həm sözdəyişdirici funksiya daşdığı üçün vurğu ilə işlənir. Bu, sözdüzəldici şəkilçilərlə omonim olduğu üçün sözdəyişdirici şəkilçilər vurğu qəbul etmir. Sözdəyişdirici şəkilçilərin vurğu qəbul etməsinin digər səbəbi odur ki, sözdüzəldici şəkilçilər leksik vahidlər yaradır, onların digər lüğəvi vahidlər kimi müstəqil işlənmə qabiliyyəti olur, yeni sözlər kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Sözdəyişdirici şəkilçilər isə yalnız müəyyən sintaktik mühitdə işlənir, leksik müstəqillikdən məhrum olur. Sözdüzəldici şəkilçilər dilin mühüm qanununa tabe olur, sözdəyişdirici şəkilçilər isə həmin qanundan kənar qalır. 2. Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələri vurğusuz olduğu üçün, onların ahəng qanununa tabe olan və yaxud fonetik, həzən isə qrafik cəhətdən şəkilçiləşmiş formaları vurğu qəbul etmir (A. Axundov).

Azərbaycan dilindəki şəkilçilərin vurğuya görə iki növü var: vurğu qəbul edən şəkilçilər və vurğu qəbul etməyən şəkilçilər. Vurğu qəbul edən şəkilçilər sözə bitişdirildikdə sözdəki vurğu şəkilçinin üzərinə keçir: eşit-eşitsin, çiçək-çiçəkli və s. Sözə bitişdirilən şəkilçilərin bir qismi vurğu qəbul etmir, vurğu sözün özündə qalır: gəl-gəlmə. Dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilərə omonim olub vurğu qəbul etməyən sözdəyişdirici şəkilçilər aşağıdakılardır: 1) -ın, -in, -un, -ün şəkilçisi funksiyaca üçdür. Sözdüzəldici və hal şəkilçisi kimi işləndə vurğu qəbul edir: əkin, biçin, səpin; kitab-kitabın, kitaba, kitabı, kitabda və kitabdan; lakin həmin şəkilçi felin ömr formasına aid olub vurğu qəbul etmir: alın, vurun, biçin, əkin və s., 2) -ma, -mə şəkilçisi iki vəzifəlidir. Bu şəkilçi sözdüzəldici şəkilçi kimi fərdən isim əmələ gətirəndə vurğu qəbul edir: qazma, qovurma, dolma, süzmə və s., amma sözdəyişdirici şəkilçi-felin inkarlıq kateqoriyasının əlaməti kimi vurğu qəbul etmir: qazma, dol-

Mördanzadə, Hacılı və s.

Azərbaycan dilində bəzi şəkilçilərin vurğu qəbul etməməsi haqqında fikir əslində dəqiq deyil. Azərbaycan dilində bütün şəkilçilər vurğuludur, çünki şəkilçi kökdən sonra gəlir, vurğu isə dilimizdə həmişə son hecaya düşür. Dilimizdə yalnız omonim şəkilçilər vurğu qəbul etmir. Bu isə fonetik hadisədən daha çox fonoloji hadisədir (A.Axundov).

Azərbaycan dilində sərbəst vurğulu sözlər

Azərbaycan dili keçici sabit vurğulu dil olsa da, onda vurğusuz müxtəlif hecalara düşən sözlər də mövcuddur. Dilimizdə sərbəst vurğu həm ərəb və fars, həm rus və Avropa, həm də milli Azərbaycan sözlərində müşahidə olunur. A.Axundovun bu barədə fikri kəllə-kəmənlə xüsusiyyətlidir. O, bir tərəfdən, sərbəst vurğulu alımma sözlərin, o biri tərəfdən də Azərbaycan dilində də belə vurğulu sözlərin olmasını göstərir. Məsələn, bir yerdə yazır ki, dilimizdə bütün sözlərin müxtəlif hecalarına düşən sərbəst vurğu da var. Bu vurğu yalnız alımma sözlərdə işlənir. Sonra isə qeyd edir ki, xalis Azərbaycan sözlərində sərbəst vurğu ikihecalı sözlərin birinci hecasında olur: ancaq, dünən, yalnız, yenə, sanki, sabah ...

Sözlərin əksəriyyətində vurğunun dilimizin fonetik xüsusiyyətinin əksinə olaraq birinci hecaya düşməsi, görünür, onun söz fərqləndiricilik vəzifəsi ilə bağlıdır. Bu zaman sözün qrammatik və leksik mənası dəyişilir. Sanki sözündə vurğunun birinci hecaya düşməsi həmin bağlayıcının etimoloji mənası ilə əlaqədardır. Xalis Azərbaycan sözlərinin vurğusu birinci hecada olanların hamısı zərflər əsas nitq hissəsinə, ya da köməkçi nitq hissələrinə (qoşma, bağlayıcı, ədat) aiddir (A.Axundov).

Dilimizdə işlənən sərbəst vurğulu sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Azərbaycan sözlərində sərbəst vurğu ikihecalı sözlərin birinci hecasında olur: ancaq, dünən, yalnız, yenə, sanki, sabah və s., 2) ərəb və fars sözlərində birinci vurğu birinci hecaya düşür: amma, bəzən, bəzi, digər, lakin, fəqət, həmişə, kimi və s.,

tektor, defis, diktat, dilemma, dinamo, diplom, direktor, donos, drezin, dublet, ezop, ekzema, ekzot, ekran, elegiya, eliziya, emprizm, emfoza, epitet, eskiz, eton, etil, efir, jaket, jandarm, jarqon, jeton, jilet, jurnal, zavkom, zavod, zaçot, zenit, zefir, zooloq, izoqraf, ikona, kardit, karniz, karton, kometa, konbayn, komediya, komfort, konfet, kuplet, liker, limit, major, mastika, natura, nevroloq, omorf, onkoloq, pomada, prozaik, rapira, redaktor, remarka, kompot, kanal, kanat, kassir, katolik, kollec, sistem, sitat, salat, salon, satira, selen, filosof, xokkey və s. İkinci hecası vurğulu olan sözlər arasında qitə, ölkə və şəhər adları da çoxdur: Avropa, Amerika, İspaniya, İtaliya, İngiltərə, Hollandiya, Afina, Çikaqo, Neapol, Panama, İslandiya, Yaponiya, Kaşmir, Yupiter, Yunesko, Oneqa və s., 3) Vurğu üçüncü hecanın üzərinə düşən alınma sözlər: avtodrom, avtopark, adresant, akmeizm, aksiom, akustika, agentura, aliment, amazonka, ampermetr, anarxizm, asketizm, aspirant, aspirin, benderol, baronessa, barrikada, basketbol, batalist, begemot, biznesmen, bürokrat, vandalizm, varvarizm, vaterpol, vermişil, vineqret, validol, qarnitur, qrammofon, debütor, dezertir, depozit, deponent, despotizm, epizod, ideoloq, yubilyar, kamerton, kapital, karamel, karbonat, karnaval, kateqoriya, kommunar, leksikoqraf, leksikon, operativ, papiros, paralel, pioner, poctik, radikal, revolver, saksafon, sekreter və s. Buraya ölkə, şəhər və şəxs adları da daxildir: Yuqoslaviya, Abakan, Arximed, İsrafil və s., 4) Vurğusu sözlərin son hecasına düşən alınma sözlər: antik, antikvar, artıqlıq, atribut, bundestaq, vitamin, dirijor, duel, effekt, inturist, kaktus, kvartet, kenquru, kursiv, marten, materik, memuar, monoloq, orijinal, opponent, optik, parik, proloq, pedaqoji, rejim, romans, serviz, siklon, folklor, fosfat, tropik, sifon, hektar və s. Bura ölkə, şəhər və şəxs adlarını da daxil etmək olar: Belqrad, Volter, Vladivostok, Moskva, Paris, Pekin, Peru, Sverdlov, Saxalin, Puqaçov, Şopen, Kostroma və s., 5) Vurğusu sözlərin daxilində müxtəlif hecalara düşən sözlər: onomim, avtobus, amfibiya, qrammatika, viktorina, epiqraf, epopeya, kazarma, klinika, komanda, mozaika, metafora, metodika, mayestro, notarius, ornament, orfoepiya, semestr, frazeologiya və

bunlar vahid bir məfhum ifadə edir, lakin tərkib hissələr söz birləşmələrində olduğu kimi müstəqil vurğuya malik olur.

S.Cəfərov Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sözlərdə forma və məzmun münasibətinə toxunaraq yazır ki, mürəkkəb sözlərin forma və məzmun münasibətlərində iki əsas cəhəti nəzərə almaq lazımdır: 1) vurğu, 2) mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən qrammatik ünsürlərin tamamilə daşlaşması. Mürəkkəb sözlərin formaca inkişafı nəticəsində birinci söz öz vurğusunu itirir və ikinci sözün vurğusu altına düşür. S.Cəfərov mürəkkəb sözlərdə birinci komponentin öz vurğusunu itirərək ikinci sözün vurğusu altına düşməsinə, əsasən, sözlərin əsas tərkibi ilə əlaqələndirərək belə nəticəyə gəlir ki, “mürəkkəb sözlərdə birinci tərəfin vurğusunun düşməsi və ikinci tərəfin vurğu altında qalması, sözün işlənmə taleyinin artması ilə əlaqədar deyildir. Burada fonetik tərkibi, xüsusilə birinci sözün hansı səsli bitməsi, ikinci sözün hansı saitlə başlanmasıdır. Bundan başqa, burada mürəkkəb sözlərin sinonim və antonim sözlərdən əmələ gəlməsi də müəyyən rola malikdir. Belə ki, eyni sözün təkrarı ilə sinonim və antonimlərdən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdə hər bir komponentin vurğusu öz müstəqilliyini mühafizə edir. Bununla belə, burada da birinci komponentin vurğusunu itirmiş mürəkkəb sözlərə, az da olsa, təsadüf edilir, məsələn, başayaq, vurhavur və s.”(S.Cəfərov).

Müəllif vurğunun hansı hecanın üzərinə düşdüyünü qeyd etmir. Guya hər birisi müstəqil deyil, bir əsas birləşdirici vurğuya malikdir.

Ə.Abbasov vurğunu düzgün müəyyənləşdirə bilmədiyi üçün mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin yazılış qaydalarının verilməsində qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. O, Azərbaycan dilindəki mürəkkəb isimlərin orfoqrafiyasından danışarkən göstərir ki, iki və daha artıq kökdən düzələn isimlər bir vurğu ilə deyilsə, bitişik yazılır.

Müəllifin bu fikri nəzəri və praktik cəhətdən doğru deyildir. O, iki və daha artıq kökdən düzəlib, bir vurğu ilə deyilən bütün isimlərin deyil, bir qrup isimlərin bitişik yazıldığını görsə idi, daha doğ-

mağıdır. Ayrılan sözdə daxili mənanın ürəyi, daxili mahiyyətin əsas cəhəti gizlənilir. Vurğu vurğulu heca və ya sözdə ayrılmış eşq-li və ya qəzəbli, hörmətli və ya nifrətli, açılmış və ya hiyləgər iki-mənalı istehzadır”.

Təyini söz birləşmələrində vurğu

Vurğunun söz birləşmələrindəki təbiəti ilə əlaqədar şərhlərdə intonasiya, məntiqi vurğunun, pəspirator vurğunun xarakteri və s. məsələlər diqqət mərkəzindədir. Vurğu mürəkkəb sözləri təyini söz birləşmələrindən fərqləndirməkdə mühüm rol oynayır. Ə.Dəmirçizadə təyini söz birləşməsində vurğu məsələsindən xüsusi bəhs etmişdir. Lakin vurğusu son hecaya düşməyən sözlər sırasında verdiyi “yaxşı adam, gözəl əsər, birinci sinif” kimi söz birləşmələrində əsas vurğunun birinci sözün üzərinə düşdüyünü göstərən Ə.Dəmirçizadənin ikinci fikri ilə əlaqədar onu qeyd etmək yerinə düşər ki, təyini söz birləşmələrində vurğunun yeri məsələsinin şərh-i türkologiyada qeyri-sabitdir. Bəzi tədqiqatçılar əsas vurğunun birinci komponent üzərinə düşdüyünü göstərirlərsə, bəziləri hər iki komponentin müstəqil vurğuya malik olması fikrini irəli sürürlər. Digərləri isə əsas vurğu olmasını da sübuta yetirməyə çalışırlar.

M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqlənməsində vurğunu əsas əlamətlərdən biri hesab edir. Müəllifə görə, təyini söz birləşməsinin tərəflərinin hər biri müstəqil vurğuya malik olur. Həmin təyini söz birləşmələrindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdə isə birinci tərəf öz müstəqil vurğusunu itirir və vurğu yalnız ikinci sözün üzərinə düşür. Məsələn, ağ saqqal >ağsaqqal, şirin dil>şirindil, girdə sifət>girdəsifət, yekə baş>yekəbaş, uca boy > ucaboy və s. konstruksiyalarda olduğu kimi.

M.Hüseynzadənin fikrinə haqq qazandırmaq olar. Həqiqətən, təyini söz birləşmələrində tərəflər öz müstəqil vurğusunu saxlayır. Bizə elə gəlir ki, “təyini söz birləşmələrində vurğu birləşdirici səciyyə daşıyır və onlar bir ritmik qrup təşkil edir” fikri mürəkkəb

*Onun açıq alını, açıq qabağı,
O qəmsiz, qüssəsiz, o xoşbəxt üzü
Mənim ilhamına yaxındır, düzü.*

(S.Vurğun)”.
.

Hiss, həyəcan ifadə edən vurğu həyəcanlı vurğu adlanır. Azərbaycan dilində məntiqi vurğu və keçid vurğular fonetik cəhətdən dinamik vurğuya, həyəcanlı vurğu isə tonik vurğuya əsaslanır. Həyəcanlı vurğu barədə Ə.Dəmirçizadənin incə müşahidəsi vardır: “Müasir Azərbaycan dilində həyəcanlı vurğu, əsasən, danışan həyəcanlandıran mənanın ifadəçisi olan sözdə bir və ya iki səsə gərgin uzadılmış halda tələffüzü ilə formalaşır, belə halda, daha çox samit səs, bəzən də samitə yaxın sait səs uzadılır. Beləliklə, samit səs dilimizə keçmiş bəzi sözlərdə - baqqal, qəddar, tibb, xətt, sirt, zidd kimi ərəb sözlərində olan təşdidli (geminant) samitlərə, saitlərə isə uzun-davamlı saitlər oxşayır: susssmaq, danışş, axşşam, qəşşəng, yaxçşı yavaaaş-yavaaaş və s.”

İntonasiya (Avazlama)

İntonasiya fonetikada xüsusi yer tutur. Nitqimiz sözlərin çoxluğu ilə yox, intonasiya ilə müəyyən edilir. Nitq intonasiyasız mümkün deyil. Nitqin zənginliyini və məzmunluğunu, onun ifadəlilik imkanını, lüğətin zənginliyini və məharətlə sözlə ifadəsini, uyğunluğunu, ifadəliliyini və müxtəlifliliyini təmin edir. İntonasiya söz və ifadələrə müxtəlif mənə çaları verir, onun məzmununu genişləndirir, dolğunlaşdırır. Prosodik ünsürlərin (melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik mənə və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət köstərən fonogrammatik vasitə intonasiya adlanır. İntonasiya nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçılması), ritmi (uzun və qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi (və ya sürəti, müəyyən zaman ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüz) intensivliyi (nəfəsəlmənin

də ən mühüm amil kimi çıxış edir. 2) İntonasiyanın ikinci tipi intonasiyanın birinci tipinə nisbətən daha cüzi müstəqil mənaya malikdir. İntonasiyanın ikinci tipi sözə ancaq əlavə mənə verir, adətən, onun mənasını və eləcə də, cümlənin mənasını kəskin formada dəyişdirmir.

İntonasiyanın əsas fonetik vasitələri

İntonasiyanın komponentləri aşağıdakı fonetik səciyyəni daşıyır: 1) səs tellərinin titrəyişli tezliyinin dəyişməsi akustik səviyyədə səsə əsas tezliyinin dəyişməsi ilə nəticələnir, 2) artikulyasiya sürətinin dəyişməsi səsə uzunluğunun dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bu, nitq tempinin dəyişməsi kimi qəbul edilir, 3) artikulyasiya hərəkət qüvvəsinin dəyişməsi səslərin intensivliyinin dəyişməsi ilə nəticələnir. Bu, ucalığın dəyişməsinə aparır, fasilə kimi qəbul olunur. Bütün komponentlər bu və ya digər fonetik səciyyənin dəyişməsi ilə əlaqədardır: ucalıq yüksələ və ya enə bilər, temp bütün sintaqm boyu yavaşla və ya tezlaşa, ucalıq arta və ya azala bilər. İntonasiyanın ən mühüm komponentləri vurğu və melodikadır. Vurğunun əsasında intensivlik və səs gücü durur. Akustik vurğu, bununla belə, müxtəlif formada ifadə oluna bilər: ya ancaq parametrlə, qüvvə və ya uzunluqla, ya da parametrlərin müxtəlif kombinasiyası ilə. O özünə ən azı altı fonetik faktorunu daxil edir: melodika, ritm, fasilə, uzunluq, temp, tembr. Bunlar fraza daxilində biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır və onun fonetik formasını yaradır. Nitqin intonasiya vasitələri dillərin çoxunda eynidir: vurğu, melodika, tembr, fasilə, ton.

İntonasiyanın başlıca komponenti nitq melodikasıdır. Bu, səsə yüksəlməsi və alçılması yolu ilə ifadədə yaranan ahəngdir. İntonasiyanın akustik komponentləri melodika (melodik komponent), intensivlik (dinamik komponent) və uzunluqdur (müvəqqəti və temporal komponent). Bunlar kommunikativ vahidlərin formalaşmasına xidmət edir. Bu, nitq axınında seqment vahidlərin qaydaya salınmasına, seqment bütövlüyünə, məntiqi yükünə, emosionallığı-

İntensivlik intonasiyanı formalaşdıran vasitələrdən biridir. İntensivlik artikulyasiya orqanlarının gərginliyinə aid olub, səs tellərinin titrəyişinin amplitudasından asılı olaraq əlaqələndir. Amplituda nə qədər böyük olsa, intensivlik o qədər böyük olacaq. İntensivlik sintaqmanın əvvəlindən sonuna qədər dəyişir.

Uzunluq adı altında temp-tezlik, bu və ya digər nitq hissəsindən dəyişmə zamanı və nitq hissələri arasında fasilə olan zaman, bu və ya digər nitq səsinin dəyişmə sürəti kimi başa düşülür. Temp deyilməmiş fikrin məzmunu ilə əlaqədar ola bilər: köməkçi sözlər əsas sözlərdən daha tez tələffüz olunur.

Fasilə də intonasiyanın formalaşmasında iştirak edən fonetik vasitələrdəndir. Fasilə nitq axınının hissələrinin bitkinliyini təmin edən mənalı səs-lənmənin bir növüdür. Mənalı səs-lənmənin fasilələr halında təzahür edən növü durğu (fasilə) adlanır. Durğu, əsasən, cümlə üzvləri, mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr arasında olur. Bu, müxtəlif sintaktik vasitələri biri-birindən hüdudlandırır.

Ritm sözün səs-lənmə aspektində elementlərin eyni bərabərliyi olan, əvəzlənmənin qanunauyğun ortaq ölçüsü, hissəsi kimi dərk edilir. Sürətlənmənin və ləngimənin gərginləşmənin və zəifləmənin, uzunluğun və qısalığın, bənzərliyin və çəşidliyin nitqdə bir bərabərdə əvəzlənməsi ritm adlanır.

Tembr nitqin davam müddətinə əsaslanır, onun sürətlə və ya xud ləng getməsinə nəzərdə tutur. Tembr emfatik intonasiya üçün xüsusi əhəmiyyətlidir. Tembr nitqin hiss-həyəcan çalarının yeganə ifadəçisidir. Kədər, qəzəb, məhəbbət, nifrət kimi daxili hiss xüsusiyyətləri nitqdə tembr vasitəsilə verilir.

Nitqin ritmi vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa heçələrin biri-birini izləməsi, nitqin intensivliyi nəfəsalmanın güclənməsi və zəifləməsi ilə əlaqədar tələffüzün güclülüyü və zəifliyi, nitqin tempi zaman ərzində nitqin sürətli və ya yavaş baş verməsi, nitq hissələri arasında fasilələr, nitqin tembrini nitqə bu və ya digər emosional-ekspressiv çalar daxil edən səs tonudur. Sadalama məqamında özünü göstərən yarımçiq intonasiya növüdür.

və əlaqəni ifadə etmə, 4) intonasiya vahidlərinin ünsürləri arasında-
kı münasibətləri ifadə etmə, 5) emosional mənə və çaları ifadə et-
mə, 6) təşkilədıcillik, 7) qrammatik, 8) predikativlik, 9) cümlənin
kommunikativ tiplərini fərqləndirmək, 10) ifadəlilik.

İntonasiya müxtəlif funksiyalıdır. İntonasiyanın əsas funksiyaları aşağıdakılardır: 1) hüdudlandırıcı, 2) istəm, 3) emotiv, 4) emosional-ekspressiv, 5) kommunikativ, 6) sintaktik, 7) ayırma, 8) fərqləndirici, 9) dinləyicilərə təsirgöstərmə, 10) semantik, 11) üslubi, 12) fonoloji.

Hüdudlandırıcı funksiya nitq axınına cümlələrin, sintaqmların, sözlərin, ifadələrin, ümumiyyətlə, böyük vahidlərin biri-birindən fərqləndiyini, ayrıldığını göstərir. Nitq axınıni təşkil edən həmin ünsürləri fərqləndirməkdə başlıca vasitələr fasilə və melodikadır.

İstəm funksiyası danışanın istək, iradə və məqsədindən asılı olaraq xahiş, əmr, hədə, arzu, etiraz, icazə, nəsihət, məsləhət, qadağa kimi çalarlar intonasiyanın bu funksiyası - söyləmə ilə ifadə edilir.

Danışanın psixoloji vəziyyətindən asılı olaraq söyləmədə şadlıq, sevinc, zəriflik, qorxu, kin, utancaqlıq, incimə, təəccüb, laqeydlik, hörmət, nifrət kimi emosional çalarların yaranması intonasiyanın emotiv funksiyası ilə mümkündür. Emosiyanın keyfiyyətindən asılı olaraq onu iki qrupa ayırmaq olar: 1) müsbət səciyyəli emosiya, 2) mənfi səciyyəli emosiya. Müsbət xarakterli emosiya həzz, sevinc, şadlıq, heyranlıq, fərəh, kef, məhəbbət, simpatiya, mənfi səciyyəli emosiya isə istehza, nifrət, hiddət, qəzəb, uarazlıq, qıcıqlandırma bildirir.

Emosiya səsin tembri, tonun ucalığı və onun sözdə hərəkət etməsi kimi vasitələrlə ifadə olunur. İntonasiya emosiyasız olmur. O həmişə danışanın vəziyyətini əks etdirir və ya onun arzusuna uyğun müəyyən formada dinləyicilərə təsir göstərir. Söyləmin emosionallığı müəyyən emosional zövq yaradır. Bir söyləmə müxtəlif zövq bildirir, lakin emosiya söyləmin kommunikativ strukturunu dəyişmir.

Emosional-ekspressiv funksiya intonasiya vasitəsilə danışanın

qin məslək, təntənəli, səliqəsiz, yaltaq, təsirgöstərmə funksiyası, 10) birhədlilik və ikihədlilik, 11) çoxsintaqmalı söyləmdə sintaqmalar arasında əlaqənin xarakterini müəyyən etmək.

İntonasiya təkcə söyləmin məna və sintaktik strukturu ilə yox, həm də nitqin ritminə tamamilə müəyyən münasibətlə əlaqədardır.

İntonasiyanın funksiyaları arasında semantik, sintaktik və üslubi funksiyalar xüsusi yer tutur. Semantik funksiya, nominativ məna, sintaktik və üslubi funksiyalar ünsiyyətlə bağlıdır. Söyləmin mənası söz vurğusundan və melodiyadan asılı olaraq dəyişir.

İntonasiya vahidlərin linqvistik məna funksiyasını formalaşdırır. Belə funksiyanın əsası söyləmin kommunikativ tiplərini fərqləndirir. Əgər kommunikativ tip leksik-qrammatik vasitələrlə əvvəlcədən müəyyən edilirsə, onda intonasiya kommunikativ-diferensiallaşma funksiyası daşıyır, o ancaq söyləmi formalaşdıran vasitə kimi çıxış edir.

İntonasiya modallıq bildirir, cümlə üzvlərinin düzgün formalaşdırılmasını təmin edir, sadə və mürəkkəb cümlələrin, tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin fərqləndirilməsinə xidmət edir, cümlənin məntiqi vurğusunun və ara sözlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. İntonasiya danışanın məqsədi, istək və arzuları ilə əlaqədar olduğundan modallıq bildirir. Modallığa görə məlumatvermə, sual və əmr intonasiyaları fərqləndirilir. Cümlənin hissələri arasında sadalanma, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və s. bildiren intonasiyalar fərqləndirilir.

İntonasiya cümlənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İntonasiya ritmik-melodik vasitələrin toplusu kimi həm nitqin emosional tərəfini, həm də bu və ya digər qrammatik mənanın formal göstəricilərindən biri olur. Nitqin tempi və intonasiya, cümlədə sözlərin sırası və ya sözlərin uyğunlaşması qrammatik vasitələrə aiddir. İntonasiya vasitələrinin rolu təkcə kommunikativ vahid kimi cümləni formalaşdırmır, o həm də eyni zamanda predikativlik ifadə edir. Funksional və modal xüsusiyyətlərdən asılı olaraq cümlənin ayrı-ayrı tiplərini biri-birindən hədudlandırır.

İntonasiyanın iki aspektini fərqləndirmək lazımdır: kommuni-

Ay işığı, bulaq başı, göy çəməni:

Bir dünyamız, bir sən özün, bir də mən.

(S. Vurğun).

Sadalanan cümlələr: Qar əriyir, sular axır, sel olur.

Cümlələrin qarşılaşdırılmasında birinci cümlə uca avazlanma ilə, sonrakı cümlələr isə nisbətən alçaq avazlanma ilə tələffüz olunur: Məsələn: Biz çalışdıq, o çalışmadı. Üçü yığıb gətirir, üçü vurub dağıdır; Gah ucalıb, gah endikəə, o pərdə-pərdə.

3) cümlə daxilində xitablar, nidalar, ara sözlər, ara cümlələr, əlavələr, xüsusiləşmələr cümləni təşkil edən üzvlərdən fərqli avazlanma ilə söylənir, yəni sürət bir qədər artırılır və ya bir az azaldılır. Məsələn.

- Ey dost, bir az məni dinlə!

- Yaxşı, gedək.

- Yox, mən getmirəm.

- Sən, əlbəttə, getmək istəməzsən.

- Mən, doğrusu, başa düşürəm, sən dostum, indi mənə nə üçün belə deyirsən?

Azərbaycan dilində intonasiyaya görə cümlənin dörd tipi var: nöqli, sual, əmr, nida.

Nöqli cümlələrin intonasiyasına nöqli intonasiya deyilir. Nöqli cümlələrdə bitmiş sintaqnda ton, bir qayda olaraq, düşür. Nöqli cümlədə informasiya müxtəlif formada verilir. Nöqlətmənin biribirindən fərqlənən kommunikativ növləri vardır: nağıletmə, replika, bildiriş, raport kimi kommunikativ. Xəbərvermənin kommunikativ növü daha geniş yayılmışdır. Ünsüyyətin bu növləri qrammatik və semantik amillərlə bağlıdır.

Azərbaycan dilində sual cümləsinin dörd növü var: 1) ümumi sual cümləsi, 2) xüsusi sual cümləsi, 3) istisnalı sual cümləsi, 4) istisnasız sual cümləsi. Ümumi sual cümləsi cümlənin baş üzvləri arasındakı münasibəti ifadə edir. Belə sual cümlələrində müəyyən bir məlumat üzrə təsdiq və ya inkardan ibarət cavab olur. Bu sual cümlələrinin cavabı bəli, hə, təsdiq, xeyr, yox, inkar ədatlarından birinin vasitəsilə verilə bilər. Azərbaycan dilində ümumi sual cüm-

İntonasiyanın vəzifələri

İntonasiyanın üç əsas vəzifəsi var: söyləmin semantik, məntiqi, emosional çalarlarını ifadə etmək. Bunlardan birincisi gündəlik adi danışqlar zamanı, ikincisi məntiqi vurğulu cümlələrdə, üçüncüsü hiss-həyəcan ifadə edən nitq prosesində müşahidə edilir.

Müasir fonetika tədqiqatları intonasiyanın aşağıdakı vəzifələrini göstərir:

- 1) nitq aktlarının üzvlənməsini təşkil etmək,
- 2) üzvlənmə vahidlərini paradiqmatik qarşılaşdırmaq,
- 3) üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək,
- 4) intonasiya vahidləri ünsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək,
- 5) emosional məna və çalarları ifadə etmək.

Durğu (fasilə)

Durğu intonasiyanın mühüm tərkib hissələrindəndir. Danışq vaxtı nitq parçaları arasındakı ayrılma fasilə əmələ gəlir. Durğu akustik cəhətdən səs, fizioloji cəhətdən isə tələffüzün kəsilməsi kimi verilir. Müxtəlif dərəcəli fasilələr də nitq aktı parçalarının bitkinliyini təmin edən mənalı səslənmənin bir növüdür. Mənalı səslənmənin fasilələr halında təzahür edən növünə durğu deyilir (Ə.Dəmirçizadə).

“Durğunun bir sıra vəzifələri vardır. O, müxtəlif sintaktik vahidləri (həmcins üzvlər, xitablar, ara sözlər, tərkiblər, tabesiz mürəkkəb cümlə komponentləri, baş və budaq cümlələr və s.) biri-birindən ayırır, sərhədləndirir. Bunlardan əlavə, durğu sözlərin biri-birinə münasibətini, bu münasibətin səciyyəsinə müəyyənləşdirir.

Durğunun emfatik nitqdə ekspessiz çalarları da vardır. Onun vasitəsilə müxtəlif hissi münasibətlər (təəssüb, kədər, sevinc və s.) ifadə oluna bilər”(A.Axundov).

aydın ifadə olunmasını müəyyən etməkdir.

Azərbaycan dilində əksər durğu işarələrinin işlədilməsi, əsasən qrammatik qaydaları nizama salır, cümlənin sintaktik strukturunu müəyyən edir.

Dilçilik ənənəsinə görə durğu işarələri iki vəzifə daşıyır: fonetik və qrammatik. Fonetik intonasiya, xüsusən onun ön mühüm tərkib hissələrini ifadə etmək, şifahi nitqin bütün ekspressiyasını verməkdir, ikincisi, sözün cümlə üzvünün, söz birləşmələrinin və cümlə komponentlərinin qrammatik mahiyyətini göstərməyə xidmət etməkdir. Burada intonasiya əsasdır və sözün əsl mənasında kütləvi səciyyədədir.

Danışan durğu işarələrindən öz fikrini və öz hissini ifadə etmək üçün faydalanır.

Grammatik vəzifə durğu işarələrinə istinad edilən əlavə vəzifədir. Bu kütləvilikdən daha çox elmi səciyyə daşıyır. Danışanın durğu işarələrindən istifadəsi cümlələri necə deməsindən, hansı ritmədə, hansı tembrdə, hansı fasilə ilə söyləməsindən asılı olur.

Durğu işarələrindən düzgün, yerli-yerində istifadə etdikdə deyilmiş fikrin məzmunu aydın və səliss başa düşülür. Durğu işarələrinin işlənmə məqamından asılı olaraq cümlənin məzmunu dəyişə bilər. Məsələn:

1. *Nazim bu sahəni yaxşı bilir.*
2. *Nazim bu sahəni yaxşı bilir.*
3. *Nazim, bu, sahəni yaxşı bilir.*

Azərbaycan dilində durğu işarələrinin əsas qaydalarının əsasında üç prinsip durur: məna (məntiqi), qrammatik (sintaktik), intonasiya.

Durğu işarələri cümlənin tamamlanması funksiyasını yerinə yetirir, onun hissələrə bölünməsinə və ayrılmasına xidmət edir.

Azərbaycan yazısında istifadə edilən durğu işarələri bunlardır: nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, çox nöqtə, sual işarəsi, ni-də işarəsi, tite, defis, mötərizə, dırnaqlar.

Durğu işarələrini işlətməkdə məqsəd şifahi nitqi yazıda olduğu kimi izah etməkdir. Yazını oxuyan yazının mətləbini anlamaqda

1) ayırıcı durğu işarələri: nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, çox nöqtə, sual və nida işarələri.

2) fərqləndirici durğu işarələri: tire, mötərizə, dırnaq.

İşlənmə yerinə və qaydasına, daşdıqları vəzifələrinə görə durğu işarələrinin biri-birinə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Məsələn, durğu işarələrindən nöqtə, nöqtəli vergül, çox nöqtə, iki nöqtə, sual və nida işarələri tək işlənir. Bunların əsas vəzifəsi cümlələri, onların tərkib hissələrini biri-birindən ayırmaq, onların bölünmə sərhədini bildirməkdir.

Nöqtə nəqli cümlələrin, eləcə də sakit intonasiya ilə deyilən əmr cümlələrinin sonunda qoyulur.

Vergülün vəzifəsi daha çoxdur. Belə ki, vergül cümlənin həmcins üzvləri, sadalanma intonasiya ilə deyilən həmcins üzvlər, qrammatik cəhətdən, cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözləri, əlavələri də ayırmaq üçün işlədilir.

Qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, tire kimi işarələrin əsas vəzifələri nitq axınında mənalı səslənmənin əlamətlərindən biri olan durğuların müxtəlif növünü bildirir.

Nida işarəsi nida və əmr cümlələrinin sonunda qoyulur.

Sual işarəsi cavab almaq üçün işlənən sual cümlələrindən sonra qoyulur.

Çox nöqtə fikrin bitmədiyini və ya şiddətli hiss-həyəcan nəticəsində danışanın fasilə etdiyini bildirmək üçün cümlələrin daxilində və ya sonunda qoyulur.

Mötərizə cümlədəki fikri aydınlaşdırmaq və ya tamamlamaq üçün işlədilən və cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmayan ara cümlələrdə işlədilir.

Vasitəsiz nitqi müəllif sözündən ayırmaq üçün dırnaqlar arasında verilir.

Durğu işarələri yazılı nitq mədəniyyətinə xidmət edir. Durğu işarələrinin funksiyası yazılı və şifahi nitq arasında ifadəlilik əlaqəsi yaradan ön mühüm vasitələrdən biridir. Onlardan yerli-yerində istifadə etmək fikir dolaşılığını aradan qaldırır və məzmun dəyişdirilməmiş vəziyyətdə oxucuyu çatdırılır. Durğu işarələrinin ya-

layır, 4) sintaqm çox vaxt bu və ya digər cümlə üzvünə uyğun gəlsə də, cümlə üzvləri ilə onu cəniləşdərək olmaz.

Sintaqmın səciyyəsinə üç planda baxmaq olar: semantik, sintaktik və intonasiya. Semantik planda sintaqm həmişə nitqin mənalı bölünməsinin hissələrindən biridir. Burada iki hadisəni ayırmaq mümkündür: əvvəla, həmin mətndə hər bir sintaqm məna bütövlüyü kimi çıxış edir, ikincisi, həmin mətndə məna birliyi olmayan sintaqmlara da rast gəlinir. Sintaktik planda sintaqm həmişə sintaktik qayda üzrə nitqin bölünmüş hissələridir. İntonasiya planında o, nitq hissələrinin intonasiyaca formalaşmasıdır. İntonasiyanın formalaşmasında intonasiyanın tərkib elementləri iştirak edir: melodiqa, fasilə, vurğu, temp.

Sintaqm bölgüsünə şəər bölgüsü uyğun ola da, olmaya da bilər. Bölgü şəər texnikası ilə əlaqədar olub, sırf formal səciyyə daşıyır, sintaqm isə keyfiyyətcə ondan fərqlənir, çünki formal yox, analitik-sintaktik hadisədir.

Sintaqmlar intonasiya ilə sıx bağlıdır. Onlar, bir tərəfdən, intonasiyanın məhsuludur, digər tərəfdən isə, onun tənziəmediciləridir. Cümlələrdə yürüdüln məqsədin belə dəyişkən olması həmin cümlələrin deyiliş xüsusiyyətini, intonasiyasını da dəyişir. Müxtəlif intonasiyalari doğuran amil həmin cümlələrdə yürüdüln məqsəddir. Məqsəd intonasiyanın əsasıdır. İntonasiya isə məqsədin göstəricisidir, müəyyənleşdirilmişdir. Danışan öz nitqindəki cümlələrin hansı münasibətlə deyildiyini dinləyiciyə çatdırmaq üçün cümləni müəyyən intonasiya ilə ifadə etməli olur. Bir sözlə, sintaqm biri təyin edən, digəri təyinlənen funksiyada işləmiş iki növün birleşməsindən ibarət vahiddir. Sintaqmın üzvləri sözlər, morfemlər, söz birleşmələri və cümlələr kimi çıxış edə bilər: kitab almaq, almaq, şəhər bağının yaşıl ağacları və s. məna bitkinliyinə malik ritmik söz qrupudur.

Sintaqma sintaktik hadisə kimi yavaşanlar da vardır. Ritmik və tətililik cəhətdən sintaqmları parçalayıb, onun üzvləri arasına başqa söz daxil etmək olar, lakin sintaktik cəhətdən sintaqmı parçalamaq olmaz, çünki onun üzvləri həmişə sintaktik vahid kimi çıxış

V FƏSİL

ORFOEPIYA

Orfoepiya (yun., birbaşa düzgün nitq) termini, əsasən, iki mənada işlədilir, 1) düzgün ədəbi tələffüzün normalarını öyrənən dilçilik bölməsi, 2) düzgün ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmə. Orfoepiyaya şifahi ədəbi dili ümumi normalar əsasında formalaşdıran, fonetik cəhətdən ümumləşdirici normaları təzahür etdirən tələffüz qanunlarının sistemli məcmusu kimi tərif verilir (Ə.Dəmirçizadə).

Şifahi ədəbi dil üçün səciyyəvi olan qaydalara orfoqrafik qaydalar deyilir (A.Qurbanov).

Orfoepiyanın obyektı ayrı-ayrı səslərin və səs tərkiblərinin tələffüzü, söz və ifadələrin tələffüzü və qrammatik formalarının tələffüzüdür.

Orfoepiya anlayışı ilə ədəbi tələffüz məfhumunu cəniləşdirmək olmaz, onlar biri-birinin tam eyni deyildir. Orfoepiya terminini dar mənada anlatmaq lazımdır, ədəbi tələffüz çox genişdir.

Tələffüz termini həm ümumxalq dilindəki vahidlərin ümumi dil normalarına uyğun, həm də ayrı-ayrı dialekt və şivə xüsusiyyətlərinə uyğun tələffüzü mənasında başa düşülür. Tələffüz anlayışını konkretləşdirmək üçün bu və ya digər müəyyənləşdirici sözün əlavəsi lazım gəlir. Belə konkretləşdirmə, müəyyənləşdirmə isə adətən, tələffüzün sahəsi və istiqaməti ilə bağlıdır. Məsələn, ədəbi tələffüz, dialekt tələffüzü, ümumxalq tələffüzü və s.

Dilin fonetik sistemini tələffüzdə ümumiləşdirilmiş halda sabitləşdirən tələffüz normaları orfoepiya qaydaları adlanır. Ədəbi tələffüz şifahi ədəbi dilin təzahür formasıdır. Ədəbi dilin müəyyən tələffüz norma və qaydaları mövcuddur. Ədəbi nitqə düzgün yiyələnmək istəyən hər bir şəxs bu tələffüz normalarını gözləməlidir. Ədəbi dili bilmək onun bütün normalarına yiyələnmək deməkdir. Ədəbi dilin əsas normaları bunlardır: 1) leksik normalar, 2) qrammatik normalar, 3) orfoqrafik normalar, 4) tələffüz və ya orfoepik normalar.

Leksik və qrammatik normalar həm şifahi, həm də yazılı dilə

dáha-dahá, óxu-oxu' və s., üçüncüsü, orfoqrafiyası və orfoepiyasında fərqli olan sözlərin yazıda tələffüz edilməsi və oxunması: Moskva, Tolstoy, orfoqrafiyası əvəzinə orfoqrafiyası, intonasiya əvəzinə intonasiya tələffüz edilməsi. Vicdan-vijdan, uşaq-uşax, məqsəd-məksəd, atanla-atonna, şənbə-şənbə, sessiya-sesiya, qrammatika-qramatika, ailə-ayılə, motor-mator. Nitqdə ifadəlilik, emosionallıq müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yaranır. Bu vasitələrə intonasiya, ton, vurğu, fasilə və s. daxildir. Cümlələri əmələ gətirən sözlər onun yalnız skeletidir. Bu skeletə hərəkət və həyat verən intonasiyadır.

Ədəbi tələffüz normalarının pozulmasının müxtəlif mənbələri var. Daha geniş yayılmış və uşaqlıqda yerli dialektiin səs xüsusiyyətini mənimsəmiş şəxsin nitqini düzəltmək çətindir. Digər mənbə orfoepik normalardan əl çəkməklə hərfi tələffüzdür. Bu növ səhv və yalandan çətin ki, adamın başı çıxar. Düzgün tələffüz orfoqrafik yazılışa uyğun gəlir. Sistemdə ziddiyyət təşkil edən hadisə norma ola bilməz, o ancaq sistemdə uyğun yenidənqurma olandan sonra əmələ gəlir.

Ədəbi dil tələffüzünün normativliyi Azərbaycan dilinin tələffüzünün müəyyən qaydaları, həmin tələffüzün müəyyən norması deməkdir. Kim ədəbi nitqə düzgün yiyələnmək istəyirsə, bu qanunu, normanı gözləməlidir. Normalar müxtəlif xarakterlidir və mahiyyətə, müxtəlif əmələgəlmədir. Ədəbi norma, bir tərəfdən, obyektiv nitqdə qanunauyğunluğu həyata keçirir, digər tərəfdən, o, subyektiv səciyyəlidir. Ədəbi norma ictimai dil praktikasında, cəmiyyətdə insanlar arasında müəyyən edilir. Bu normaların müxtəlifliyi Azərbaycan ədəbi dilinin fonoloji sisteminin xarakteri ilə müəyyən edilir və onun qanunauyğun reallaşması nitq axınında səsə münasibətdədir.

Dialektin fonoloji sisteminin xarakteri obyektiv olaraq ədəbi normadan fərqlidir. Şəhər əhalisi şifahi nitqində obyektiv ədəbi normadan nadir hallarda kənara çıxır. Ona görə də belə normanı gözləmək üçün diqqətli olmaq lazımdır, onların pozulması ədəbi dilin fonoloji sisteminin pozulması deməkdir.

Normativ üslub və kitab üslubu düzgün tələffüz normaları səviyyəsində oxuculara xidmət edir. Bu normalar dialekt və şivələrə yox, ümumxalq dilində mövcud olan variantlardan ən yararlısına istinad edir. Adi-danışıq üslubunda dialekt xüsusiyyətləri olduğu kimi qalır. Ona görə də onu norma kimi qəbul etmək olmaz.

Orfoepiya normaları orfoepiya qaydalarına əsaslanır.

Orfoepiya qaydaları dilin fonoloji sisteminin fəaliyyət qanunlarına və ictimaiyyət tərəfindən işlənmiş və ənənəvi qəbul edilmiş qaydalara söykənir. Ədəbi tələffüz normalalarının birliyinin zərurəti (ehtiyacı) həmin normaların məktəbdə öyrədilməsi ilə şərtləndirilir, kütləvi informasiya vasitələri ilə onların yayılması (mətbuat, radio, televiziya, kino və teatr vasitəsilə) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının geniş kütləsi arasında ədəbi tələffüz normalalarının yayılması üçün şərait yaradır.

İndiki Azərbaycan ədəbi dilinin tələffüz normalalarını gözləmək uğrunda mübarizə aparmaq xüsusi, vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar Azərbaycan dili xalqlararası ünsiyyət vasitəsidir. Ədəbi tələffüz həmin dildə danışanların hamısı üçün prinsipcə hökmən müəyyən normalar birliyi ilə səciyyələnilir.

Orfoepiya anlayışını bəzən dar və ya geniş mənada başa düşmək olar. Bu isə tələffüz anlayışı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Ona görə də orfoepiya anlayışını geniş mənada qəbul etmək məqsədə daha çox uyğundur, çünki ədəbi tələffüzün əsas cəhətləri, xüsusən bu və ya digər səsə müəyyən fonetik şəraitdə, yəni ayrılıqda, digər həmcins və ya ayrı cins səsə yanaşı olduqda, sözün əvvəlində, ortasında, sonunda olduqda qrammatik formalarda və söz birləşmələrində yanaşı gəldikdə necə tələffüz edilməsi qayda-qanunları, eləcə də, vurğu, intonasiya normaları geniş mənada orfoepiya anlayışı ilə üzvi surətdə bağlı məsələlərdir.

Geniş mənada tələffüz bütövlükdə səsli nitqin fonetik formalaşmasıdır, lakin orfoepiyada buna ancaq dilin bir cəhətinin hissəsi aiddir, digər hissəsi nitqin fonetik formalaşması-intonasiya, diksiya orfoepiyanın predimetinə daxil olmur. O, dil sistemi ilə əlaqədar deyil: o ancaq mexaniki əlavə kimi, xüsusi dil formalaşması kimi

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin əsas orfoepik qaydaları

Azərbaycan ədəbi dilinin normaları dəyişkən və dinamik inkişaf edən hadisədir. Zaman keçdikcə cəmiyyətin inkişafı ilə o qədər orfoepiya qaydaları dəyişir və təkmilləşir. Bunların dəyişilməsi canlı bir prosesdir: köhnə qaydalar yeniləri ilə əvəz olunur. Yüksək nitq mədəniyyəti insanın ümumi inkişafında xüsusi rol oynayır. Nitq məzmunu və formaca fikrin təsirli ifadə olunmasına xidmət edir. Orfoepiya nitq mədəniyyətinin ayrılmaz və vacib elementidir.

Müasir Azərbaycan dili tarixən sabitləşmiş və fikrin ədəbi ifadə olunmasına xidmət edən bir sıra vahid tələffüz qaydalarına malikdir. Bu qaydalar həm sait və samit səslərə, həm qrammatik formalara, həm də başqa dillərdən keçmiş və tələffüzündə fərqli cəhətlər olan sözlərə aiddir.

Dilimizin ədəbi tələffüz normalarını 4 qrupa ayırmaq olar:

- 1) saitlərin tələffüzünə aid qaydalar,
- 2) samitlərin tələffüzünə aid qaydalar,
- 3) bəzi qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar,
- 4) alınma sözlərin tələffüzünə aid qaydalar.

Saitlərin tələffüzünə aid qaydalar

Ümumtürk mənşəli və əsl Azərbaycan sözlərində, eləcə də, azərbaycanlaşmış alınma sözlərdə saitlər adi qayda ilə tələffüz olunur: yer, tel, cv, kişi, pişik, tufəng, insan və s.

Samitlərin tələffüzünə aid qaydalar

Samit səslərin tələffüzündə fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Sonu k samiti ilə bitən çoxhecalı sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi və ya söz işləndikdə (k) samiti nəfəsli (h) kimi tələffüz olunur: ürəkli-ürə(x')li, bilikli-bili(x')li, inək yağı-inə(x') yağı və s.

Sonu ç samiti ilə qurtaran birhecalı sözlərdən sonra t, d, s, z, n

müəyyən gələcək zamanın I şəxs təkin şəkilçisini qəbul etmiş fəllər iki formada tələffüz olunur: baxacağam-baxacam, gələcəyəm-gələcəm, alacağam-alacam, biləcəyəm-biləcəm və s., 5) xəbərlik kateqoriyasının III şəxs tək və cəmində -dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisindəki r samiti düşür: qardaşdır-qardaşdı, tələbədirdir-tələbədidi. qulluqçudur-qulluqçudu və s.

Alınma sözlərin tələffüzünə aid qaydalar

Alınma sözləri tələffüzünə görə iki əsas qrupa ayırmaq olar: 1) dilimizə çoxdan daxil olmuş və dilimizin vurğu qanununa uyğunlaşmış sözlər. Belə sözlərdə dilimizin fonetik qanununa uyğun olaraq, vurğu son hecaya düşür və yazıldığı kimi tələffüz olunur. 2) yeni daxil olan sözlər. Bunların çoxusu öz vurğusu ilə tələffüz olunur: akademik, radio və s.

Alınma sözlərdə orfoepiya qaydaları belədir:

1. Ahəng qanununa tabe olmayan sözlərdəki a saitli hecadan sonra incə saitli heca işlənən sözlərdə: katib, sakit, bərabər, qiraət, cəsərət, mane, qabil, sahil, alim, arif və s.

2. Fars dilindən keçmiş və əslinə müvafiq tələffüz olunması tələb edilən sözlərdə a saitli uzun tələffüz olunur: asudə, aqah, zalım, razi və s.

3. Sözlün əvvəlində gələn fars mənşəli -na və -ba şəkilçisində: namərd, narahat, narazi, bəmərə, bahəm və s.

4. Bəzi Avropa mənşəli sözlərdə a səsi uzun tələffüz edilir: kəbel, baza və s.

5. Qoşa saitli sözlərdə uzun bir a kimi tələffüz olunur: saat-sat, camaat-camat, maarif-marif.

6. O saitinin tələffüzündə əvvəl səs tərkibli bəzi sözlərin tələffüz edilməsində v samiti düşür və o saitli uzun tələffüz olunur: lovğa-löğə, dovşan-döşən, çovğun-çöğün, çovdar-çödar.

7. U saitli mənşəcə alınma olan sözlərdə incə saitli hecadan əvvəl gəldikdə uzun tələffüz edilir: nümunə, Səbuhi, xüsusi, Füzuli.

8. Bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərdə əslinə uyğun olaraq i sai-

teriya.

24. Rusca q və bəzən də x ilə deyilən beynəlmiləl sözlər əslində uyğun olaraq h ilə tələffüz olunur: humanizm, himn, Hegel, hektar və s.

25. Sözlərin tərkibindəki u səsi ümumi isimlərdə s və xüsusi isimlərdə iso ts kimi tələffüz olunur: sirk, sex, dosent, konsert, Motsart, Kuznetsov və s.

26. Sözlərin əvvəlində gələn ıı səsi bir ş ilə, söz ortasında isə iki ş ilə tələffüz olunur: Şerba, Şedrin, Meşşaninov, Quşşın və s.

Ədəbi dil ümumiləşdirici normalar əsasında formalaşmış bir dildir. Yazılı ədəbi dilin fonetik sistemi yazıda ümumiləşdirilmiş halda sabitləşdirən orfoqrafik normalarla təzahür etdiyi kimi, şifahi ədəbi dilin fonetik sistemi tələffüzdə ümumiləşdirilmiş halda sabitləşdirən tələffüz normaları ilə təzahür edir.

Səslər, ümumiyyətlə, ümumi orfoepik normalara uyğun tələffüz olunur, lakin tələffüz normalarına uyğun olmayan bir sıra çalarlıqlara, xüsusən şivəçilik, köhnəlik və öcnəbiliyə yol verilir: mana (mənə), qapıyı (qapını), qərdəş (qardaş), cəvan (cavan), adəm (adam), yüzük (üzük), səlam (salam), kibi (kimi), qazeta, maşına, stakan, çaynik və s.

Orfoepik normalar tarixən formalaşmışdır. Dünya dillərinin əsas hissəsində orfoepik normalar sabitləşmiş vahid qanun şəklinə düşmüşdür. Fonemlərin tələffüz normalarına saitlərin uzun və qısa tələffüzü, samitlərin qarlaşması və cingiltiləşməsi, samit səslərin əvəzlənməsinin tələffüzü, səsdeşümü hadisəsi və s. daxildir.

Orfoqrafiya ilə orfoepiyanın qarşılıqlı əlaqə və fərqli cəhətləri

İnsan ünsiyyəti yazılı və şifahi formada həyata keçir. Hər adam çalışır ki, yazısı və ya oxusu orfoqrafik-orfoepik qayda-qanuna uyğun gəlsin. Hər bir azərbaycanlının əsas vəzifəsi ədəbi dilə köklü yiyələnmək, onun leksik, qrammatik, orfoqrafik və orfoepik normalarını öyrənməkdir. Hər bir azərbaycanlı yazanda və oxuyanda

fiya qaydaları və orfoepiya normaları mövcuddur. Orfoqrafiya sözlərin yazılışını, sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsini, durğu işarələrinin işlədilməsi qaydalarını, orfoepiya ədəbi tələffüz normalarını öyrənir. Bu qaydalar və normalar arasında qarşılıqlı əlaqə var, bunlar biri-birinə uyğun gəlir, hiri-birini tamamlayır. Onları biri-birindən ayrı təsəvvür etmək olmaz, bunların biri digəri üçün əsasdır. Başqa sözlə desək, orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində orfoepiya, orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsində isə orfoqrafiya qaydaları əsasdır. Orfoqrafiyada “belə deyirlər, lakin belə yazırlar”, orfoepiyada isə “belə yazırlar, lakin belə tələffüz olunur” prinsipi əsas götürülür. Hər bir azərbaycanlı yazanda bu qaydalara əsaslanmalıdır. Qəzet və jurnallar sözlərin orfoqrafik qaydalar əsasında yazılışına düzgün əməl etməlidir. Orfoqrafiya qaydaları və orfoepiya normaları hamı üçün vahiddir. Hamı buna əməl etməyə məcburdur. Yüksək yazı mədəniyyəti ancaq orfoqrafiya qaydalarının sabitliyi, möhkəmliyi və xəlqiliyindən asılıdır. Orfoqrafiya qaydaları nə qədər sadə, aydın olarsa, o qədər kütləvi olar. Onun sabitliyi, möhkəmliyi və uzunömürlüliyü yazı mədəniyyətinin yüksək olmasından xəbər verir.

Müasir ədəbi dilin yazılı və şifahi formaları arasında (orfoqrafiya və orfoepiya) yaxınlıq əvvəlki illərə nisbətən artmışdır. Son onilliklərdə şifahi ədəbi dilə yazılı dil arasında intensiv yaxınlaşma, qarşılıqlı təsir, biri-birinə təmas etmə daha güclü müşahidə olunur.

Orfoqrafiyanın vahid normaları tələffüz normalarının birliyini təmin edir, söylənilən fikrin anlaşılmasını asanlaşdırır. Orfoqrafiya qaydalarını vahid qaydaya salmaq mümkündür, lakin tələffüzü ideallaşdırmaq olmaz. Tələffüzün vahid sabit normasını ədəbi dilin ümumi normaları kimi qəbul etmək olmaz. Hər şəxsin nitqində sözlərin tələffüzündə dəyişmə, təhrif olunma və kobudlaşma gedir. Bu, nitqin emosional təsirinə birbaşa mənfi təsir göstərir. Sözlərin düzgün tələffüz olunması qüsurların azalmasına, fikrin anlaşılmasına şərait yaradır. Tələffüzü vahidləşdirmək, ümumiləşdirmək tam cəfəngiyyətdir. Ədəbi tələffüzü orfoqrafiya əsasında formalaşdır-

böyükdür. “Aktyorun ilk söyi tələffüzə düzgün əməl etməkdir. Bu, əlifbadır. Bununla birlikdə incəsənətin yüksək nöqtəsidir. Hər şeydən əvvəl, öyrətmək lazımdır. Uşağa nəzakətli olmağı öyrədirlər, çünki tələffüz aktyorun nəzakətidir” (Koklen).

Elə dillər var ki, onların yazısı ilə tələffüzü arasında fərq mövcuddur. Məsələn, ingilis sözlərinin yazılışı ilə real tələffüzü arasında ciddi uyğunsuzluq var, amma Azərbaycan dilində sözlərin yazılışı və tələffüzündə belə mürəkkəb vəziyyət yoxdur. Burada elə ciddi fərq nəzərə çarpmır.

Yazı qaydalarının tələffüzə münasibətini üç əsas qrupa ayırmaq olar: 1) yazılışı birbaşa tələffüzünə görə müəyyənləşən söz və morfemlər, 2) yazılışı dolayı tələffüzünə görə müəyyənləşməyən söz və morfemlər, 3) yazılışı tələffüzünə görə müəyyənləşməyən söz və morfemlər.

Yazılışı birbaşa tələffüzünə görə müəyyənləşən sözlərin (ata, ana, dərə, təpə, dağ, yol, su, ol, göz və s.) yazılışına təminat verən əməl onların tələffüzüdür. Bunları da iki qrupa ayırmaq olar: a) tələffüzü birbaşa düzgün yazılış üçün təminat verən sözlər, b) tələffüzü yazılışına əsasən dəqiqləşdikdən sonra düzgün yazılış üçün təminat verən sözlər.

Yazılışı dolayı tələffüzünə görə müəyyənləşməyən sözlər fonetik prinsipin tələbinə görə iki şəkildə yazılır. Məsələn, bulud dağlır, bulut gəlir. Tələffüz belə sözlərin düzgün yazılışına yalnız birinci halda təminat verə bilər. 1960-cı ilə qədərki orfoqrafiya lüğətində palıd, qanad, bulud, almaz və s. kimi sözlərin palıt, qanat, bulut, almas şəklində verilməsi məhz həmin səbəbdən irəli gəlir.

Yazılışı tələffüzünə görə müəyyənləşməyən sözlərin tələffüzü birbaşa yazılış üçün əsas ola bilmir; ailə-ayılə, müəllim-məlim, fəaliyyət-fəliyyət və s.

Sözlərin deyilişi ilə yazılışı arasında tam eyniyyət və ya oxşayış ola bilməz. obrazlı desək, yazı tələffüzü əks etdirən güzgüyə çevrilə bilməz, tələffüz isə yazını eynilə əks etdirməyə qadir deyildir.

“Tələffüz orfoqrafiyaya yox, orfoqrafiya tələffüzə yaxınlaşdırılır” - demək daha düzgündür, çünki orfoqrafiya qaydalarının formalaşmasında tələffüz əsas rol oynadığı kimi, vahid tələffüzün for-

VI FƏSİL

YAZI, QRAFİKA, ƏLİFBƏ

Yazı

İnsanlar arasında ünsiyyətin ən mühüm vasitəsi, birincisi səsli dil, ikincisi yazıdır.

Yazı tək-cə dilçilik yox, həm də ictimai-mədəni problemdir. O, dövlət, xalq və ümumiyyətlə, bəşəri əhəmiyyətlidir. Yazı bəşərin əsas ünsiyyət vasitəsi, vasitələrin toplanması, biliyin saxlanması və verilməsi imkanındır. İnsan yazını, yazı sivilizasiyanı, sivilizasiya elmi, elm də dilə yiyələnən məşını yaratdı. Yazı dilin yaradıcı vasitəsidir, onun inkişafı və möhkəmlənməsi üsuludur, əsrlərin məhsuludur, yaddaşdır. Mədəniyyətin sürətli inkişafı, yayılması yazı ilə bağlıdır, onunla başlanmışdır. Yazı insanların öz fikirlərini biri-birinə söyləmək və çatdırmaq üçün istifadə etdikləri, görmə ilə dərk edilən, fikrin ifadəsinə, əsas ünsiyyət vasitəsinə köməkçi olan, gözlə görünən qrafik işarələr toplusunun sistemidir.

Görmə vasitəsilə dərk edilib, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə - dilə köməkçi olan işarələr sisteminə yazı deyilir (A. Qurbanov).

Yazı insan cəmiyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamış, onun bütövlükdə dövrdən bugünkü yüksək səviyyəyə qədər ucalmasına müvafiq dərəcədə xidmət etmişdir. İnsanların mədəni inkişafında yazı çox mühüm rola malikdir.

Keçmişdəki bilik və təcrübələri öyrənmək və öldə olunmuş bilik və bacarıqları gələcək nəsillərə ötürmək üçün yazı həmişə xüsusi rolunu əsirgəməmişdir.

Yazı müasir insanların dünya görüşlərinin formalaşmasında, onların tarixi şəxsiyyətlərin nəzəriyyələri ilə silahlanmasına, hərtərəfli inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Xüsusi ünsiyyət vasitəsi kimi yazının meydana gəlməsi və yayılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Həqiqətən, yazı şifahi nitqin kö-

yol verilməməsi, 3) bir fonemın müxtəlif hərflərlə ifadə olunması-
na yol verilməsi, 4) fonem birləşməsinin bir hərfə ifadəsinə yol
verilməsi, 5) bir fonemın iki və ya bir neçə hərfin birləşməsi ilə
ifadəsinə yol verilməsi.

Yazının nəzəri məsələləri ilə əlaqədar demək lazımdır ki, bir
fonemın müxtəlif hərflərlə ifadəsi əlifbada artıq hərfin olması və
ya fonemın əvəzlənməsi ilə bağlıdır. Fonem birləşməsinin bir
hərfə ifadəsində iki cəhətə diqqət yetirmək lazımdır: əvvəla, fonem
birləşməsinin həmin hərfə həmişə ifadə olunmasına, ikincisi,
fonem birləşməsinin təkə xüsusi hərfə ifadə olunmasına. Ola bil-
lər ki, fonem birləşməsi bir hərfə ifadə olunsun. Bununla belə
qeyd etmək lazımdır ki, onun ikili yazılışı yoxdur. Fonem birləş-
məsi həm xüsusi hərfə ifadə olunur, həm də hər fonemə yuğun
olaraq hərf birləşməsi ilə verilir. Bir fonemın iki və ya bir neçə
hərf birləşməsinə yol verilməsi müxtəlif hallarda ola bilər: əvvəla,
hərflərdən biri müstəqil mənada işlədilmiş, ancaq funksiyaca diak-
ritik işarə kimidir, ikinci, birləşməyə daxil olan hərflərin hər biri
müstəqil işlədilir, üçüncü, hər hansı hərfin iki yazılışı uzun fonem-
ləri ifadə etmək üçün tez-tez işlədilir, dördüncü, monofonematik
mənəsi olan diftonq və affrikatın analitik təsviri komponentlərin-
dən hər biri ayrı-ayrı hərflərlə verilir.

Yazının şifahi və yazılı formaları

Qədim dövrlərdə insanlar ayrı-ayrı qrup şəklində, biri-birindən
aralı yaşamışlar. Onlar arasında əlaqə əvvəlcə zəif olmuş, sonralar
bu əlaqə möhkəmlənmişdir. Sonrakı illərdə ictimai quruluş
formalaşmışdır. O zamandan insanlar arasında iqtisadi, siyasi və
başqa əlaqələr yaranmağa başlamışdır. Müxtəlif tayfalar arasında
əlaqə yaranmış, müəyyən məqsədlə əlaqədar onlar biri-biri ilə da-
nışıq aparmalı olmuşlar, onlarda öz düşüncə və arzularını, hisslərini
biri-birinə çatdırmaq ehtiyacı meydana gəlmişdir. Şübhəsiz, təd-
ricən artmaqda olan tələbatı şifahi ünsiyyətlə ödəmək çox çətin idi.
Qədim insanların hər zaman müəyyən bir məlumatı başqalarına

masiyani saxlamaq imkanı baxımından onlar irrelevantdır (semio-
loji mənadan məhrum, işarə funksiyasını həyata keçirməyibacarı-
ma). Eyni zamanda bütöv söyləm (fikir, mülahizə) dərhal yazılı
formada yaradılır. Bu, yazılı qeyd olunma üçün xüsusiyyətdir. Yazılı
nitq haqqında onu demək olar ki, o həm də səsli nitq kimi, istehsal-
çının bildirməsini, məlumat və nitqin predmetinin olmasını nəzər-
də tutur. Bunlar müvafiq olaraq, üç aspektə (və ya funksiyaya) mə-
likdir: eyni zamanda ifadədir və ya ekspressiyadır, müraciət və ya
apelyasiya, ünvan, məlumata və ya eksplikasiyaya (izahata). Nit-
qin predmeti yazılı dil vasitələrinin köməyi ilə verilir.

Yazılı nitq haqqında onu demək olar ki, o, səsli nitq kimi isteh-
salçının məlumat verməsini nəzərdə tutur, lakin alınan məlumatın
və nitqin predmetini bildirir. Yazılı nitqin əsas üç funksiyası var:
ekspressiv (eyni zamanda ifadə olunmuş), apelyativ (müraciət) və
eksplikasiya (ünvan məlumat vermə). Bu yazılı nitqin məlumatı
yazılı dil vasitəsilə ifadə edilir.

Yazılı nitqdə həmin an yaradılanın istehsal olunmasıdır. Şifahi
istehsalda "tərcümənin" yazılı nitqdə şifahi və əksinə istehsal olun-
masıdır. Sinqallaşdırmanın ən birinci şərti sadə, xalis rəmzi növü
ekspressivlik və ya apelyativlik funksiyada hər ikisi birlikdə daha
tam təmsil olunur, kommunikativlik isə burada çox zəifdir. Kom-
municativlik funksiyasının mənası piktoqrafiyaya keçid dövründə
artır. Burada məlumat daha müəyyən və aydın olur, lakin burada da
ekspressivlik və apelyativlik funksiyası aparıcı rol oynayır. Piktoq-
rafiyadan ideoqrafiyaya keçid dövründə apelyativlik və ekspressiv-
lik funksiyasının rolu zəifləyir, kommunikativlik funksiyasının ro-
lu kəskin şəkildə artır.

Yazılı dil və yazılı nitq təbii dillə, səsli nitqlə sıx bağlıdır. Mü-
əyyən dərəcədə ən azı ilkin səsli nitqə uyğun gəlir, xalis simvolik
şəkildə siqnal vermə, həm də piktoqrafiya, onların insan nitqinin
əsas xüsusiyyətinə uyğunluğu yox dərəcəsindədir. Piktoqrafiya he-
ç halda harada işlədilsə-İşlədilsin, ayrı-ayrı söz və məfhumun
yırılması haqqında məlumatı, tez dərk etməni qabaqcadan təyin
dir. Sözünl əsl mənasında, ideoqrafiyada loqoqramlardan istifadə

ya heroqlifdən latin əlifbasına keçmək tipoloji cəhətdən yaxın olan yazılı dillərdə bir qrafik sistemdən digərinə keçmək xeyli çətin və praktiki olaraq yerinə yetirilməzdir. Yeni yazı sisteminə keçmək məlum dövrdə bilinməyən yazı qrupunun yaranmasını ifadə etməkdir. Bu, xüsusi halda bir yazılı dilin daxilində yenidən yaranma, dağılma şəraitində meydana gələ bilər. Bu zaman təkzibedilməz norma kimi qəbul edilmiş qanunauyğunluq ənənəsi pozular, norma və kommunikativlik təhlükədədir.

Səsli və yazılı dilin birliyi eyni zamanda onların ayrılığı, ümumiliyi və onların hər birinin xüsusiyyəti insanın dilcavabı fəaliyyətindəki xüsusiyyətlərlə birləşdirilir. Səsli və yazılı dil həm bir semioloji materialın digərinə qarşılıqlı transformasiya vasitəsinə xidmət etmək imkanına, həm insan fəaliyyətinin kommunikasiya və düşüncə funksiyasının adekvat yerinə yetirilməsidir, həm də bir-birinə nisbətən metadil kimi bərabər çıxış etmək bacarığına malikdir.

Qarşılıqlı münasibət əsasında tarixi prosesdə yazılı və səsli dil arasında qarşılıqlı metadil əlaqəsi sistemi formalaşır. Bu, bir tərəfdən, "metadil olmaq" xüsusiyyətini iki işarə sistemində-səsli və qrafik dilə xas cəhətləri birləşdirir, digər tərəfdən, onlardan hər birinin spesifikasi, onların nisbi müstəqilliyinin maddi-funksional mahiyyətinin fərqli olması ilə şərtlənir.

Səsli və yazılı nitqin xüsusiyyətlərinin metadil olması onların qarşılıqlı verilməsinin keçmə əlaqəsinin ifadə olunması deməkdir. Bu, mexanizmdə qarşılıqlı təsir göstərən semiotik sistem onları biri-biri ilə əlaqələndirir. Onların hər birinin öz materialı ilə iki işarə sistemini və ya bir növ iki dil statusunu qəbul etməsi təzadlıq yaratmır.

Yazılı dilin səciyyəvi xüsusiyyəti ona daxil olan vahidlərin-qrafemlərin çoxfunksiyalılığıdır. Yazılı dilin çoxfunksional vahidlərinin özünəməxsus spesifik xarakteri var. Bu onunla şərtlənir ki, o, bir tərəfdən, qarşımızda muxtar semiotik sistem durur, digər tərəfdən, həmin sistemin vasitələrinin arsenalı səsli dili təmsil etmək və izah etmək xüsusiyyətinə malikdir.

əksinə, yazılı dil və məsələ, morze əlifbası arasındakı münasibət və kompüter kodu ilə struktur-funksional fərqi olmaması ilə səciyyəolənir və yeni semioloji-ifadəli imkanı yaratmağa qadir deyildir.

Yazıya elmi və dini münasibət

Yazının yaranması haqqında iki fikir mövcuddur: elmi və dini. Qədim yəhudilər inanırdılar ki, Moisey yazını allahın özündən almışdır, misirlilər isə yazını allah Totun ayağına yazmışlar.

Yazının yaranma tarixi ibtidai insanların ağılının artıq mistikada olduğuna işarədir. Əlbəttə, bu, dərhal yaranmamışdır. Yazını sehrilə əlaqələndirirdilər. İşarələrə sehiri hərəkətin gələcək talismanı kimi baxırdılar. Eyni zamanda bu, ibtidai insanlar üçün oşyanın maddi bərpası deməkdir, onların ağılı belə təsəvvür edirdi. Əvvəlcə yazıdan yazı sehir üsulu kimi istifadə etmişlər. Yazı yarananda cadugarlığın xüsusi əlaməti kimi işlədilmişdir. Yazılı dil bu xüsusiyyətləri uzun müddət çaxlamışdır. Əksər xalqlarda, eləcə də almanlarda yazı “sirdir, sehrin hərəkət sistemidir” kimi qalır. Bu, fəla baxmağa xidmət edirdi. Ağac parçasından yazı üçün istifadə etmişlər. Hər iki məfhum bizim dövrə qədər irlandiyalıların və brentanlıların lüğətində əks olunmuşdur. Onlar bunu lüğətlərində qarışıq salmışlar. Yazı müəyyən mənada sehdən azad olsa da, qorxu və hörmət xatirinə yaradılırdı. İnsanlar yazılı mətnə məfhumu cəhəram saxlayırdılar. Din və haqq bu hissədən istifadə edərək bizim ağılımızı yazılı formula ilə əlaqələndirirdilər. Lağın xoru (hərəkətlə bağlı nöqtəbənöqtə dəyişmir): bu həll olundu, bu qabaqda həll olunacaq, bu, taledir, alma nə yazılıbsa, o da olacaq, alın yazısı. Volter yazır: “Yazı səsin təsviridir: o nə qədər oxşar olsa, o qədər yaxşıdır. Yazı insanın yaratdığı gözəl alət nümunəsidir”. Məlumdur ki, insanlar sözlərlə yazmaqdan əvvəl bütöv fikirləri yazırdılar. Əvvəlcə obrazlar oşyaların işarəsinə xidmət edirdi. Belə işlədilmənin özü elə birbaşa gəlməmişdir. Güman edilirdi ki, artıq insan qrafik işarələrin səmərəli şəkildə mənasını dərk etmişdi, lakin indi elə

М	— mən
Р	— parçalama
Ж	— məhsuldarlıq
Х	— tərəfdarlıq
У	— xəbərdarlıq
У	— müdafiəolunma
Д	— sevinc, şadlıq
В	— boy, dirçəliş
Р	— əlaqə, birləşmə
У	— bütövlük
Д	— vicdanlı
Д	— qüvvə, cəsarət
У	— müdafiə
Ж	— məhsul

Ж	— hərəkət
В	— darvaza
Д	— dərkedilməzlik, allah birdir
У	— meydanaçıxma
У	— axın
Ж	— yarıbkeçmə
У	— göndəriş
Х	— sıxıntı
Ж	— mülk, yemək
В	— döyüşçü
Ж	— dağdırcı
У	— durğunluq

Yazının inkişaf mərhələləri

Yazının yaranması və inkişafı ilk mərhələdə dillə bağlı olmamışdır. O, fikri maddiləşdirirdi və çatdırırdı, o, çökülmüş rəsmlərdə qeydə alınır, lakin bilavasitə dilə toxunmurdu.

İnsanlar müasir yazı sistemini və yazı texnikasını bir neçə min illər ərzində əldə etmişlər. Həmin müddətdə yazı, yazının üsulları, prinsipləri dəyişmiş, inkişaf etmişdir. O, səlisləşmə, asanlaşma və təkmilləşmə yolu ilə indi istifadə etdiyimiz formaya düşmüşdür.

Yazını tarixilik baxımından iki dövrə ayırmaq olar: 1) tarixə qədərki yazı, 2) yazı tarixi.

Yazıya qədərki dövrdə ilk vasitə fikrin əşya ilə verilməsi idi. Fikrin əşyalarla birbaşa real mənası barədə məlumat verilir. Yazıya qədərki dövrdə yaddaş və ya mnemonika (yadda saxlamağı hacırmaq) əsas şərt sayılırdı.

Yaddaş vasitələrinin materialları öz təyinatının müxtəlifliyinə görə fərqlənirdi, onlar əşyalarla əlaqədar işlədilirdi: çubuq, ip, bitki, daş və s. Onlarda çəkilən işarələr müxtəlif olurdu: işarələr və

sına işarə idi.

Müəyyən bir fikri başqasına çatdırmaq üçün qədim insanların istifadə etdikləri vasitələrdən biri də balıqqulağıdır. Balıqqulağı bu və ya digər məlumatı, anlayışı bildirmək üçün ip üzərinə düzülürdü. Bu düzülüşün müəyyən mənası vardı. Belə ki, ip üzərindəki balıqqulağının miqdarı da müəyyən mənə ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, Afrikanın bəzi tayfalarında ip üzərində bir balıqqulağının olması rədd etmək, üzbəüz qoyulmuş iki balıqqulağı isə düşmənçiliyi göstərmişdir.

Avstraliyalılarda “əsa müjdəsi” və ya “müjdə çubuğu” dəbdə olmuşdur. Bu qəbilələrdə “əsa müjdəsi” və ya “müjdə çubuğu” müəyyən bir fikri ifadə etmək nümunəsi idi. Əsa və çubuq kortiklə örtülü idi. Bunlar məlumat, bəzən də bir çox müəkkəb əlamətləri bildirməyə xidmət edirdi: “əsa müjdəsi”nin özünə xəbərsiz, dumanlı görünürdü. Bunu göndərən üçün, hər şeydən əvvəl, elçinin yaddaşını müdafiə etmək üsuludur. O özünü satılmaqdan qorumaq üçündür. Əsa əslində öyüd, yaddaş nişanəsidir. O öz kortik birləşmələrində qəbrin, lazımı məlumatın, nitqin konspektinin nümunəvi sxemini verir. “Müjdə çubuğu”na əsasən, elçi yadda saxlamalı idi ki, öz qəbiləsinin onu cəzalandırdığını digər qəbiləyə bildirsin. Çubuqda xətt və naxış çəkilirdi: həmin şəxs onlara baxılı yadda saxlamalı idi ki, ona nə tapşırılmışdır.

Şimali Amerika hinduları vampulm işləmişlər. Onlar kəmərlərinə müxtəlif naxışlar tikirdilər. Bu da qəbilənin müxtəlif hadisələrini yada salırdı: qəbilələr arasında müqavilənin bağlanması yada salmaq. Müəyyən vaxtda əsas başçı vampulmları saxlayan öyüşçüləri çağırırdı və onlara vampulmları nümayiş etdirirdi, hər vampulmun nə bildirdiyini danışdı.

Peruluların “kipu” və irogezlərin “vampulmu” da “əsa müjdəsi” kimi kateqoriyalardandır. “Kipu” müxtəlif rəngli yun ipdir, onun müxtəlif yerlərində müəkkəb düyünlər var, eyni zamanda ipin rəngi, düzlülərin yoğunluğu və vəziyyəti birləşirdi. Həmin ipi şərti şəkildə əlaqələndirirdilər, onların əlaqəsi simvolik fikirlərlə təqdim edilirdi. Vampulmu balıqqulağından boyunbağı, həndəsi fiqur-

göstərmişdir. Məsələn, budaqları qırılmış ağac, ox və s. göndərməklə müharibə anlayışı bildirilmişdi. Qalyan sülh, duz dostluq, qızılgül sevgi, məhəbbət, sarı gül ayrılıq simvolu kimi işlənmişdir.

XVII-XVIII əsrlərin səyyahları hələ o vaxt geridə qalmış Avstraliya, Afrika qəbilələrinin maraqlı adətlərini qeydə almışlar. Qonşu qəbilədə məhsul mübadiləsi üçün xüsusi yer vardı. Heyvan dərisi ilə zəngin olan qəbilə həmin yerə dəri çıxardır və onun əvəzini almaq üçün əşya nümunələri qoyurdu: daş balta, ox ucu və s. Sonralar əşyalar şərti, bəzən də simvolik mənə almağa başladı. İndoneziyada insana öz hüsn-rəğbətini ifadə etmək üçün betel (qara bibər kolu) parçası, nifrətini bildirmək üçün bibər qabığı göndərilirdi. İndi bizdə hörmətli qonağı qarşılayanda gül təqdim etmək simvolik mənə daşıyır. Belə ki, əgər qonağa sarı gül təqdim edilirsə, deməli, ünvanlanan cavab verməlidir.

Qədim zamanlarda müəyyən bir məlumatı başqasına çatdırmaq üçün həm canlı, həm də cansız əşyalardan istifadə olunurdu. Məsələn, Şimali Amerika hindularının ticarət mübadiləsinin əsas şərti belə idi ki, ovda öldürülmüş 30 qunduzu bir vəhşi öküzə, bir dəmir su samuruna və bir qoyuna dəyişmək olardı. Burada mübadilə olunaçaq mallar, bir növ, reklamlaşdırmaq səciyyəsi daşıyırdı. Mübadilə üçün təqdim olunan mallar mal dəyişdirənlərin yanında olurdu.

Skiflərin farslara göndərdiyi şeylər - canlı heyvan və quş, eləcə də cansız əşyalar (ox) əşya yazısına gözəl nümunədir. Belə ki, e.ə. 513-cü ildə İran şahı Dara özünü skiflərdən çox-çox güclü sayırdı. Ona görə də skiflərin vuruşmada təslim olmalarını tələb etmiş və bu məqsədlə onlara torpaq və su göndərmələrini əmr etmişdir. Skiflər ona cavab olaraq bir diri qurbağa, bir siçan, bir quş və beş ox göndərmişlər.

Heredot bu əşyaların məzmununu belə izah etmişdir: “Əgər siz, farslar, bataqlıqda qurbağa kimi tullanmağı öyrənməyəsiniz, siçan kimi gizlənməyi bacarmasınız, quş kimi uça bilməyəsiniz, bizim torpağa ayaq basan kimi oxlarımız altında məhv olacaqsınız. Bu, əl-

ya digər əşya, yaxud hərəkət göstərilir və onlar haqqında məlumat verilirdi. Şekli yazı sintetik səciyyəlidir. Müəyyən bir şəkil vahid müəkkəb quruluşlu olub, bütöv bir cümləyə uyğun gəlir. Burada pitoqramlar aydın və sadə səciyyəlidir. Şekli yazı qədim insanların məişəti ilə sıx əlaqədar olduğundan hamı onları aydın oxuya bilir. Şekli yazı vasitəsilə ən incə və geniş fikirləri ifadə etmək olmurdu, çünki bu yazı təlim-təhsil məqsədi daşmırdı. Burada hələ rəsmlər qalır. Fikri təsvir edilmiş şəxslər, əşyalar simvolik anlamda ifadə olunurdu. Pitoqramlarda əyanilik, görmə obrazı saxlanırdı. Onlar abstrakt məfhumlardır. Məsələn, məhəbbət , müharibə və s.

Bu yazı konkret əşyanın təsvirini real səciyyələndirir. Bu və ya başqa məlumat və hadisənin şəkillər vasitəsilə çatdırılmasıdır. Hələ ibtidai insanlar primitiv qrafik xətlər çəkmək vərdisi əldə edərkən əşyanın özünü yox, onun şeklini çəkib göndərmişlər. Piktografik yazı vasitəsilə ov səhnələri, müəyyən məlumatlar, vuruşma və qaçma hadisələri, ticarət müqavilələri yazılırdı.

Şimali Amerika hinduları XIX əsrin sonuna qədər şekli yazıdan istifadə etmişlər. Bu yazının son variantları ilk dövrlərdən əsaslı fərqlənir. Sən piktogramlara müəyyən məna bildirən ünsürlər, xüsusən xətlər artırılmışdır. Piktografik yazının klassik nümunəsinə 1849-cu ildə hindu ailələrinin ABŞ prezidentinə göndərdikləri ərizədir. Tayfalar totemləri ilə təmsil olunur. Şəkildəki heyvan və quşlar tayfa adlarını bildirir. Tayfa adları: durna, üç, dələ, ayı, dəniz adamı və dəniz pişiyi. Ön sırada durna tayfasının başçısı durur. Durnanın başının orta hissəsindən çəkilmiş və aşağıdakı dairəciklərlə birləşdirilmiş xətlə nümayəndələrin başçıları prezidentə müraciət edirlər. Dairəciklər gölləri göstərir. Gözdən gölə doğru gələn xətt xahişin predmetinə işarədir. Durnanın başı ilə digər şəkillərin baş və ürəklərini birləşdirən xətlər həmin tayfadakı adamların hamısının eyni fikirdə olduğunu göstərir. Onların hamısı bu işə nümayəndələrin başçıları kimi baxırlar. Altı fiqurun gözü və ürəyi durnanın gözə və ürəyi ilə birləşdirilmişdi. Məktubda tayfalar xa-

rəqəmi müxtəlif dillərdə müxtəlif cür səsləndiyi kimi oxunur, amma o eyni cür başa düşülür.

Fonoqramdan fərqli olaraq, ideogramlar bir sıra hallarda dilin müəyyən formasının dəqiq uyğunluğu güman edilmir. Belə ki, = işarəsi ya bərabər kimi ($a=1$), ya da müxtəlif mətdə vahidin bərabərləşdirilməsi kimi oxunur.

Ideogramları dörd növə ayırmaq olar: 1) loqoqram (sözü ifadə edən yazılı işarələr): bütöv sözlərlə əlaqələndirmək, 2) morfemoqram (morfemləri ifadə etməyə xidmət edir), 3) frazoqram bütöv cümləyə uyğun yazı işarəsi, 4) təsnifçi ideogram - hər hansı mənalı vahid qrup (ümumi və xüsusi adlar).

Ideografiya konkret əşyalarla oxşarlığını itirən və şərti işarələrə çevrilən yazıdır. Bu yazıda hər bir işarə bütöv bir sözü, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. İdeografik yazı şəkli yazı əsasında tədricən əmələ gəlmişdir. Bu yazı, əsasən, iki səbəbdən yaranmışdır: 1) şəkli yazının ünsürləri inkişaf etdirilərək əşyanın özünü yox, ancaq onun şərti işarələrini, yəni simvollarını əks etdirir, 2) mücərrəd anlayışları piktoqramlarla vermək çətindir. Ona görə də ideografik yazıya yeni işarələr əlavə edilmişdir. Burada əşya ilə şəkil arasındakı oxşarlıq əlaqəsi kəsilir. Təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq, piktoqramlarla mücərrəd anlayışları vermək çətindir. Ona görə də yazıda müəyyən işarələr artırılmışdır. Bu işarələr ideografik yazının yaranmasına təsir göstərmişdir. Bu əlaqə şəkli yazının ideografik yazıya keçidinin bünövrəsini təşkil edir. İdeogramlar zəminən piktoqramlara bənzəyir. Piktoqramlar bütöv hadisəni, ideogramlar isə ayrı-ayrı sözləri ifadə etməsinə görə fərqlənir.

Qədim dövrlərdə ideografik yazı sistemindən Şumerdə, Misirdə, Meksikada, Çində və başqa yerlərdə istifadə etmişlər. İdeografik yazının iki növü məlumdur: heroqlik və mixi yazı.

Heroqlik yazı

Heroqlif (yun. müqəddəs yazılar) ideografik yazı sistemində heca və ya səsi bildirən fiqurlu işarələrdir. Heroqlif yazı Misirdə və

olaraq yazıda gildən geniş istifadə etmişlər. Bu məqsədlə gil lövhələr düzəldərək onun üstündə yazmışlar. Onlar bu yazını uzun zaman saxlamaq üçün yazılmış gil lövhələri odda yandırmışlar. Bu, yazı işarələrinin formalarının ömrünü uzadırdı. Bu yazını e.ə. III minillikdə akkadlar, sonra babililər və assuriyalılar mənimsəmişlər. Assuriyalılar mixi yazı sistemini sadələşdirmişlər. Səs birləşmələrinə aid işarələrin sayını 300-ə qədər azaltmışlar. Elamilər şumer-assuri-vavilon mixi yazısına öz yazılarını uyğunlaşdırmışlar. Onlar şifahi işarələrin sayını minimuma qədər ixtisar etmişlər: işarələrin sayı 113-ə bərabər idi, onlardan 80-i hecaya aid idi. Qeyri-heroqlif yazı Uqarit şəhərinin yazısına çevrildi (e.ə. VIII əsrdə). Burada hər işarə samiti ifadə edirdi. Bu, semit dilləri üçün əlverişli idi. Sonralar e.ə. qədim farslar, güman ki, başqa növlərin təsiri ilə mixi yazını təkmilləşdirmiş və öz dilinə uyğunlaşdırmışlar. İdeoqramların sayı 41-ə çatdırılmışdı, onlardan dördü ideoqram kimi qalırdı, bütöv məfhumu ifadə edirdi (ox, torpaq, hökmdar). Burada işarələr samitləri və sonrakı saitlərlə birləşdirilməsi üçün idi. Mixi yazı bəşəriyyətə təxminən min il xidmət etmişdir, ondan bizim eramın birinci yüzilliyinə qədər Yaxın Şərqi əksər xalqları istifadə etmişlər.

Mixi yazının geniş yayılmasının əsas səbəbini babil və assur dövlətlərinin qüvvətli olması ilə bağlayırlar. Bundan sonra qonşu xalqlar - elamilər, xettilər, urartular da mixi yazıdan istifadə etmişlər. Urartular assurlardan mixi yazını götürüb onu daha da sadələşdirmişlər. Bu yazıda 330 işarə işlədilmişdir. Urartu mixi yazısını Urartu dövlətinin məğlubiyyətindən (e.ə. VI əsrdə) sonra da işlətməmişlər.

Qədim farslar mixi yazı sistemində assur-babil yazısından istifadə edərək fonetik prinsipi tətbiq etmişlər. Farslar yazı üçün assur-babilin işarələrinin hamısını deyil, bunlardan ancaq işarələri seçib hərflər kimi işlətməmişlər. Bunun nəticəsində mixi yazı sadələşmişdir. Belə bir cəhəti mixi yazı sistemli fars abidəsi olan Bisütun qayaları üzərindəki yazıda aydın görmək olur. Böyük Bisütun yazısı 3 müxtəlif dildə mixi işarələr ilə yazılmışdır. Bu yazı 1000 sö-

Heca yazısı ideoqrafik yazıya nisbətən fikrin ifadəsi üçün daha olverişlidir. Mələumdur ki, heca yazılarında ən azı 300 işarə olmuş: osl səs yazısında isə ən çox 60-70 işarə olur. Hal-hazırda heca yazısından dünya xalqlarının təxminən 25 faizi istifadə edir:

Fonoqrafik və fonematik yazı

Sözlərin daha mücərrəd hissələrinin - şəkilçilərin və xalqlar arasında ünsiyyətin artması ilə əlaqədar alınma sözlərin yazıda təsbit olunması və s. ehtiyacın təsiri ilə tədricən ideoqrafik yazıdan fonoqrafik yazıya keçmişlər. Şərti işarələrlə dilin səsələrini əks etdirən yazıya səs-hərf - fonoqrafik və ya fonematik yazı deyilir. Bu yazıda dilin bu və ya digər səsi, əsasən, qrafemlərlə, yəni hərfhərlə əks olunur. Fonoqrafik (fone-səs+ qrafo-yazıram) yazıda bu və ya digər səsələrin ayrı-ayrı qrafemlərilə yanaşı, digər işarələrdən, yəni orfoqrafik işarələrdən də (apostrof, hərəkə və s.) istifadə edilir. Səs-hərf yazısını dünyada ilk dəfə qarışıq şəkildə misirlilər işlətməmişlər. Bu yazı xarakterinə görə müxtəlif formalıdır. Belə ki, bəzi yazılarda samit səslər hərfhərlə, sait səsləri isə diakritik (fərqləndirici) işarələrlə göstərilmişdir.

Yazının ilk səs-hərf sistemini yaradanlar, artıq çoxdan deyildiyi kimi, "körtəbii fonoloqlar" olmuşlar. Hər dəfə yuxarıda göstərilən problemin daha səmərəli həllində, hətta lazım gələndə qarışdırılma mühüm rol oynayır. Kiril və Mefodi, Vulfil və başqaları öz yazı sistemlərini yaradarkən müəyyən nəticə əldə etmişlər. Belə ki, nitq səslərinin müxtəlifliyi haqqında məlumatın real üsulunu, söz və morfemlərin fərqli səs qabığına məhdud kəmiyyətdə nitq səsələrini aşkar etmişlər.

Bu yazı digər yazı növlərindən qənaətli olmasına görə fərqlənir. Burada, hər şeydən əvvəl, yazılı və şiyahi nitqlər arasındakı əsas fərqlər götürülür, onlar biri-birinə yaxınlaşdırılır.

Fonoqrafik və ya fonematik yazının iki növü var: fonetik yazı və fonematik yazı. Dildəki bütün səsələrin incəliklərini, müxtəlifliyini, kəmiyyətini və keyfiyyətini əks etdirməyə xidmət edən yazı fone-

göstərir. Qot yazısı latın yazısındakı hərflərin formaca çıxıq şəkil alması və onların şaquli xətt üzrə uzadılması ilə səciyyəvlənən yazı növüdür.

İdeoqramlarda, piktoqramlardan fərqli olaraq, hərflərin əşyavi-məfhum məzmunu yoxdur. Hərflərin "mənası" səsə və ya hecaya işarə etməkdir. Sözü və ya onun hissələrini adlandırmaq üçün onların tələffüzü vacibdir. Məsələn, Azərbaycan dilində ç hərfi ç səsini ifadə edir. Sözün tələffüzündə əks olunan yazı növü fonografikdir.

Minoy yazısı əslində heca, finikiya yazısı isə hərf yazısıdır. Bu yazılarda hərflər ancaq samit səsləri ifadə edirdi. Semit dillərində söz kökləri iki və ya üç samitin sabit birləşməsini təmsil edir. Onlar arasında saitlərin qoyulması süzyaratma və sözdəyişmə vasitəsidir. Hind-Avropa dillərində söz kökləri samit və saitlərdən ibarətdir. Ona görə də hərflər təkcə samitləri yox, həm də saitləri də ifadə etməlidir. Yunan yazısı finikaya əlifbası əsasında yaranan, həm saitləri, həm də samitləri əks etdirmək üçün ayrı-ayrı işarələri olan səs-hərf yazısıdır. Kipr yazısı Krit yazısından əmələ gələn, qədimdə Kiprdə yazılmış heca yazısıdır. Runik yazı işarələri, əsasən, ağaclarda, daşlarda və s. həkk olunan qədim alman yazısıdır.

Sait səsləri ifadə edən hərflər ilk dəfə yunan yazısında meydana gəlmişdir. Səs yazısı, əlifba-hərf tərtibi həmişə bu və ya digər dərəcədə dəyişir: əks halda, tələffüzlə sözlərin yazılışı arasında uyğunsuzluq yarana bilər (ingilis və fransız yazısında olduğu kimi).

İdeografik yazının işarələri get-gedə bütöv sözü yox, sözü səs-lərini bildirmiş, bunun da nəticəsində hərf yazısı meydana çıxmışdır. Hərf yazısı çox müəkkəb bir prosesin nəticəsində yaranmış və bir neçə əsr ərzində inkişaf edərək formalaşmışdır. Hərf yazısı barbarlıq dövrünün üçüncü pilləsində əmələ gəlmiş və cəmiyyətin mədəni inkişaf tarixində ən mühüm hadisələrdən biri olmuşdur. Bu, cəmiyyətin barbarlıqdan mədəniyyət dövrünə keçməsində böyük rol oynamışdır. F.Engels cəmiyyətin barbarlıqdan mədəniyyət dövrünə keçməsində səs-hərf yazısının böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd edərək demişdir ki, cəmiyyət "hərf yazısının ixtisarı.

bağlıdır. Qədim finikiyalılar Aralıq dənizinin şərq sahilində yaşayırdılar. Onlar sayca az idi. Finikiyalılar tez-tez gah Misir, gah da Mesopotamiya dövlətlərini qorxu altında saxlayırdılar. Onlar dənizçilik və ticarətlə məşğul idilər. Finikiyalılar sayca minimal bir-mənalı işarələr yaratmışlar. Həmin işarələr öz sadəliyi və əlverişliliyi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Finikiyalıların əsas xidməti yeni işarələrin kəşfi və yazının yeni prinsiplə ixtirası olsa da, onlar yazını kahinlərin əlindən alaraq hər kəsin ixtiyarına verərək onu hamı üçün əlverişli yazıya çevirmələrindədir. Həqiqətən insanlar finikiyalıların yazısına qədər Krit-miken yazısı sayəsində bu nailiyyətə nail oldular. Finikiyalıların yazısının hərfləri Misir, Mesopotamiya, Krit və Kipr yazılarının ilk növünün səs işarələrini xatırladır.

Finikiyalılar yazını demokratikləşdirmişlər. Onlar yüzlərlə müxtəlif işarələr əvəzinə mənası olan xalis səs, heca düzəltmişlər. Onlar cəmi 20 səsə malik mənalı işarə saxlamışlar. Hecalar belə yazılırdı: samitlər yazılırdı, saitlər isə şüurda saxlanılırdı. Sözdə qrammatik kateqoriyalar dəyişdikcə saitlər də dəyişirdi. Semit dilinin xüsusiyyəti belədir. Burada samitlər məna, saitlər isə qrammatikaya xidmət edirdi. Finikiyalılar yazıda 22 hərfi yadda saxlamışlar. Bu ana dilində hər sözü yazmaq üçün kifayət idi.

Yunanlar ayrı-ayrı sait və samitlərin aydın və ardıcıl ifadə olunmasını düşünmüşlər. Onlarda sait və samitlər bərabər hüquqlu idi, özlərin mənalı fərqləndirilir və qrammatika üçün işlədilirdi. Yunan əlifbasının finikiya əlifbası ilə əlaqəsi şəksizdir. Yunan hərflərinin adı heç bir məna vermir, amma semit dilində təmmənalı sözləri təmsil edir: alef-öküz, vet-ev və s. Yunanlar Finikiya hərflərindən istifadə etmişlər. Finikiya dilində olmayan səsləri ifadə etmək üçün bəzi yeni işarələr əlavə etmişlər. Bu, artıq yazının əlifba sistemi idi. Bu, əsl fonetik yazıdır.

Yunanlar yazıda nə hecanın molekullarını, nə əşyanı, nə də bütöv məfhumu-sözü yox, "dilə atomu" olan fonemləri təsbit etmişlər. Yunanlar artıq nə yazmışlarsa, onu da oxumuş, ağılda heç nəyi saxlamamışlar. Lakin hər şeydən əvvəl, yazmaq öyrənmədən əvvəl, nitqə, nitq axınında fonemləri ayırmaq öyrənmişlər. Bu son

işarələrin işlədilməsinə yol vermir. O, müxtəlif hallarda tətbiq edilir. Tutaq ki, bir qrafik işarə qaban təsvirinə aiddir və əvvəlcə heç nə bildirmir, bu məfhurədən başqa bu işarə poçə oxunur. O, nəhayət, artıq heyvan yax, onun fransızca adını bildirir və beləliklə, bu adı təşkil edən səslərdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, homin səslərin daxil olduğu hər sözü fonetik təsvir etmək üçün homin işarəni işlətmək imkanı yaranır. Beləliklə, bu işarələrin poçə səs kompleksini fonetik təsvir etmək üçün istifadə etmək olar. Söhbət qabandan (poçə), dəniz limanından (ip poçə) və ya barıt (poçes), dəri və ya qabandan gedir.

Azərbaycan yazısı

Azərbaycanlılar yazının ilk tipi olan şəkli yazıdan lap qədim zamanlarda istifadə etmişlər. Onlar əsasən, şəkilləri bəzək və yazı kimi işlətmişlər. Qədim zamanlarda müəyyən əşya, xüsusən bəzək üçün qaban üstündə insan, heyvan, quş, bitki şəkilləri çəkməmiş və naxış vurmuşlar. Son vaxtlarda Mingəçevirdə tapılmış tunc dövrünə aid saxsı qablar naxışlarla, insan və heyvan şəkilləri ilə bəzədilmişdir. Şəmşir qazıntılarında üzə çıxmış tunc kəməz üzərində başı üstə kaman tutan ovçunun şəkli var.

Azərbaycan ərazisində olan qədim abidələr xalqın tarixi, adət və ənənələri Azərbaycanın çox qədim ölkə olduğunu sübut edir. Burada sakin olan insanlar on qədim zamanlardan - daş dövründən başlayaraq öz fikir və düşüncələrini başqalarına çatdırmaq üçün primitiv şəklidə yazıdan bir vasitə kimi istifadə etmişlər.

Azərbaycanlılar hələ qədim zamanlarda xətli yazının əmələ gəlməsi üçün əsas amillərdən biri olan əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi üsulundan istifadə etmişlər.

Əşyaya şorti mənə vermək vasitəsilə fikri ifadə etməyin qalıqları xalq arasında indi də müşahidə olunur. Müəyyən anlayışı təsəvvürdə canlandırmaq, yada salmaq məqsədi ilə barmağa sap bağlamaq, bazarda bir neçə şey almaq üçün qadınların öz kolbağaylarının ucunu düyünləmələri və s. əşya vasitəsilə fikrin ifadə olunmasının qalığıdır.

çik su", "göl", "M" hərfinin "böyük su-dəniz" məzmunu açıqlanır. "Kökümüz-gözümüz bu quşa bağlıdır", "Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var", "Anam adın sörsəq olan - Qaba Ağac" piktograflarını da düzgün oxuya bilmişdir. 15 minillik dövrdən bu günə qədər təfəkkürlü əcdadlarımızın açıq səma altında, çoxsaylı qayalar üzərində yaşatdıqları zəngin mədəni irsin əyani təzahürüdür. Onları dağıdıcı, nadan əllərdən göz bəbəyimiz kimi qorumağı özümüzo vətəndaş borcu kimi qəbul etməliyik (B.Budaqov).

Tur Hegerdalın Qobustanın qayaüstü yazılarında gəmilərdən birinin alt hissəsi düz olduğundan, onun taxtadan, ikinci gəminin alt hissəsinin qövsvari şəkildə aşağıya batıq olduğundan, onun qamışdan düzəldiyi fikrini söylədi.

O, Qobustan qayaları üzərində Günəş şəklinin gəminin ön-burun hissəsinin üstündə, Sakit və Hind okeanları sahillərindəki qayaüstü şəkillərdə isə Günəşin təsvirinin gəmilərin orta hissəsinin üstündə verilmiş olduğunu xatırlatdı.

C.Məmmədquluzadənin "Saqqallı uşaq" hekayəsi şəkli yazının bədii nümunəsidir. Orada deyilir: "...Amma axır vaxtlarda gördüm ki, balkonun divarlarında, qapının dalında bir xəlvət yerdə belə bir şəkil çökilib: deyəsən, bir heyvan başıdır, qulaqları da deyəsən var, bir-iki ayağı da var, altında beş dəfə əlif yazılıb və bundan savayı qüvvədə olmuş, heş-altı yumru şey çökilib. Bunların hamısı kərandaş ilə yazılıb, elə naşı kobud yazılıb ki, bunu uşaqdan savayı heç kəs yaza bilməz...

Aradan beş-on gün keçmişdi. Həmin divarda, qapının dalında, haman davalı cızma-qara pozulan yerdə gördüm genə haman yazı: heyvan kimi bir şeyə oxşayır, altında bir neçə əlif yazılıb, yanında bir neçə yumru maziya oxşar bir şey çökilib...

Kəblə Əzim şey-şüyünü götürdü və çıxdı dalana ki, getsin... Tez çıxdım dalana və gördüm ki, kişi yağı və yumurtanı qoyub yerə, keçib qapının dalına və bir küdək kərandaşın ucunu ağızına soxub fikrə gedib. Divarda heyvana oxşar bir cızma-qara çökilib, altında bir neçə əlif, yanında bir neçə girdə şey. Mən çox təəccüb elədim və əhvalım da birdən nədənsə dəyişildi. Kəblə Əzim mətləbi duy-

zısının mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, burada hərflərin forması yazıya uyğunlaşdırılırdı. Məsələn, K və E şəklinin işarələrinə-hərflərinə nəzər salaq. Bu hərflər sətirin istiqamətindən asılı olaraq iki formada yazılmışdır. Belə bir üsul yazı işini çətinləşdirirdi. Elə buna görə də bustrofedon üsulu ilə yazı çox davam etməmiş, yunanlar ondan əl çəkərək yazını soldan sağa doğru istiqamətləndirmişlər. Soldan sağa hərflər üfüqi yazı soldan sağa doğru yazılır. Məsələn, Finikiya yazısı ilə bir dövrdə olan ukarit mixi yazısı soldan sağa yazılmışdı.

Şaquli yazıda bəzi piktoqrafik yazı abidələrində piktoqramlar yan-yan deyil, alt-alta yazılmışdır. Bu nümunələri mütəxəssislər yuxarıdan aşağı oxuyurlar. Bu, əsasən, ideoqrafik yazı tipində geniş inkişaf tapmışdır. Bu tipli yazılar istiqamətinə görə iki yerə bölünür: a) yuxarıdan aşağı, sağdan sola yazı, b) yuxarıdan aşağı, soldan sağa yazı.

Yuxarıdan aşağı, sağdan sola heroqlif şaquli yazıda heroqliflər yuxarıdan aşağı istiqamətdə biri-birinin altında yazılır, sətirlər isə sağdan sola sıralanır. Yazının bu formasından çinlilər, yaponlar, koreyalılar və başqa xalqlar istifadə edirlər. Bu formalı yazıda hərflər biri-biri ilə bitişdirilib alt-alta yazılır, sətirlər soldan sağa tərəf istiqamətlənir. Bu növ yazıdan az istifadə olunmuşdur. Bu yazı formasından mançurlar, monqollar istifadə etmişlər.

Yazıda işarələr, istifadə olunan ləvazimat və materiallar

Yazıda müxtəlif işarələr tətbiq edilir. Tətbiq olunan işarələr aşağıdakılardır: 1) şəkillər, sxemlər, 2) xəritələr, 3) cədvəllər, 4) riyazi və kimyəvi formullar, 5) naxışlar, 6) proqnostik işarələr, 7) rəqəmlər, 8) heraldik işarələr, 9) pul işarələri, 10) dini işarələr, simvolik mənalar, 11) su işarələri, 12) not işarələri, 13) yol işarələri, 14) elmi işarələr.

Elmi işarələr iki yerə bölünür: xüsusi işarələr və durğu işarələri, diakritik işarələr,

Xüsusi elmi işarələrə üçbucaq, romb, riyazi, kimyəvi, astrono-

hərf ifadə etməsi) hərflər Azərbaycan əlifbasında yoxdur.

Qrafika qaydaları, adətən, dilin səsələrinin tarixən dəyişməsi ilə əlaqədar dəyişir və onda hərflə səs arasında başqa əlaqə meydana gəlir. Qrafika qaydalarına iki cəhətdən baxmaq olar: 1) yazı qaydası, səs vahidlərinin yazılması, onların hansı mənalı vahidlərə daxil və asılı olmasından kənar, 2) hərflərin oxuma və onların birləşməsi qaydası.

Qrafika qaydaları deyəndə səsə hərflərin birləşməsi yada düşür, onların hansı mənalı vahidlərdən istifadə edilməsi nəzərə alınmır. Qrafika qaydaları yazının ilk və əsas qaydaları, hərflərin səs mənasıdır. Bu, yazının bütün tiplərində iştirak etmir. Bu cəhətdən yazının digər kateqoriyalarından fərqlənir (əlifba və xüsusən orfoqrafiyadan).

Qrafem yazılı mətdə, əvvəla, hərflə, ikincisi hərflərin kompleks, üçüncüsü, digər qrafik vasitələrlə və ya vasitələr kombinasiyası ilə təmsil olunur. Qrafem səsli dil sistemində a) fonemlə, b) iki fonemin toplusu, c) natamam fonem, ç) fonemlərin tərkib elementləri, d) bir fonem digər fonemlərin tərkib elementlərinin birləşməsi ilə izah edilə bilər.

Qrafemin aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətləri var: 1) qrafem dilin yazılı formasının minimal vahididir, fonemnin yazılı formasıdır, 2) qrafem fonemləri ifadə etmək üçün yazılı dilin minimal vahididir. Yazı işarələrinin iki funksiyası var: dil və metadil. Birincisi, məlumat verməklə nəticələnir, ikincisi məlumatın səciyyəsi və ya onun verilməsi üsuludur.

Qrafikanın əsas tələbləri aşağıdakılardır: 1) hərflər fonemləri ifadə etməli, 2) hərf fonemnin bir forması olmalı, 3) işarələrin şəkillərinin sadəliyi, 4) diakritik işarələrin azlığı, 5) yazı ilə çap hərflərinin uyğunluğu, 6) əlifbada hərflərin məxrəcəinə görə sıralanması, 7) baş hərflərin əlifbada sahmana salınması.

Qrafika ilə orfoqrafiya yazının iki aspektidir. Hər konkret yazıda iştirak edən qrafika və orfoqrafiya bir qaydanın iki kateqoriyasıdır. Qrafika orfoqrafiyanın bütün faktlarını ümumiləşdirir, özlüyündə çox mürəkkəb sistem təşkil edir. Qrafikada başlanğıc hərflər bütün mənalardan tapır, lakin onların çoxu qrafika ilə müəyyən

Qrafika və orfoqrafiyada hərflər əlifba mənasında işlədilməsi ilə müəyyən edilir, çünki əlifbanın özünün uyğun qaydası yoxdur: əlifba ancaq onların əsas mənasında hərflərin toplusudur. Əlifba mənasında hərflərin bölünmə qaydası işlədilməni qaydayasalma qrafika və orfoqrafiya arasındadır. Bu, hərflərin necə müəyyən edilməsinə əsaslanır: tələffüz və ya tələffüzdən kənar. Tələffüz üzrə hərflərin işlədilməsi qrafika, tələffüzdən kənar işlədilməsi isə orfoqrafiya ilə müəyyən edilir. Hərflərin əlifba mənasında işlədilməsi həmişə tələffüzə uyğun gəlir. Ona görə də hərflərin əlifba mənasında yazılışı və istifadə edilməsinə görə fonetik adlanır. Həmin yazılış tələffüz əsasında həmişə olmur. Hərflərin əlifba mənasında işlədilməsi qrafika ilə müəyyən edilir. Tələffüzdə hər bir hərf başqa hərflərlə əvəz oluna bilməz, çünki hər cür əvəzlənmə başqa cür oxunur: taqsır-təqsir, xəmir-xamır və s. Hərflərin işlədilməsi tələffüz əsasında müəyyən edilmişdir, o ancaq xüsusi orfoqrafiya qaydası ilə, ola bilər ki, hər hansı bir başqa hərfə əvəz oluna bilər, amma yazılışın oxunuşu dəyişilməz qalır.

Orfoqrafiya qrafika ilə əlaqədardır. O, qrafikanın verdiyi imkanlardan istifadə edir. Qrafikada bu və ya başqa şəkildə dəyişiklik orfoqrafiyada da özünü göstərir. Belə ki, Azərbaycan dilinin qrafikasında müəyyən dövrdə iki müstəqil səs (y, u) bir hərfə 10 yazılmasına yol verilirdi. Bu hal orfoqrafiyada öz əksini tapmışdı. Bununla belə, bunlar arasında fərq də var. Qrafikada dilin ayrı-ayrı səslərinin yazıda hansı vasitələrlə və necə əks olunması imkanları tələb olunur, orfoqrafiyada isə sözlərin və onların hissələrinin yazılışı müəyyənləşdirilir.

Sözlər lüğətlərdə (orfoqrafiya, izahı və s.) əlifba sırası üsulu ilə düzülür. Hərflərin səciyyəsinin öyrənilməsi, onların inkişaf tarixi əsasında əlifba nəzəriyyəsi yaradılır. Əlifba nəzəriyyəsi qrafikada xüsusiləşir. Qrafika əlifbanın dilin səs sistemində münasibəti, hərfələrin özü isə əlifba, əlifba isə ancaq qrafik vasitədir. Qrafika bir-birindən asılı olan qruplara bölünür. Hərflərin başqa mənalara əlifbadan kənar qrafika və orfoqrafiyada müəyyən edilir.

səsdən ibarətdir: a, o, k' və s., b) adlar oxunma zamanı ancaq qismən uyğun gəlir. Bütün samit hərfələrin adları samit səslərə və onlara uyğun saiflə: em, el, er, en; adları qalın samitləərə uyğun olanlar və sonrakı saiflə: be, ve, qe, ğe, de və s.: adları samitləərə və sonrakılara uyğun gələnlər: ka, xe, şe və s., 2) tərkipli adlar: adları qismən sözün tərkibindəki hərfələrin oxunuşunu əks etdirənlər: g, y; hərfin adına uyğun səs mənası olmayan: ğ.

Müasir hərfələrin adları latın əlifbasının təsiri ilə yaranır. Onlar qısa, sadə və köhnələrdən daha əlverişlidir, amma onların yaxşı olması əsasdır. Müasir adlar ya heç nədən müəkkəbləşir, ya da hər hansı saiflə cüzi müəkkəbləşdirilir. Hərfələrin səs mənası rebus qaydası ilə müəyyən edilir. Hərfələrin adları ilə səslər ünlü mənasındadır. Müasir hərfələrin adlarının başqa mənə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ona görə də hərfələrdən ayırmağa fikir verilmir və onun səs mənası ilə nəşə əlaqəsi yoxdur. Hər halda qeyd etmək lazımdır ki, hərfələrin köhnə adları onların mənasını göstərir, hərçənd müasir hərfələrlə müqayisədə bu hələ aydın deyildir. Ona görə də hərfələrin adları bütövlükdə əlifba üçün çox vacibdir və bunları bilmək lazımdır. Bu nəinki nitq mədəniyyəti, həm də yazının özü və oxu üçün hərfələrin səs mənasının əks olunmasını yazıda böyük maraq doğurur. Hərfələrin mənası bir qaydada bərabərhuquqlu deyil, onlar arasında əsas və ikinci dərəcəli mənə mövcuddur. Hərfələrin əsas mənası təkcə sözlərin tərkibində yox, həm də ondan kənarında, əlifbanın öz tərkibində meydana gəlir. Ona görə də belə mənaları hələ əlifba mənaları adlandırmaq olar. Hərfələrin əsas mənası əlifba mənası ilə birləşmişdir. Onlar əlifbadan kənarında meydana gəlir və yaranır. Onlar əlifbanın özünə aiddir və ona görə də yazının əsasında durur. Bu mənaları bilmək o birlərinə nisbətən çox sadədir. Bunun üçün ancaq əlifbanın özünü bilmək - hərfələrin toplusunu və onların adını müəyyən etmək lazımdır. Hərfələrin adları ilə onların tam müstəqil mənasını (əlifba) müəyyən etmək olar. Əlifba bütövlükdə hərfələrin əlifba mənasını, o cümlədən yazının və oxunun hamısını yox, ancaq əsas hissəsini təşkil edir.

Hərfin əlifba və qrafik mənası ümumi məlumat əsasında aşağı-

birlişməsi ilə ifadə olunur: x-kz, ю-yu, я-ya və s.

Dillə yazının cəniləşdirilməsi səslə hərf arasındakı fərqi görməməkdən irəli gəlir. 1929-cu ilə qədər çap olunmuş dərsliklərdə səslə hərf arasında heç bir sədd qoyulmamış, bunlar biri-biri ilə qarışdırılmış, hətta cəniləşdirilmişdir. Səslə hərfin biri-biri ilə qarışdırılması və cəniləşdirilməsindən aydın olur ki, dilimizin fonetik sistemi haqqında verilən məlumat canlı dilə yox, yazılı dilə istinad edilmişdir. Bu, səs və hərf ünsiyyətinin iki ayrı-ayrı formasını biri-birindən fərqləndirən ön başlıca əlamətdir. Dillə yazını, səslə hərfi biri-biri ilə qarışdırmaq və ya cəniləşdirmək olmaz. Səs və hərf heç də həmişə biri-birinə uyğun gəlmir. Səslə hərf arasında cəniyyət olmadığı, onların biri-birindən əsaslı fərqləndiyini nəzərə almadan: a) dilin fonetik sistemini həqiqi şəkildə müəyyənəşdirmək, b) orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərini elmi əsasda tədqiq etmək, c) nəhayət, dil təlimini praktik baxımdan çox əhəmiyyətli və vacib olan bir sıra problem məsələləri həll etmək mümkün deyildir.

Səslə hərfin biri-birindən fərqləndirilməsinə fiziki cəhətdən fərqləndirilmə kimi baxmaq lazımdır. Bu məsələnin tam dərk edilməsində üç mərhələ olduğu nəzərə alınmalıdır: birinci mərhələdə səslə hərfin fiziki təbiəti öyrənilir: səs tələffüz edilir, eşidilir, hərf isə yazılır, görünür, ikinci mərhələdə səslə hərfin fərqi söz daxilində, lakin sözün yazılışından asılı olmayaraq, səslərin hərflərlə ifadəsi qaydaları üzərində aparılan iş prosesində öyrənilir, üçüncü mərhələdə səslə hərf arasındakı münasibətlərin tam dərk edilməsini və nitq təcrübəsində lazımi bacarıq və vərdişlərin tətbiqini təmin edir.

Səslə hərf hiri-biri ilə əlaqədar olsa da, aralarında aşağıdakı fərqli cəhətlər vardır: 1) səs tələffüz edilir, hərf yazı ilə bağlıdır, 2) səs tələffüz edilir, hərf onun qrafik işarəsidir, yazılır, görünür, 3) səslər müxtəlif, hərflər cəni olur, 4) səslər kəmiyyətə çox, hərflər isə sayca azdır, 5) bəzən bir hərf bir neçə səsə işarəsi kimi çıxış edir, 6) səslərin ancaq tələffüz forması var, hərflər yazılışına görə çap və olyazması, kiçik və böyük formada olur, 7) sait hərflə-

biri ilə bağlanmasıdır (A. Qurbanov).

Fonografik yazılarda işlənən hərfləri quruluşuna görə iki qrupa ayırmaq olar: sadə hərflər və mürəkkəb hərflər.

Azərbaycan əlifbasındakı hərflərin çoxu, qrafik baxımdan, sadədir. Sadə ünsürlərdən əmələ gəlmiş hərflər sadə quruluşludur. Məsələn, A, O, M, P. Hərflər öz zahiri görünüşlərinə və ünsürlərin asanlıqına görə sadə görünür. Belə sadə hərflər, demək olar ki, bütün əlifbalarda mövcuddur. Mürəkkəb quruluşlu hərflər də var. Mürəkkəb hərflər iki yerə ayrılır: 1) liqatur hərflər, 2) diakritik işarəli hərflər.

Liqatur (lat. bitişmək, əlaqələnmək mənasındadır) hərflər iki və daha artıq hərfin yanaşması və ya bitməsi ilə bir səsi bildirmək üçün müəyyənləşdirilmiş daha bir xüsusiyyətə malikdir ki, o da bunlardır: 1) qovuşma liqaturalar, 2) yanaşma liqaturalar. Bir hərfin başqa hərfə bitişdirilməsi yolu ilə əmələ gəlmiş hərflər qovuşma liqaturalar adlanır. Məsələn, türk dillərində sağır nun səsi N və Q hərflərinin bitişdirilməsindən yaranmışdır. İki və daha artıq hərfin vasitəsilə bir səsi bildirmək üçün işlədilən hərflər yanaşma liqaturalar adlanır. Məsələn, alman yazısında sch hərflərinin yanaşmasından ş səsi alınır.

Azərbaycan əlifbasında iki və ya üç hərfin birləşib bir hərf ifadə etməsi yoxdur. Diakritik işarəli hərflər bunlardır: Ç, Ğ, Q, Ö, Ş, Ü. Diakritik (yun. fərqləndirmə) işarəli hərflər bir fonemi bildirmək üçün bu və ya digər hərfin altında, üstündə və ortasında qoyulan işarələrdir. Azərbaycan əlifbasında q hərfindən ğ, c hərfindən ç hərfi diakritik işarə ilə yaranmışdır.

Hərflər formaca iki cürdür: əlyazması və çap forması. Müasir əlifbaların çap hərfləri onun qohum olduğu əlifbalarında qrafemlər iki əsas ünsürün müxtəlif kombinasiyasından əmələ gəlmişdir. Bunlardan biri düz xətt [I], ikincisi yarım oval (C) işarəsidir. Azərbaycan əlifbasındakı hərfləri də bu ünsürlərin iştirakına görə üç qrupa bölmək olar: 1) düz xəttin müxtəlif formada çəkilməsi ilə yaranan hərflər: A, Q, Ğ, D, E, J, N, K, Y, L, M, N, T, U, Ü, X, H, Ç, C, Ş, 2) yarım ovaldan əmələ gəlmiş hərflər: O, Ö, Z, S. 3) hər

Ən qədim rəqəmlər Vavilonda və Misirdə meydana gəlmişdir. Əlifba meydana gələndən sonra rəqəmlər hərflərlə ifadə olunurdu. Məsələn, alfa (az) hərfi qədim vaxtlarda bir rəqəmini ifadə etmişdir. Rəqəmlərin yazılması artıq vahid qaydaya salınmışdır. Sayların ərəb və rum rəqəmləri ilə yazılışı belədir: 1998 (ərəb) - MDC-CCCLXXXVIII (rum).

Rəqəmlər sistemi ilə yanaşı, yeni əlifba tipləri (ionik, yunan, slavyan, erməni, gürcü və s.) əvvəlki əlifba sistemlərinin (fəniya, suryani, yunan, attik, roma və s.) tipləri də yaranmaqda idi. Əlifbasız rəqəm sistemlərindən sonra yaxın qədim (Misir, Krit və s.) fəniya sistemi və onun əsasında meydana gəlmiş sistemlər dururdu.

Əlifba

Əlifba sözü ərəb əlifbasının birinci (a-əlif) və ikinci (b-ba) hərflərinin adlarının birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Adətən, Azərbaycan fonetikasında əlifbaya belə təriflər verilir: "Dilin fonetik tərkibini təşkil edən fonemlərin yazıda ifadəsi üçün istifadə olunan qrafik işarələrin, yəni hərflərin müəyyən sıra ilə tərtib olunmuş sistemi əlifba adlanır" (Ə.Dəmirçizadə). "Hər bir dilin yazısında işlədilən hərflərinin məcmuuna əlifba deyilir" (A.Qurbanov).

Yazı tarixində ilk dəfə olaraq səsləri əks etdirən işarələr bizim eraya qədər III əsrdə Misir yazısında əmələ gəlmişdir. Həmin işarələr ancaq samitləri bildirirdi. Misir yazısında 25 belə işarə var idi. Misirlilər ilk dəfə hərflər yaratdıqları da, saf hərfləli fonografik yazıdan istifadə edə bilməmişlər. Bunların hərfləri heroqliflərlə qarışıq şəkildə işlənmişdir.

Qədim yazılardakı hər bir işarə (hərfl) təbiətdə mövcud olan canlı və ya cansız əşyalara bənzədilərək yaradılmış və həmin əşyanın adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, A-alef. Bu hərfl öküzlərin başına bənzədilərək düzəldilmişdir. A hərfini baş üstə çevirdikdə ökülə başına oxşayır. Alef ökülə deməkdir. R-reş. Bu hərfl adamın boyun və başına bənzədilərək yaradılmışdır. Reş adam başı deməkdir. M-

yazısından çox asan idi.

Ticarət və dənizçilik təlimi üçün finikiyalıların "Ulu bibliya" yazısı kifayət qədər asan olsa da, lakin azlıq təşkil edirdi. Onlar mürəkkəbləşdirilmiş hesabın öyrənilməsini sürətləndirmək üçün yazını təkmilləşdirmişlər, onlar texnikanı başa düşürdülər. Ona görə də Sinaydan Suriyaya qədər yazının sadələşdirilmiş müxtəlif növləri meydana gəldi. Sadələşdirmə işarələri sayca azaltmaq yolu ilə aparılırdı. Beləliklə, hər işarə samiti ifadə edirdi. Hər sait samillərə oxşar hərflərlə ifadə olunurdu. Konsonant səs yazısı isə e.ə II minilliyin ikinci yarısında, vokallaşmış səs yazısı isə e.ə. I minilliyin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Bu yolla konsonant əlifbanı yaratmağa nail oldular. Finikiya əlifbası konsonant yazını yaratmışdır. Bu, əlifba tarixində böyük kəşf idi. Hərflərin sayı 30-dan 22-yə qədər azaldıldı. Hərflərin forması müxtəlif idi. Vavilonlular kimi, uqaritlilər də gil plitkalarda yazırdılar və hərflər pəzşəkili xətlərlə yazılırdı. Hərflər mixi yazı şəklində idi. Sözlər hərflərin köməyi ilə qeyd edilirdi. Hər kim bu hərflərin necə oxunduğunu bilirdisə, o həmin dili də bilir, onların mənasını da başa düşürdü. Bu, səsli dil idi. Müəyyən qaydada qeyd olunmuş hərflər yığımı əlifba, yazı isə əlifba yazısı adlanırdı.

Yazının müxtəlif budaqları əmələ gəlmişdir: Şərqi yazısı 4 əsas budaqdan ibarətdir: yəhudi, süryani, fars və ərəb. Ön Asiyada iudaizm (yəhudi), şərqçi xristian (süryani yazısı), zərdüşti (İran yazısı) və müsəlman (ərəb yazısı) mövcud idi.

Dilin səs və hərfləri arasında münasibət məhz hərflərin hansı vahidləri ifadə etməsindən, səslərdən və ya hecalardan asılıdır. Buna uyğun olaraq yazı heca və ya hərfi adlanırdı. Belə ki, devanqari, kataqan, efiyop, tibet və Krit əlifbaları xətlidir. Əgər hərflər və səslərin əlaqəsinə, tərkibinə müxtəlif əlifbalar kimi baxılsa, praktik olaraq yazının bütün fonetik və heroqlif sistemində hərflər və ya heroqliflər mövcuddur, heca və ya ayrı-ayrı hərflərin əlaqəsidir. Bununla belə, dilin fonem tərkibi əlifbanın sən dərəcədə nadir olmasını təmin edir. Hərflər səsli dildə adi ad alırdı (hərflər, koppa, omeqa, şin, qlaqol). Həmin hərflərin adı eyni zamanda nə isə səs

əlifbalarını formalaşdırarkən, ardıcılıqla tətbiqini tapırdı.

Əlifba hərflərinin təsnifatını ancaq nominasiya ilə əlaqələndirmək olmaz. Bəzi yazı ənənəsində hərf aləminin əlaqəsinin mərkəzi kimi başa düşülür. Əlifba nominasiyasının bölünməsinin üç üsulunu aşkar etmək olar: fonetik, simvolik və mnemonik. Məsələn, Hindistan yazı sistemində əlifba hərfləri ardıcılıqla təşkil olunmuşdur: adlanan səslər də həmin qaydadadır. O, aposterior (təcrübəyə əsaslanan) adlana bilər: burada səs sisteminin təşkilindən ibarətdir. Avropa yazı sistemində əlifba ənənəvi təşkil olunmuşdur: ardıcılıqla hərflərin düzülüşü onda nominasiya ilə əlaqədardır.

Əlifbanın yaradılması

Dünyada 250-dən çox əlifba var. Bunlar hərflərin miqdarına, quruluşuna, xətlərin istiqamətinə və s. görə biri-birindən fərqlənir. Dünyada biri-birinin tam eynini təşkil edən əlifba yoxdur, lakin bəzi əlifbalar quruluşuna, hərflərin zahiri görünüşünə az və ya çox dərəcədə biri-birinə oxşayır. Bunlar bir mənbədən əmələ gələn və biri digəri üzərində yaradılan müxtəlif əlifbalardır.

Müasir dünya əhalisinin 75 faizi səs-hərf yazısından istifadə edir. İndi onlar ən geniş yayılmış 4 əlifba ailəsinə - latın 30, slavyan-kiril 10, ərəb 10, hind 20 faizini təşkil edir. Müasir qrafika-əlifba ailəsinin yaranması xalqları və onların yazılarının tarixi inkişafının nəticəsidir. Əlifba ailəsi dil ailəsinin mənşəyinə uyğun gəlir. Məsələn, slavyan dilləri kiril və latın, ərəbdilli xalqların əksəriyyəti, farslar semit əlifbasından istifadə edirlər.

Əlifbanın əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Alimlərin bir qismi misirliləri, bəzisi minoyları, digəri isə finikiyalıları əlifbanın yaradıcısı sayırlar.

Hərf-səs yazısı yazının ən yüksək mərhələsidir. Renan belə güman edir ki, hərf yazısını semitlər yaratmışlar. Yunanlar öz əlifbasını finikiyalılardan götürmüşlər. Latın əlifbası isə yunan əlifbasından təşəkkül tapmışdır. Düşsə belə fərz edir ki, əlifba məsələsində

Kitab çapının köşfi ilə əlaqədar olaraq gündəlik əlifbaya keçmişlər. Morfonem əlifbası hər yerdə tətbiq edilmişdir. Burada hər fonem ancaq bir qrafik işarəyə, hər qrafik işarə isə bir fonemə uyğun gəlir. Başqa sözlə, fonem əlifbasının hər bir vahidi üçün ayrıca simvol olmalıdır. Burada simvol fonemdən çox ola bilməz. Buna görə də əlifba hər dilin fonemlərinin hamısını əks etdirməlidir. Hər əlifba özlüyündə işarələr sistemini təmsil edir. Yazı sisteminin hər bir hərfi əlifbanın bəzi səs vahidlərinə uyğun qurulur. Məsələn, müasir laos əlifbasının τ- kxoo və Δ- koo hərfi söz əvvəlindəki və ya söz sonundakı səsə uyğun gəlir.

Saitlərin ayrılması mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. “Üsl” əlifba yazısının inkişafı göstərir ki, xronoloji qaydaya əsasən, yazının konsonant və heca tipindən əvvəl saitlər yaranmışdır. Saitlərin əks olunmasının mürəkkəbliyi müasir orfoqrafiyalarda, məsələn, rus, fransız və ingilis orfoqrafiyalarında aydın görünür. Saitlərin ifadəsinin ardıcıl olmasının illüstrasiyası, məsələn, ingilis dilində bir fonemin ifadəsi üçün bir sıra qrafik işarələr işlədilir. Bir uzun i üçün on bir yazılı ifadə olmalıdır. Fonoloji sistemlə yazmanın müəyyənləşdirilmə vasitəsi kimi əlifba təkcə segment fonemlərin yox, həm də supersegment fonemlərin də, məsələn, tonların laos əlifbasında yeri var. Sözüün, dərin mənasında, əlifba yazısı sistemi işarələrinin xətliliyi ilə səciyyələnir. Fonemin xətliliyi ardıcılıqla ciddi əlaqələndirilməsini həyata keçirən, yazının saitləri diakritik işarələrlə göstərən tipi xarakterikdir. Onlar supersegment işarələr kimi sətirüstündə və ya sətiraltında yerləşdirilir.

Birmənalı fonoloji yazı sistemini yaratmağa cəhd artıq orta əsrlər alimlərinin əsərlərində rast gəlinir. Naməlum islandlı müəllifin “İlk qrammatik traktat” əsərini nümunə göstərmək olar. Burada island yazı sistemini qaydaya salmaq üçün island əlifbasını yaratmağa çalışmışdır. Oxucular səslərin mənə çalarlığını (fonemi) ayırmağa səy göstərmişlər. Hər səsi daimi bir işarə ilə ifadə etməyə səy göstərmişlər. Burada latın əlifbasındakı beş sait əvəzinə on səkkiz sait təklif edilmişdir. Bunlar island dilinin səslərinə uyğunlaşdırılmışdır. Saitlərin kömiyyətə çoxaldılması, əvvəla, sait hesabına,

lərinə xas olan ümumi xüsusiyyətlər əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. Bu tələbat, bir tərəfdən, onun sistem xarakterindən irəli gələn funksiya ilə izah edilir, digər tərəfdən, abstraksiyanı müəyyənləşdirməyə əsaslanır. Əlifbanın, əvvəla, işarə forması əlifba amilinin xarici münasibəti ilə müəyyən edilir, daxildə hər konkret əlifba sistemində forma konkret işarələrlə əsaslandırılır, ikincisi, işarələrin bütün sistemlərinə, üçüncüsü, bir işarənin başqa işarəyə münasibəti əsaslandırılır.

Əlifbada işarələrin sərbəstliyi, bir işarənin digərinin yerində işlədilməsi imkanını təsdiq edir: ifadə və məzmun planında. İfade planında dəyişmə məzmun planından asılı deyildir. İşarələrin sərbəstliyi yazısız dillər üçün əlifba yaratmağa imkan verir. Əlifbanın şortliyi bir sıra ekstralingvistik amillərlə müəyyən edilir, mədəni-tarixi amillərə və sosial qaydaya əsaslanır. Yazının yaranması iki yolla gedir: ya yeni əlifbanın yaradılması, ya da mövcud əlifbanın adaptasiyası.

Yuxarıda göstərilən ekstralingvistik amillər mövcud işarələr sistemini seçməklə yanaşı, aralıq ayrı-ayrı konkret işarələrlə müəyyən edilir. Əlifbaların yaradılması bütün tarix boyu əyanılaşdırılır. Müasir əlifbaları yaradanlar ekstralingvistik amillərin siyasi və milli-mədəni xarakterini nəzərə alırlar. Hər bir əlifba yeni şəraitə uyğunlaşdırılan zaman bəzi alınma işarələr yeni fonetik əlavələrlə izah edilir. Komponentlərin dəyişməsinə görə, ifadə və məzmun planında, çox vaxt sonrakı nəsillər çətinlik qarşısında qalır, onu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Həqiqətən, əvvəl bu və ya digər hərf necə oxunurdusa, indi onlar ya əvvəlki kimi oxunur, ya da dəyişdirilir.

Həqiqi əlifbada sait və samit səsləri ifadə etmək üçün müəyyən işarələrin olması məcburidir. Sadə sait və samitlərin əsas tipini vermək üçün əlifbaya məcburi işarələr daxil edilir. Bütün əlifbaların ümumi əlaməti obyektiv modelləşdirmənin xüsusiyyətlərini şortləndirir. Hərflərin müəyyən mənasının diferensiallaşdırılmış ölçüsü, bir tərəfdən, sait fonemlər qrupunun vahidlərini, digər tərəfdən, samit qrupunun vahidlərini verir. Səslə yazının bütün vari-

Bu göstərir ki, bunlar bir mənbədən əmələ gələn və biri digərindən yaradılan müxtəlif əlifbalardır.

Tarixən qədim xalqların hamısı xüsusi əlifba düzəltməmişlər. Bu cəhətdən xalqları iki qismə ayırmaq olar: xüsusi əlifbası olanlar və xüsusi əlifbası olmayanlar. Xüsusi əlifbası olmayan xalqlar başqa xalqların mövcud əlifbalarından istifadə edərək özlərinə aid əlifba yaratmışlar. Bir dilə xas olan əlifbanı eynilə başqa dilə tətbiq etmək olmaz, çünki hər dilin səs sistemi, özünəməxsus fərqli və sosiyyovi xüsusiyyətləri var. Bu və ya digər əlifba əsasında yeni yaradılan əlifbada həmin dilin təbiəti, xüsusiyyətləri nəzərə alınır və mənbəyə uyğun gəlməyən bir sıra hərflər artır, onun əvəzinə sosiyyovi səsləri ifadə edən işarələr əlavə olunur.

Belə mənbə əlifbalardan biri, bəlkə də, əsası Finikiya əlifbasıdır. İlk səs-hərflər yazı sistemlərindən biri olan Finikiya əlifbasında 22 hərflər işlədilmişdir. Bu əlifbadakı hərflər akrofonik prinsip əsasında verilmişdir. Finikiya əlifbasının hərfləri başqa əlifbaların hərflərindən asan və sadə olmasına görə fərqlənir. Bu sadəlik və asanlıq nəticəsində Finikiya əlifbası dünyanın bir çox ölkəsinə yayılmışdır: alef, bet, qamel, dalet, he, vav, zayin, hēt, tēm, yod, kaf, lamed, menı, nun, sameh, ain, pē, zāde, kof, reş, şin, tau.

Finikiya əlifbası iki istiqamətdə yayılmışdır: a) şərq istiqamətində, b) qərb istiqamətində. Şərqdə Finikiya əlifbasından ilk dəfə arami əlifbası meydana gəlmişdir. Arami yazısı əsasında yəhudi budağı, suryani budağı, İran budağı və ərəb budağı yaranmışdır. Qərbdə Finikiya əlifbası əsasında qədim yunan əlifbası əmələ gəlmişdir.

Finikiya yazısı, öz növbəsində, yunan, qədim yəhudi və ərəb əlifbalarına, Qədim Hindistan yazısına və onun vasitəsilə məlum olan əlifbalara təsir göstərmişdir. Latın qədim slavyan, rus, erməni, gürcü, qədim türk, moqol və digər əlifbaların ulu babası, əcdadıdır. Hər bir samit və sait fonem öz hərfi işarəsini aldı, olmayan hərflərə isə xüsusi işarələr kəşf etdilər və onları yunan əlifbası qaydası ilə düzdülər: yeni hərflər xətlərin oxşarlığına görə əlifbada yerləşdirilmişdir, lakin hərflərin öz forması yunan hərfləri ilə

invariantıdır. Orta əsrlərdə Roma imperiyası qərbə doğru hərəkət etmişdir. Bunun nəticəsində latın əlifbasının əksər xüsusiyyətləri yeni şəraitə köçürülmüşdür. Latın uyğunlaşdırılma metodu yaradılmışdır. Hər əlifbada ayrı-ayrı əlavələrə və şəkli dəyişmələrə baxmayaraq, latın əlifbasının əsası dəyişilməz qalmışdır. Latın əlifbasının inkişaf tarixi şahidlik edir ki, iş səslı dilin fonoloji sisteminin eynilə əks etdirilməsindən daha çox, başqa əlifbalara uyğunlaşdırılması yolu ilə yaradılması və başqa qrafik normadan yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi daha çox maraq doğurur.

Latın yazısına əsasən, demək olar ki, fonoloji səs sisteminin tam uyğunluğunun əksinə olaraq, məsələnin necə əks etdirilməsində deyil, “özgə” əlifbanı adaptasiya yolu ilə yaradılması və belə yazının “özgə” qrafik normanı yaradıcı şəkildə əks etdirməsidir.

Klassik latın əlifbası 23 hərfdən ibarətdir. Bu dildə 35 səs var: 16 sait, 19 samit. Klassik latın hərfləri bunlardır: a, b, c, d, e, f, g, h, i(j), l, m, n, o, n, q, v, u, (A), r, s,x, y, z. Latın əlifbasının ən ilk modifikasiyasında 20 işarə olub. Burada q, y, z işarələri yox idi və samiti (v, u, l, j) ifadə edirdi. Latın əlifbasında işarəsi qısa minifon hərfləri bildirmək üçün xüsusilə, a, e, i, o, u uzun saitlərin xüsusi ifadəsi yox idi. Müxtəlif şəkildə u və v, i və i həm də hərflərin sətiri yazısı orta əsrlərdə meydana gəlmişdir: k, u, z hərflərinə yunan mənşəli sözlərdə təsadüf edilirdi. q hərfi ancaq u hərfi ilə işlədilir və belə oxunurdu: k-quadratum-kvadrat.

Latın dili Qərbi Avropada geniş yayılmışdır. Bu dil geniş yayılmış vahid yazının XIV əsrdə meydana gəlməsində həlledici mənə kəsb etdi. XIV əsrdə kağızın meydana gəlməsi, literlə kitab çap olunması vahid yazının olmasını tələb edirdi. 1441-ci ildə Huttenberq literlə (tökmə hərflərlə yığılma) kitab çap etmişdir. Sonra həmin illərdə belə şriftlə bir neçə “donantov” çap olunmuşdur (qısa latın qrammatikası). Latın əlifbası əsasında meydana gəlmiş əlifbalar, demək olar ki, klassik latın-Roma yazısının hərflərinin tərkibini tamamilə saxlamışdır. Yalnız iki hərf əlavə edilmişdir: j və w (birinci i-dən, ikinci isə v hərfinin ikiləşməsindən əmələ gəlmişdir).

əlifbası olmuşdur. Ayrı-ayrı hərflər latın və yunan hərflərinə uyğunlaşdırılmışdır. Yazı runla ifadə olunurdu. Run sözü “gizli” mənasındadır. Həmin sözün kökü alman dilində “çairn” sözündə qalmışdır. Yazı sehirlə məna verir. Run sui-qəsd, ovsun, kahnlik, gələcəyi görmə mənasında da işlənmişdir. Almanlar xristian dinini qəbul etdikdən sonra run yazısını latın yazısı ilə əvəz etmişlər. Beləliklə, Almaniya əlifbası latın əlifbası əsasında meydana gələrək möhkəmlənmişdir. Müasir alman dilində latın və qot əlifbasından istifadə edilir. Alman qrafikasında bütün səsləri ifadə etmək üçün hərflər çatmır, eyni hərflə müxtəlif səsləri, hərflə birləşməsi ilə ifadə etmək üçün istifadə edilir.

Latın əlifbası Avropaya irsən keçmişdir. Onların əlifbasının formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Hal-hazırda 70-dən artıq latın əsaslı əlifba mövcuddur: 30-u yəhudilərdə, 20-i Asiyada, təxminən, 20-i Afrikadadır. Latın səsləri hərflərdən çoxdur. Ona görə də latın əlifbasını təkmilləşdirmək lazım gəlir. Bu, diakritik və liqaturların daxil edilməsi ilə həyata keçirilir.

Hindistan yazılı arealının tərkibində devanaqari, brəhmi, tibet, orta yava, laos, tay; ərəb arealı sisteminin tərkibində ərəb, fars var. Köməkçi material kimi uyğur, köhnə monqol, Koreya, çaqot, Çin, tanqut, orta likir, kavi və s. istifadə etmişlər.

Tibet klassik əlifbası hind qrammatik kanondan yaranmışdır. Bu əlifbaya 32 əsas və 4 sait (e, o, u, y) işarə daxildir. Kanonik əlifba (keşis əlifbası) matrik prinsip üzrə qurulmuşdur.

Transkripsiyadan görünür ki, yazıda hərflərlə ifadə olunan hecalar ancaq öz samit tərkibinə, saitlər isə ton əlamətinə görə fərqlənir. Tibet ədəbi dilinin real fonem sistemi, görünür, əlifbadan ayrılan vahidlərin tərkibinə görə tam uyğun gəlmir. Y.N.Rexin hesablamasına görə, tibet dilində 38 samit və 21 sait var. Onların tərkibinə və təsvir olunan distribusiyaya görə, belə fonem üçün ton müxtəlifliyi sayılır, ton fərqi nəzərə alınmadan, cəmi 59 fonem var. Tibet dilinin fonoloji sistemi tonun olması ilə səciyyələnir: yüksələn, enən, yüksələn-enən; lakin bunlar əlifbada öz əksini tapmır. Görünür, əlifbada hərflər əlavə təsniflə əlaqədardır. Ona görə

zans) istifadə edilirdi. Kiril cənub (bolqar, serb, Makedoniya) və şərq slavyanlarda geniş yayılmışdır.

Kiril hərfləri, əsasən, qədim bolqar dilinə uyğun gəlir, lakin bəzi işarələr slavyan dilinin səslərini vermək üçün gərəksizdir: w, **З**, **Ѣ**, β, v; dublet hərflərdən biri i və ya N(u) səsini ifadə etmək üçün.

Kiril yazısı X əsrin sonunda Rusiyaya gəldi. Bu yazının əksər hərfləri qədim rus dilinin səslərinə uyğun gəlirdi, lakin bəzi kiril işarələri artıq görünürdü: w hərfi yunan dilində (Ω) səsinin uzun olmasını, **ѣ** və f hərfləri yunan dilinin səs birləşməsini ks, ps-ni ifadə edirdi. O hərfi yunan dilində nəfəs səsi th (t) ifadə edirdi. Rus dilində həmin səs birləşməsi f hərfinə uyğun gəlirdi. V hərfi yunan dilində **Ϝ** səsini bildirirdi. Rus yazısında i, ou və o hərfləri ilə qarışdırılır. U hərfi yunan dilində uzun səsi (ū)-ni ifadə edirdi. Bu, rus dilinin t hərfinə uyğun gəlirdi. Yunan yazısında z hərfi dz affrikatını bildirir: **Ζ, ΙΑ, Ϝ, Ϛ** hərfləri slavyan burun samitini ifadə edirdi. Rus mirzələri əvvəlcə qədim slavyan əlyazmalarının üzünü köçürürdülər. Kiril yazısı saxlanmışdır. XII-XIII əsrlərdə rus yazısı müstəqil qəbuletmə yolu ilə əm ələ gəlir, canlı nitqə yaxınlaşdırılır. Tədricən ruslarda o-sı işləkdən düşür, o hərfi f hərfi ilə əvəz olunur. Rus yazılı mətnlərində aşağıdakı hərf birləşmələri var: 1) a, e, и, o, u, ы, э, ю, я; 2) б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, х; 3) й; 4) ъ, ь.

Keçmişdə əlifbası olmayan dillərin əlifbasını yaratmaq müasir ictimai nitq praktikasında əsas şərtədir. Elmi-texniki və kütləvi kommunikasiyanın inkişafı, saysız-hesabsız alınma söz və terminlər belə, əlifba normalarını asanlaşdırmır. İki alınma əlifbanın tutuşdurulmasından - tibet və türk dillərinin müqayisəsindən görünür ki, alınmanın mühüm elementləri dil materialının təhlil yolu ilə bölünməyə düçar olacaq.

Dünya dillərində hərflərin sayı 16-80 arasındadır. Məsələn, finikiya əlifbasında 16, abazan əlifbasında 72, alazan əlifbasında 78, xımalıq əlifbasında 77, xətlı Krit yazısında, təxminən 90 işarə vardır. Klassik yunan əlifbasında 24 hərf var, bunlardan 16-sı sait, 17-si samit səsdır, cəmi 33-dür. Klassik latın əlifbasında 23 hərf, 35

Yeni əlifba yaradılarkən və ya mövcud əlifba bu və ya digər bir dilə uyğunlaşdırılan zaman müəyyən tələbat ön plana çəkilir. Bu zaman əlifba yaradılmasında qənaət prinsipi N.Yakovlevin formulunda öz aydın ifadəsini qısa və dürüst şəkildə tapır. Onun fikrincə, "sistem həmin dilin ancaq bütün fonemlərini, qrafik cəhətdən, əks etdirməlidir. Sistem göstərilən tələblərə cavab vermək üçün tərtib olunmuş formulda hərflərin dəqiq kəmiyyəti nəzərə alınır: $A=S+Q$. Burada A əlifbanı, S samiti, Q saiti bildirir, lakin bəzi hallarda qənaət prinsipi birmənalı uyğunluq prinsipinə zidd çıxır. N.Yakovlevin formulunda qənaət prinsipinə əsaslanan əlifbanın yaradılmasında adaptasiya yolu ilə işarələr sayca ixtisar edilir. İşarələri konkret dilin fonoloji təhlilinə əsaslanaraq tətbiq etmək olar. Universal fonetik kateqoriyaların yox, işarələrin artıqlığına səbəb olur. Qənaət prinsipinə əsasən, işarələri kəmiyyətcə ixtisar etməklə, artıq hərfləri aradan qaldırmaqla nail olmaq mümkündür.

N.Yakovlevə görə, əgər təsvir olunan dildə çoxlu qoşa fərqlənən samit fonem və nisbətən bir qədər az sait fonem variantları qoşa samitlə birləşə bilərsə, o zaman əlifbada hərflərə qənaət etmək mümkündür. N.Yakovlevə görə, rus əlifbası qənaətlidir. Bu qənaət incə saitləri ifadə etmək üçün incə işarələrdən istifadə edilərək əldə edilmişdir.

Orxon əlifbasında dılarxası və dilönü sıra saitlər üçün qoşa hərflər daxil edilmir. Qoşa hərflər samitlər üçündür: Onlardan biri dilönü, digərləri isə sözlərdə dılarxası vokalizm sözlər üçün istifadə edilir. Başqa türk əlifbaları analogi şəklini saxlayır. Belə qənaət əsasında dilə xüsusi incələşdirilmiş işarə əlavə edilir və sözlərdə dilönü sıra üçün işlədilir. Suxotin və Yudaxin türk əlifbasının alternativ qurulmasına belə baxırlar: ya dılarxası və dilönü sıra saitlər hərflərlə verilir, ya da hərflərin modifikasiya vasitəsilə dilönü sıra əlaməti təsbit edilir, samitləri ifadə edir. Bu variantlardan birini seçmək, lakin türk sinqarmonizmini dəqiq əks etdirən, fonetik ölçüb-biçmək üçün şört qoymur: alınma sözlərin fonetik cildini sax-

Belə əlifbaların müəllifləri ya vahid latın əlifbasından, diakritik işarələrdən geniş istifadə etməyi, ya da transkripsiya işarələrinə əsaslanan beynəlxalq əlifbalardan istifadə etməyi təklif edirlər. Nəticədə müxtəlif komitələrdə müxtəlif işarələr əmələ gəlir. Məsələn, uzun və qısa saitlər, ikiqat samitlər üçün xüsusi işarələr tələb olunur.

Bu yazı nitqdə qeydə alınan hər sistemin hazırlanmasına tətbiq edilir. Stenoqrafik yazıda da qənaət prinsipi tətbiq olunur. Burada qənaət optimallaşdırılır, qanuna əməl olunma, yaddaş və sürət prinsipləri mühüm yer tutur. Stenoqrafik yazıda əsas prinsip kimi qənaətin ən münasib prinsip olmasının irəli sürülməsi təsadüfi xarakter daşıyır. Burada işarələr qanunu, yaddaş və sürətlilik prinsipləri gözlənilməlidir.

Əlifbaların dəyişdirilməsi

Dünyanın mədəni xalqlarının yazı tarixində əlifbanın dəyişdirilməsinə, demək olar ki, rast gəlinmir. Bu, nadir hadisə təsiri bağışlayır. Məsələn, Şekspir dövründən indiyə kimi ingilis əlifbasında əsaslı dəyişiklik olmamışdır. O vaxtdan ingilis əlifbasında bir hərfin dəyişdirilməsi barədə müzakirələr başlanmışdır. Bu müzakirələr üç yüz ildən artıq davam etmişdir, lakin bu müzakirələr heç bir nəticə verməmişdir. Yaxın qonşularımızın əlifbası qəbul olunduqdan bu günə qədər dəyişməmişdir. Bu əlifbanın mürəkkəbliyi arəb əlifbasından daha mürəkkəb olması ilə hamıya bəllidir.

Əlifbanın bütöv və ya qismən dəyişdirilməsi nəsillər arasındakı milli-mədəni əlaqəni zəiflədir, milli özünüdərkətinə prosesinin inkişafına mənfi təsir göstərir. İctimai-siyasi, milli-tarixi müstəqillik əldə edərək, yüksək mədəni xalqlarla bir sırada durmaq baxımından, əlifbanı tez-tez dəyişdirməklə keçmiş mədəni irsimizi öyrənmək və yüksək yazı mədəniyyətinə yiyələnməkdən məhrum oluruq. Əlifbanın yenidən qurulması prosesi yazı və milli-mədəni tariximizə heç bir səmərə gətirmir. Faktiki olaraq bütün maneələri, ümumi türk mədəniyyətinin formalaşdırılmasını ləngidir. Bütün mədəni ənənələrin ən yaxşı cəhətlərindən istifadə edərək qədim

yazılmış xüsusi Azərbaycan abidələrinə rast gəlinmir. Türk xalqlarının həyatında üçüncü əlifba ərəb əlifbasıdır. Azərbaycan mədəni irsinin mühüm bir hissəsi ərəb əlifbası ilə yazılmışdır, bu əlifba tarix boyu türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Xalqın bütün təbəqələri əsrlər boyu təkə maddi-sosial imkansızlıq üzündən deyil, həm də ərəb əlifbasındakı çətinlik üzündən də bu əlifbaya mükəmməl yiyələnə bilməmişdir.

Azərbaycan dilinin yazı quruluşunda ərəb əlifbası daha çox önəvi xarakter daşımışdır. Azərbaycan yazısında təxminən on üç əsr işlədilən bu əlifba dünya mədəniyyəti xəzinəsinə Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Zakir, Şirvani, Axundov, Sabir kimi şair və ədiblərimizin klassik örnəkli misilsiz əsərləri daxil olmuşdur. Ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik və prosodik təbiətini, artikulyasiyasını tam ifadə edə bilmir. Bu əlifbada bir səsin ifadəsi üçün bir neçə qrafik işarə vardır. Ərəb əlifbasında, şübhəsiz, müsbət cəhətlər şəxsizdir, bunu təqdir etmək lazımdır. Əlifbanın möhkəmliyinin meyarı onda işarələrin azlığıdır. Bu cəhətdən ərəb əlifbasının dünya əlifbaları içərisində müstəsna yeri var. Ərəb dilində 28, fars dilində 32 hərfi ümumiləşdirən bu əlifbanın, əslində, cəmi 16 xüsusi işarəsi vardır.

Müasir Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin səslərinə müvafiq tərtib olunduğundan miqdarca o qədər də çox olmayan hərfəri ilə Azərbaycan dilinin yazısını lazımı dərəcədə təmin edir. Bu əlifbada heç bir səsi bildirməyib, lüzumsuz işlənən hərf yoxdur. Buradakı hər bir hərfin müəyyən vəzifəsi mövcuddur və bunların köməyi ilə dilimizdəki əsas səslər-fonemlər əks oluna bilir. Xalqımız bu münasib əlifbaya birdən-birə nail olmamışdır. Bunun uzun bir tarixi vardır.

Müasir Azərbaycan əlifbası

Dilin fonetik quruluşunu düzgün əks etdirən əsl əlifba dolğun və uyumlu sayılır. Azərbaycan xalqı mövcudluğu dövründə müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir. XX əsrdə Azərbaycanda ərəb, latın,

yaradılmışdır;

3) Azərbaycan dilinin spesifik fonemləri üçün işarələr, əsasən, latın hərfələrinə işarələr artırmaqla düzəldilmişdir: q-ğ, k-g, o-ö, u-ü, s-ş, e-ə, ç-c;

4) Azərbaycan əlifbasının hərfələrinin kiçik və ya böyük formaları, əsasən, latın hərfələrinin yazılışına uyğun gəlir: Aa, Bb, Qq, Ğğ, Dd və s.;

5) Azərbaycan əlifbasındakı hərfələr biri-birindən adi və çap formasına görə fərqlənir;

6) hərfələrin sayı fonemlərin sayından azdır. Belə ki, dilimizdə 32 hərf, 40 fonem var;

7) Azərbaycan əlifbasında hərfələrin çap və yazı forması mövcuddur: Aa - *Aa*, Bb - *Bb* və s.;

8) oxu və yazı prosesini sürətləndirmək üçün hərfələrin bitişdirilməsi vacibdir. Dilimizdə hərfələrin birləşmə yolları çox sadədir və yazı sürətini maksimum təmin edir,

9) Azərbaycan əlifbasında hərfələrin sayı tələffüz vaxtı yaranan səslərin miqdarından azdır, müxtəlif səs çalarları əlifbada əks olunmur.

Latın əsaslı əlifbada ədəbi dilimizdə olan 32 hərf 40 fonemin qrafik işarəsidir.

Böyük mütəfəkkir M.F.Axundov ərəb əlifbasının bütün çatışmazlıqlarını müəyyən etdikdən sonra onun tədris üçün yaramadığını, əlifbanın öyrənilməsindəki çətinliyini nəzərə alaraq, yeni bir əlifba layihəsini düzəltmək fikrinə düşmüşdür: "Son zamanlarda İslam əlifbasının ərəb, fars və türk dillərinin yazılışı və oxunmasında nöqsanları müşahidə edərək, həmin dillərin öyrənilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə İslam yazı qaydalarını dəyişdirməyi lazım bildim" (M.F.Axundov). O, "Mövcud ərəb əlifbasında tədris edilən oxu tədrisi" nəşriyyat işlərini asanlaşdırma bilərəkdən yazı tədrisində özünü göstərən lazımları bildirdi. Buna görə, o deyirdi: "...Bizə elə bir əlifba lazımdır ki, onun nəticəsində üç məqsədə çatırıq. Yəni, birincisi - asan oxumaq, ikincisi - asan yazma, üçüncüsü - asan çap etməkdir. Ancaq belə olduqda köhnə əlifba

rə də yazını sağdan sola yazan biz müsəlmanlar öz-özümüzü çətinliyə düşər etmişik... soldan sağa yazılıb oxunan, sözlərin tərkibində bütün sait hərfləri sənətlər sırasına daxil edilən və bütün nöqtələri atılmış əlifbenti əlifbadan başqa heç bir xəttin hərflərini qəbul etməyəm və heç vaxt qəbul etməyəcəyəm.”

M.F.Axundov Avropa xalqları əlifbasından əsasən latın hərflərinin qəbul edilməsini lazım bilmiş və buna dair layihə hazırlamışdı. Onun yeni əlifbası 42 işarədən ibarət idi. Bunlardan 32-si samit, 10-u isə sait səslərə aiddir. XX əsrin sonunda M.F.Axundovun bu ideyası çox ciddi şəkil alır. Əlifba məsələsinə dair M.F.Axundovun fikirlərini “Əkinçi” qəzeti müdafiə edir. Həmin ideyanın həyata keçirilməsini lazım bilir.

XX əsrin 20-ci illərinin ilk günlərində əlifba məsələsi mühüm mədəni tədbirlər çərçivəsində əsas problemlərdən biri kimi meydana çıxır. Bu dövrdə əlifba məsələsinin həllində iki fikir var idi. Birincisi, bir qrup ziyalı ərəb əlifbasında islahat aparıb onu yazımızda saxlamaq fikrini irəli sürür. Bu fikrin tərəfdarları belə güman edirlər ki, Azərbaycan məarif işi on illərlə geri düşər və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı tamamilə unudular. Əlifbanı başqası ilə əvəz etmək üçün respublikada kifayət qədər elmi kadr, elmi ocaqlar yoxdur. İkinci fikrin tərəfdarları isə bütün bunların əsassız olduğunu, ərəb əlifbasının yazıdan çıxarılması üçün çox olverişli imkan və şərait yarandığını, ictimai mühitin buna kömək etdiyini göstərirdilər. Ərəb əlifbasını tamamilə yazıdan çıxarmaq və bunun əvəzində latın əlifbası əsasında Azərbaycan əlifbası düzəltmək fikri bütün Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən bəyənilirdi. M.Şax-taxtinski də ərəb əlifbasının yazı prosesini çətinləşdirdiyini və mü-rəkkəbləşdirdiyini qeyd etmişdir.

1920-ci il oktyabr ayının 14-də Bakıda keçirilən müəllimlər qurultayında əlifba məsələsinin müzakirəsi başlandı. Əlifba məsələsi ətrafında müxtəlif cərəyanlar meydana gəldi: bir qrup mövcud ərəb əlifbasının saxlanılması, digər qrup mövcud ərəb əlifbasını islah etmək, üçüncü qrup latın qrafikası əsasında yeni əlifba yaratmaq, dördüncü qrup isə rus qrafikasına keçməyə tərəfdar idi.

dən, beş hərf altdan nöqtələnir, 6 hərəkə işarəsi var. Deməli, 28 hərfli bu əlifbada 23 nöqtə və işarə mövcuddur.

Bu əlifbada dilimizin səslərini əks etdirməyən səkkiz artıq hərf var idi, dilimizdəki bütün saitlərə aid bu əlifbada xüsusi hərf yoxdur.

1922-ci ildən başlayaraq ərəb əlifbası tədricən götürüldü və 1929-cu il yanvarın 1-dən bu əlifba tamamilə yazıdan çıxarıldı.

Ərəb əlifbasını, əlbəttə, tamam yararsız bir əlifba kimi qiymətləndirmək olmaz. Bu əlifba Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun deyildir. O, ərəb dilinə, tələffüzünə uyğundur, ərəb dilinin təbiətini tam əks etdirir.

Türkooloji qurultayda ərəb əlifbasının içinə 7 səs, əleyhinə 101 səs verilmişdir. Qurultay səs vermənin nəticəsinə görə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək haqqında qərar qəbul etdi. Latın əlifbasında 24 hərf var. Azərbaycan dilində isə 32 hərf var. Bunlar kəmiyyətcə biri-birinə uyğun gəlmir. Qalan 8 hərfin bir qismi latın əlifbasının hərfəri əsasında düzəldildi, bir qismi isə başqa dildən götürüldü. Yeni Azərbaycan əlifbasında 25 hərf (a, b, c, d, f, g, e, h, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, u, t, v, x, y, z) latın əlifbasından götürülmüşdür. Bunlardan 6-sı sait (a, e, i, o, u, y), 19-u samitdir (b, c, d, f, g, h, k, j, l, m, n, p, q, r, s, t, x, v, z). Azərbaycan dilində 9 sait, 23 samit səs var. Azərbaycan dilinə məxsus ş fonemi üçün rus əlifbasında z hərfi götürülmüş, 6 hərf isə (c, n, ə, ö, z, l) həm latın hərfələrinin formaca dəyişdirilməsi (c-ə), həm də məxrəcə görə yaxın olan hərlərə işarələr artırılması yolu ilə (c-ç, n-n, o-ö, z-z, l-l) düzəldilmişdir.

Latın əlifbası əsasında yeni Azərbaycan əlifbası yaratmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti 1921-ci ildə "Əlifba Komitəsi" təşkil etdi. Bu komitə yeni əlifbanın layihəsini hazırladı, həmin əlifba layihəsi 1922-ci ildə elan edildi.

Layihədə Azərbaycan dilinin bütün əsas səslərinə aid 32 hərf və bir apostrof işarəsi göstərilmişdi. Əlifba tərtib olunarkən dilimizdəki bu və ya digər fonemi əks etdirmək üçün hərf müəyyən etdikdə üç prinsipə əsaslanılmışdı:

Azərbaycan əlifbasında eyni hərflərlə eyni səsləri ifadə etməli, 2. Azərbaycan dilinin spesifik fonemlərini ifadə etmək üçün xüsusi hərflər - işarələr qəbul etməli, 3. Fonemləri bir hərflə-ışarə ilə ifadə etməli, iki-üç hərf kombinasiyalarına yol verməməli, 4. Azərbaycan dilinin spesifik fonemləri üçün əlavə hərf-ışarələri rus əlifbası qrafikasına uyğun olaraq qəbul etməli, 5. Əlavə hərflərin yazı formalarını qəbul edərək yazının sürətini maksimal dərəcədə təmin etməli.

Azərbaycan SSR XKS 15 noyabr 1939-cu ildə Azərbaycan yazısını latın əlifbasından rus əlifbasına keçmək haqqında qərar qəbul edir. Yeni layihə əvvəlki layihələrdən həm hərflərin sayına, həm də bəzi hərflərin şəkillərinə görə fərqlənir. Bu layihədə 36 hərf və bir işarə vardır. Bundan 29-u (а, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ы, ь, э, ю, я) xalis rus hərfidir. Rus qrafikasına məxsus ш, ь, ъ hərfləri Azərbaycan dili üçün lazım olmayan е (й+э), и, э, ю, я hərflərinin artırılması hesabına hərflərin sayı 32-dən 36-ya çatdırılmışdır. Əlifbada hərflərin çoxalması qüsur lüdür. Qrafik tələblərə görə, əlifbada hərflərin sayı dildə mövcud olan ənənəvi səslərin sayından az olmalıdır. Bu, dilimizin imla qaydalarının pozulmasına, süni, artıq qaydaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Rus əlifbası əsasında tərtib olunmuş Azərbaycan əlifbasında yenicən iki mərhələ üzrə islahat həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələ 1947-ci ildədir. Bu islahat Azərbaycan əlifbası sistemində dilin fonematik düşüncələrinə uyğun gəlməyə iş hərfi çıxarıldı. İkinci mərhələdə islahat 1958-ci ildə aparılmışdır. Bu islahatda əlifbadan е, ё я, ю, й, э hərfinin dilimizin fonetik quruluşuna və tədrisdə çətinliyə görə lüzumsuz işarələr kimi çıxarıldı. Bu qoşa səslili işarələr rus əlifbasında ənənə üzrə işlədilir. Azərbaycan dilində isə heç bir fonematik əhəmiyyət daşımır.

Əlifbamızdakı и hərfi ancaq alınma sözlərlə əlaqədar işlədilir. Ц hərfli alınma sözlər dilimizdə ç və ya с hərfi ilə tələffüz olunur və yazılırdı: çar, sement, sirk, sex, siqan və s. Buna görə də и hərfi 1947-ci ildə əlifbadan çıxarıldı. Bu hərfin əlifbada olmasına

4. Çatışmayan bəzi hərfələr latın əlifbasından götürülmüşdür: h

5. Bəzi hərfələr latın əlifbası əsasında düzəldilmiş Azərbaycan əlifbasından alınmışdır: ə, ö hərfələri.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısının rus əlifbası əsasında tərtib olunmuş yeni əlifba ilə aparılmasına dair qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanuna əsasən 1940-cı ildən yazının yeni əlifba əsasında aparılmasına başlanmışdır.

YENİDƏN LATİN ƏSASLI AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

Kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası 1992-ci ilə qədər davam etmişdir.

Azərbaycan müstəqillik və azadlıq öldə etdikdən sonra yenidən latın əlifbasını bərpa etmək zərurəti meydana gəldi. Elmi və mədəni, iqtisadi və siyasi cəhətdən ayrı düşmüş çoxsaylı türk xalqları arasında əlaqə yaratmaq, onları biri-birinə daha da yaxınlaşdırmaq üçün latın əlifbası daha təsirli vasitələrdən biri oldu.

1992-ci ildə "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu"nın qəbul edilməsindən 10 ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və ya digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac var idi.

Yeni əlifba layihəsini hazırlamaq üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında akademiyanın nüfuzlu üzvü A. Qurbanovun sədrliyi ilə əlifba komissiyası yaradılmışdır. Əlifba məsələsi respublikada çox geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Müzakirələrdə müxtəlif təkliflər irəli sürülmüşdü. Bu təkliflər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qədim Türk-Uyğur, Orxon-Göytürk əlifbasını müasir tələblərə uyğun hazırlayıb işlətmək.

2. Keçmişdə istifadə etdiyimiz ərəb qrafikalı əlifbada islahat

Müasir Azərbaycan əlifbasında k hərfi üç, q hərfi isə iki funksiyalıdır.

K hərfinin vəzifələri:

1) həmin hərfin əsas vəzifəsi budur ki, o, cingiltili (g) səsini əks etdirən hərfin kar qarşılığını bildirir: kar, kor, kim, kənd və s.

2) yazıda k hərfi əlavə vəzifə olaraq cingiltili səsin kar qarşılığı olan səsi bildirir: kabinet, kadr, kanal, kassa və s.

3) k hərfi cingiltili (y) səsin kar qarşılığını ifadə edir: inəx, döşəx, kəpənəx və s.

Q hərfi iki vəzifəlidir:

1) q, başlıca olaraq, kipləşən, saf, küylü və cingiltili samiti bildirir: qaş, qaz, qar, quş və s.

2) q hərfi az miqdarda sözdə cingiltili q səsinin kar qarşılığı olan k' səsini əks etdirir: maraq-marak', tok'qa (toqqa) və s.

Sait hərfdən yalnız ı söz əvvəlində işlənmişdir. Daha doğrusu, lüğətlərdə ı hərfi ilə söz yoxdur, samit ğ hərfi ilə Azərbaycan dilində söz yoxdur.

normativ yazılışı üçün qaydalar toplusu olmaqdan əlavə, sözlərin ayrı, bitişik və defislə yazılışını, sözlərin sətirdən-sətrə keçmək və ixtisar qaydalarını müəyyənləşdirir. Sözü geniş mənasında, orfoqrafiyaya yazılı nitqin qrafik tərəfini təşkil edən düzgün işarələrinin işlədilmə qaydaları da daxildir.

Orfoqrafiya normalarının təşəkkülünün ilk mərhələsi kərtəbi olmuşdur. Yazının vahid formaya salınmasında çapçıların əməyi böyükdür. İndi orfoqrafiya qaydaları özbaşına yaranmır və onlar dil sisteminə qanunauyğun şəkildə əsaslandırılır. Orfoqrafiya insanın şüurlu fəaliyyəti nəticəsində tədricən müəyyən normaya salınmışdır. Belə normalaşdırılma tarix boyu olmuş və indi də davam etdirilir. Orfoqrafiya məsələləri ədəbi dilin normalaşdırılması problemi ilə bağlıdır. Orfoqrafiya ədəbi dilin normalarının yazıda normal tətbiqidir. Yazılı ədəbi nitqin inkişafında orfoqrafiya xüsusi rol oynayır. Xalqın qəbul etdiyi düzgün və vahid orfoqrafiya qaydaları yazını sabitləşdirir, onun imkanlarını artırır. Yazılı ədəbi dil bu yolla inkişaf edir.

Prinsipcə normaları korlayan amillər çoxaldıqca orfoqrafiya qaydalarının nizama salınması meyl güclənir. Bu, təbii prosesdir, çünki yazarların sayı çoxaldıqca orfoqrafiyada uyğunsuzluq güclənə bilər. Belə uyğunsuzluğun qarşısını sabit orfoqrafiya qaydaları alır. Orfoqrafiya qaydaları və prinsipləri müasiriyyətə söykənir. Tarixi orfoqrafiya müasir dil amillərinə əsaslanır. Doğma dildə yazan adamın yazısı iki amillə müəyyən edilə bilər. Əvvəla, sözlər müəyyən yazı qaydalarına əsaslanır. Hər bir yazar başqalarının yazısını mənimsəyir. İkincisi, sözlərin orfoqrafiyası müəyyən hərflər və ya hərflərlə birləşməsi, müəyyən fonemlər və fonem birləşməsinin ardıcılığı əsaslandırılma ilə müəyyənləşdirilir. Birinci amil üstünlük təşkil edir. İkinci amil birincidən sanballı olduğunu göstərir.

XIX əsrdə sözlərin düzgün yazılışını azərbaycanlılar ancaq çap olunan qəzətdən öyrənə bilərdilər, çünki o dövrdə orfoqrafiya və onun qaydalarına aid heç nə yox idi. M.F. Axundov Həsənbəy Zər-dəbiyə yazdığı məktubunda demişdir: "Sizin qəzetinizin əsas mahiyyətlərindən biri ifadənin gözəlliyi, ibarələrin zərifliyi və aydın-

şübhə önəmlərinin nəzərə alınmalı və poliqrafiya ilə marağa diqqət yetirilməlidir. Poliqrafiya ictimai istifadəni çətinləşdirərsə, onda hər cür orfoqrafik yenilikdən qaçmaq lazımdır.

Söz ümumi dialektik qanunayğun fəaliyyətə tabe edilir. Sözüün məzmunu və forması qarşıqlı uyğunluğa görə əsaslandırılır. Belə uyğunluq əsaslandırma adlanır. Məzmun və forma uyğunluğuna əsaslandırma da deyilir. Sözdə mütləq əsaslandırma ola bilməz. Buna görə də dil onun bir neçə tipini inkişaf etdirir. Ən geniş yayılmış morfoloji əsaslandırma və ya qrammatik mənadır. Bu, istinasız hər sözə aiddir. Sözüün mənası aydın olmasa, bilinməsə, onun morfoloji formasına əsasən həmin mənə haqqında nə isə bir mühakimə yürütmək qeyri-mümkündür. Morfoloji əsaslandırma mənayı, hətta bizə tanış olmayan sözü asanlıqla anlamağa kömək edir. Əsaslandırmanın ikinci tipi mənadır. Məsələn, burun insanın bədəninin bir üzvü mənasında əsas, o biri mənaları - gəminin burunu, çarığın burnu və s. əlavə mənalarıdır. Əsaslandırmanın üçüncü tipi fonetiktir. Bu o biri mənalara nisbətən daha müəkkəbdir. Fonetik mənə dərk edilməsə, sözüün fonetik əsaslandırmasını anlamaq çətin olar.

Orfoqrafiyanın inkişafına daha ətraflı nəzər yetirilsə, onda çox maraqlı uyğunluq, fərqli cəhətlər aşkar etmək mümkündür. Orfoqrafiyada aşağıdakı vacib cəhətlərə diqqət yetirək: 1) dilin dəyişməsinə nisbətən orfoqrafiyanın dəyişməsində düşünülmüş məramın elementləri böyük rol oynayır, lakin belə elementləri həddindən artıq şişirdərək qiymətləndirmək olmaz, 2) dil uğrunda mübarizədən fərqli olaraq orfoqrafiya uğrunda mübarizədə bütün dil cəmiyyəti iştirak edir. Hər halda ancaq savadlı hissə iştirak edir. Belə ki, ayrı-ayrı fərdin iştirakı çox müxtəlifdir və onun iştirakı cəmiyyətdir. Burada ayrı-ayrı şəxslərin nüfuzunun çəkisi xəyali görünür, 3) nə qədər yazının hərəkət dairəsi dar coğrafi çərçivə ilə həddlandırılmışdır, orfoqrafiyanın dəyişməsi səsələrin dəyişməsinin əksinədir. Onun bir mərhələdən o biri mərhələyə keçməsi həmişə sıçrayışlı olur. Bununla belə, orfoqrafiya sabit olmağa, inkişaf etməyə meyli göstərir, əksinə, orfoqrafiya nə qədər dilin inkişafını

maz, çünki zaman keçdikcə dildə baş verən müəyyən dəyişikliklər orfoqrafiyanın bir sıra qaydalarının dəyişdirilməsini, dəqiqləşdirilməsini, düzəltməsini və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Onun köhnəlmiş qaydalarının yeniləri ilə əvəzlənməsi günün tələbidir. İngilis, fransız, alman və s. dillərin orfoqrafiya qaydalarında müəyyən qüsurların olmasına baxmayaraq, həmin qaydalarda heç bir əsaslı dəyişiklik edilməmişdir. Təəsüflər olsun ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları 1936-1958-ci illər arasında altı dəfə dəyişdirilmişdir. Son 22 il ərzində Azərbaycan orfoqrafiya qaydalarında bir neçə dəfə dəyişiklik edilməsi, şübhəsiz, xoşagəlməz haldır. Orfoqrafiya qaydalarının tez-tez dəyişdirilməsi yazı qaydalarının öyrənilməsi işini və praktik şəkildə tətbiqini çətinləşdirir, yazı mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Bu, əvvəla, qaydalarda dilimizin təbiətinin, milli, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin kifayət qədər nəzərə alınmaması, ikincisi, kütləvi mətbuatda, elmi və bədii əsərlərdə, tərcümə ədəbiyyatında ədəbi dilin vahid normasına əsaslanılmaması, üçüncüsü, ədəbi dilimizin normallaşdırılmasında elmi prinsiplərin müəyyənləşdirilməməsi, dördüncüsü, ədəbi dilimizin tələffüz normalarının lazımı səviyyədə araşdırılmaması, beşincisi, əlifbamızın tez-tez dəyişdirilməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının bir sıra vacib xüsusiyyətləri var. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1) onun qaydaları ümumünün razılığı ilə bəyənilib qəbul olunur. Başqa sözlə, ümumxalq sorğusu əsasdır, 2) onun qaydaları hamı üçün məcburidir, 3) geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdi, 4) onun qaydaları yazıda ikiliyə yol verməməsi ilə səciyyəlidir (idi, imiş, ikon, isə, ilə sözləri həm ayrıca söz, həm də şəkildə birləşmiş formada yazılır), 5) onun qaydaları kütləvi xarakter daşıyır, 6) onun qaydaları sabitliyi ilə seçilir, 7) yazıda orfoqrafiya qaydalarına riayət etmək məcburidir, 8) onun qaydaları şortiliyə əsaslanır (xəmir-xamır, taqsır-taqsır, bünövrə-binövrə və s.), 9) orfoqrafiya qaydaları hamı üçün vahiddir, 10) orfoqrafiya qaydalarına dəyişiklik və əlavələr etməyə heç kəsə hüquq verilmir, 11) orfoqrafiya qaydaları

də orfoqrafiya məsələləri, 2) latın əlifbasından istifadə edilən dövrdə orfoqrafiya məsələləri, 3) kiril əlifbası əsasında yaradılmış əlifba dövründə orfoqrafiya məsələləri, 4) yenə latın əlifbasından istifadə edilən dövrdə orfoqrafiya məsələləri. Əlifbanın göstərilən hər dörd dövrü istər-istəməz orfoqrafiya məsələsinə qeydsiz-şortsiz toxunmuş və orfoqrafiyada xeyli dəyişiklik aparılması ilə nəticələnmişdir.

Dil və orfoqrafiya anlayışları biri-biri ilə əlaqədardır. Dilin hər mərhələsi çoxəsrlik tarixi inkişafın nəticəsidir. Ədəbi dilin formalaşması və inkişafının müəyyən mərhələsində sözlərin yazılışı üçün orfoqrafiya qaydaları müəyyənləşdirilmişdi. Dilin inkişafı ilə əlaqədar orfoqrafiya qaydalarında müəyyən dəyişiklik edilir. Deməli, “orfoqrafiyanı dildən kənarında inkişaf edən qapalı bir hadisə hesab etmək olmaz. Orfoqrafiya və dil ictimai hadisənin ayrı-ayrı üzvləridir” (S.P.Obnorski). Orfoqrafiya və dil biri-biri ilə əlaqədar olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz, çünki onlar müxtəlif hadisələrdir.

Dil və nitq yazıdan asılı olmayaraq yaşayır. Yazılı nitq, əvvəla, səsləri ifadə edən hərflərdən, ikincisi, sözlərin yazılışında müəyyən qaydalardan istifadə edir.

Zaman keçdikcə orfoqrafiyanın dilə münasibəti dəyişməz qalmır. Dil tədricən, fasiləli də olsa, dəyişir. Orfoqrafiyanın uzunmüddətliliyi, sabitliyi böyük hadisə hesab olunur. Adət olunmuş yazı bizi tez-tez avtomatik oxu və yazı ilə təmin edir.

Söz və morfemləri həmişə eyni qayda ilə yazmaq ideal orfoqrafiyaya aiddir, lakin belə ideal orfoqrafiya, demək olar ki, heç bir dildə yoxdur. “Hər orfoqrafiya apardıldırsa, o, sadədir” (S.P.Obnorski). Ənənəvi orfoqrafiya ardıcıl ola bilməz, çünki o, çox vaxt müasir dildə mövcud olan və ya olmayan hadisələri əks etdirir.

Orfoqrafiya qrafika ilə sıx bağlıdır. Qrafikada baş verən dəyişiklik eyni zamanda orfoqrafiyada özünü göstərir. Bunlar biri-birinə yaxın olsa da, aralarında fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, qrafika ayrı-ayrı səslərin yazılışının hansı vasitələrlə necə əks olunması imkanlarını müəyyən edir, orfoqrafiyanı isə sözlərin və onun hissələ-

sözlərinin orfoqrafiyası: a) şəkilçilərin yazılışı, b) sözlərin yazılışı, 4. Rus və Avropa dillərindən alınmış sözlərin orfoqrafiyası. 5. Mürəkkəb idarə adlarının və ixtisar edilmiş sözlərin orfoqrafiyası.

Bu orfoqrafiya qaydalarında Azərbaycan türk dilində meydana gələn mühüm dəyişiklikləri nəzərə almaqla bərabər, ərəb-fars və qədim türk ənənəvi və mühafizəkar orfoqrafiya ünsürlərindən dilimizi tamamilə azad etmək və ədəbi dilimizlə canlı şivələr və rus, beynəlmiləl elementləri arasındakı əlaqə və münasibətləri doğru olaraq əks etdirməyə çalışmışlar.

Bu orfoqrafiya qaydalarında müsbət cəhətlərlə yanaşı, bir sıra ciddi nöqsanlar da vardır: 1) “Qaydaları”n 19-cu maddəsində tək hecalı sözlərin sonundakı x hərfinin q ilə yazılması göstərilir. Məsələn, çox, tox, qalx əvəzinə çoq, toq, qalq və s. qeyd edilmişdir. Başqa bir maddədə bir qrup sözlərin ortasında x səsinin q ilə yazılması tələb olunur. Məsələn, yaxşı, yuxu, yaxın əvəzinə yaqşı, yuqu, yaqın və s., 2) bəzi sözlərin yazılışında fonetik prinsip nəzərə alınmamışdır. Buna görə də “Qaydaları”n 78-ci maddəsində deyilir ki, ərəbcə bir qrup sözlərin orta hecalarında, yəni müsahibə deyil, müsahəbə, müqavilə deyil, müqavələ yazılmalıdır.

1938-ci il “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”nda 122 maddə vardır. Burada sözlərin yazılışına dair qaydalar aşağıdakı başlıqlar altında verilmişdir: 1) Söz köklərinin yazılışı: a) sözlərin baş səslərinin yazılışı, b) sözlərin orta səslərinin yazılışı, v) sözlərin axır səs və hecalarının yazılışı, 2) Şəkilçilərin yazılışı, 3) Mürəkkəb sözlərin yazılışı, 4) Mürəkkəb idarə adlarının və qısaltılmış sözlərin orfoqrafiyası, 5) Dilimizdə işlədilən ərəb və fars sözlərinin orfoqrafiyası: a) şəkilçilərin yazılışı, b) sözlərin yazılışı, 6) Rus və Avropa dillərindən alınmış sözlərin orfoqrafiyası.

Bu orfoqrafiya qaydalarında, hər şeydən əvvəl, osmanlı dili ünsürlərinə sona qoyuldu, əvvəlki orfoqrafiya qaydalarına ehtiyac olmadan daxil edilən ərəb və fars sözləri atıldı, fonetik prinsipə daha çox üstünlük verildi və rus, beynəlmiləl sözlərin yazılmasına çox diqqətlə yanaşıldı.

1940-cı ildə çıxmış “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası” rus qra-

sından çıxarılmışdır. Buna görə də təqib, təyin və bu kimi sözlər apostrofsuz, ob'ekt, p'es. Mof'er kimi sözlər isə obyekt, pyes. Molyer şəklində yazılmışdır.

2. Dilimizə rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlərin yazılışında müəyyən bir prinsip yox idi. Əslində ia və io ilə yazılan sözlərin bir hissəsi 1940-cı ilin orfoqrafiya qaydalarında əslində olduğu kimi (materializm, rasionalizm), bir hissəsi isə o ilə (sosəlizm, milərd) yazılırdı. Yeni orfoqrafiya qaydalarına əsasən, bu kimi sözlərin hamısı əslində olduğu kimi, yəni yalnız ia, io ilə yazılmalıdır: sosializm, million və s.

3. 1940-cı ilin orfoqrafiya qaydalarında əslində ü ilə deyilən sözlərin yazılışında ikilik mövcud idi. Bu sözlərin bəzisi ü ilə (Barbüs, Hüqo və s.), bəzisi isə ю ilə (бюро, бюджет, бюллетен, жюри və s.) yazılırdı. Yeni orfoqrafiya qaydalarında bu ikilik aradan qaldırılmış, söz ortasında ü ilə deyilən internasional sözlərin ü ilə də yazılması qərara alınmışdır: бülлетен, büro, büdəo, Hüqo, Barbüs və s.

4. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlərin yazılışı Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına, onun tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn, əslində a ilə bitən, lakin Azərbaycan dilində həm a-sız, həm də a ilə deyilən sözlərin yazılışı iki yerə ayrılmışdır: a ilə yazılanlar: sxema, fiqura, molekula və s., a-sız yazılanlar: qəzet, maşın, sistem, dram, aptek və s.

Bu orfoqrafiya qaydalarının müsbət cəhətləri ilə yanaşı bir sıra nöqsanları da var: 1) yazıdan apostrof işarəsi çıxarılmışdır, 2) söz ortasında cəyni cinsli qoşa samitlə yazılan əcnəbi sözlərin yazılışı haqqında qayda verilməmişdir, 3) -stan şəkilçisi sonu samitlə bitən sözlərə bitişərkən müvafiq sait artırılması göstərilməmişdir, 4) bəzi ədatlar səhv olaraq nida başlığı altında verilmişdir, 5) sıra saylarının yazılışı qeyd olunmamışdır və s.

1958-ci ildə təsdiq və nəşr olunmuş "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları"nda 117 maddə verilmişdir. Bu qaydalar əvvəlki qaydalardan quruluşca fərqlənir. Belə ki, əvvəlki orfoqrafiya qay-

kilçilər və s. haqqında maddələr yenidir.

Bu qaydalarda aşağıdakı başlıqlar verilir: 1. Səslilərin yazılışı, a) sözün ilk səslisinin yazılışı, b) sözün orta səslisinin yazılışı, c) sözün son səslisinin yazılışı, 2. Səssizlərin yazılışı: a) sözün ilk səssizinin yazılışı, b) sözün orta səssizinin yazılışı, c) sözün son səssizinin yazılışı, ç) sözün müxtəlif yerlərindəki səssizin yazılışı, 3. Sözün müxtəlif yerlərindəki səsli və səssizlərin yazılışı, 4. Eynicinsli qoşa səsli səssizin yazılışı, 5. Apostroflu sözlərin yazılışı, 6. Şəkilçilərin yazılışı, 7. Bitişik, defislə və ayrı yazılan sözlər (isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zorf, qoşma, bağlayıcı, ədat, nida), 8. Baş hərfi böyük yazılan sözlər, 9. İxtisar və qısaltma növləri, 10. Keçirmə qaydaları.

Orfoqrafiyada dəyişiklik - islahat

Orfoqrafiya qaydalarını göz bəbəyi kimi mühafizə etmək və qorumaq lazımdır. Orfoqrafiya qaydalarının öyrədilməsinə ibtidai məktəbdə başlamaq gərəkdir. Məktəblilər yazı qaydaları və ədəbi tələffüz haqqında aldıkları biliyi şüurlu şəkildə mənimsəməyə can atırlar. Orfoqrafiya qaydalarının əsaslı, şüurlu mənimsənilməsinə daha çox maraq göstərilir. Məktəblilərdə orfoqrafiyaya marağı artırmaq və gücləndirmək məqsədi ilə onun əsasını təkmilləşdirmək, sadələşdirmək lazım gəlir, köhnə maddələri yeniləri ilə əvəz etmək lazım gəlir. Orfoqrafiya qaydalarının ayrı-ayrı elementlərində tez-tez aparılan dəyişikliklər onun stabilliyini pozur. Sabitlik orfoqrafiya ilə canlı dilin əlaqəsi deməkdir. Orfoqrafiyanın əsası sabit qalmalıdır, yalnız onun bəzi maddələrinin dəyişdirilməsi və ya təkmilləşdirilməsi cəmiyyətin, xüsusən tədrisin ehtiyacını müəyyən edir. Hələ köhnə orfoqrafiya qaydaları məktəblilərə əməlli-başlı mənimsədilməmiş, düzgün yazmağa və oxumağa vərmiş etdirilməmiş, yeni orfoqrafiya qaydaları tətbiq edilir. Belə yenilik adamları çaş-baş salır, onların diqqətini yayındırır. Savadlı adamlar yeniyə tez alışa bilmirlər, köhnə ilə yazırlar. Köhnəni unutmaq, yeniyə yiyələnməkdən cətinidir. Belə adamları yeniyə alışdırmaq

uçun onun dəyərini və noqsanlarını obyektiv qiymətləndirməkdir.” Adətən, hər səsli yazı meydana gələndə fonetik olur. Yunan və latın yazılırı da əvvəlcə belə olmuşdur. Nümunəvi fonetik yazı sanskrit və qədim slavyan yazıları sayılır. Nitqin yazılı və şifahi formaları arasında meydana gələn fərq ya tədricən ləğv edilir, ya da tez-tez möhkəmləndirilir. Bəzən yazı ilə tələffüz arasında böyük uyğunsuzluq yaranır. Səsli dil ilə yazı arasında ayrılma o qədər artır ki, yazı və oxunun öyrədilməsini çətinləşdirir. Məsələn, belə bir vəziyyət fransız və ingilis orfoqrafiyasında da mövcuddur.

İnkişaf etmiş yazılı dillərin orfoqrafiyasında islahat aparmaq bir problem kimi kəskin durur. Son bir neçə onillik ərzində fransız və ingilis orfoqrafiyasında islahat aparmaq günün ön mühüm məsələsidir. Fransız orfoqrafiyasında islahat aparmaq gündəlikdən düşmür, lakin fransız dilinin orfoqrafiyasını dəyişdirmək barədə irəli sürülən təkliflər hələlik həyata keçmir. Fransız orfoqrafiyası ilə əlaqədar mübahisələr hələlik heç bir nəticə vermir: 1960, 1961, 1965. 1965-ci ildə Besle Xalq Təhsil nazirliyinə öz layihəsini təqdim etmişdir. Onun layihəsinin əsas cəhəti ondadır ki, yeni orfoqrafiyaya ibtidai məktəbdən başlamaq məsləhət görülür.

Fransız öz orfoqrafiyasının asanlıqla ilə fəxr edə bilməz. Məsələn, avqust ayının adı fransızca a+o+u+t=aout, amma tələffüzü belədir: U! Bəli, U yeganə səsdir. Fransızlar avqust adını qədim latın dilindən götürmüşlər. Orada bu ay auqustus (böyük) adlanır. Yüz il keçəndən sonra fransızlar canlı nitqlərində sözün görünüşünü tam dəyişmişlər. U-dan başqa bütün səslər itirilmişdir. Dörd hərf yazılır, ancaq biri tələffüz olunur: aout. Bu, u-ya bərabərdir.

Şübhəsiz, fransız orfoqrafiyası latın əlifbasının kortəbii uyğunlaşdırılmasının nəticəsidir. Onlar bazar meydanlarına çıxaraq, necə deyirlər, öz peşələri ilə, bir növ, alver edirmişlər: məktub, xatirə, vəsiyyətnamə və ya müqavilə yazırmışlar.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilinin praktikasında daha mürəkkəb vəziyyət yaranmışdır. İngilis orfoqrafiyası son dərəcə mürəkkəb və dolaşıqdır. E.D.Polivanovun fikrinə, ingilis orfoqrafiyası son dərəcə mürəkkəb və dolaşq olsa da, bu hələ son hadisə deyil-

lazımdır ki, uzun müddət ingilis orfoqrafiyası əsaslı dəyişməmişdir. İnkişaf nəticəsində ingilis orfoqrafiyası və tələffüzü arasında güclü ayrılma baş verdi. Buna görə də ingilis orfoqrafiyası ən mürəkkəb orfoqrafiyadan biri sayılır. Bununla, görünür, yazı və məqalə müəllifləri də razılaşa bilməzlər: orfoqrafiya islahata ehtiyac duymur. İngilis dilində dəyişmə indi də gedir və bu dəyişmənin qarşısını almaq mümkün deyildir, çünki dil dəyişir, yeni-yeni sözlərlə zənginləşir. Heç bir dövlət bunu qanuniləşdirə bilməz, lakin dövlət yazmağı rəsmiləşdirə bilər, amma danışmağı qanuniləşdirə bilməz. Deməli, hər ölkədə necə danışmaq yox, necə yazmaq qanuniləşdirilmişdir. Əgər hərdən bir orfoqrafiya qanunları tələffüzə uyğun gəlmirsə, onda onlar biri-birindən mütləq ayrı düşəcəklər. Nə qədər olmasa da, fərq çoxalır.

İngilis dilini öyrənən hər bir adam bilir ki, ingilis orfoqrafiyasını öyrənmək çətindir. İngilis orfoqrafiyasının mühafizəkarlığı ingilislərin özünə də bəllidir. Lakin ingilis orfoqrafiyasının mühafizəkarlığına baxmayaraq, o, inkişaf edir və inkişaf etməkdədir. İngilis orfoqrafiyası uzun illər ərzində əsaslı dəyişikliyə uğramamışdır. İngilis sözlərinin yazılışı ilə real tələffüzü arasında ciddi uyğunsuzluq mövcuddur. Belə ki, ingilis dilində müxtəlif şəkildə yazılan sözlər eyni və ya əksinə, eyni formada yazılan iki söz müxtəlif formada tələffüz olunur. Məsələn, right (düzgün) və rite (adət) sözləri müxtəlif şəkildə yazılsa da, hər ikisi rayt kimi tələffüz olunur. Read (oxuyuram) və re'ad (oxudu) sözləri eyni yazılsa da, rid və red kimi tələffüz olunur.

Görünür, ingilis dilinin mövcud orfoqrafiyası ingilislərin özünü də təmin edir. Bernard Şou müasir ingilis orfoqrafiyasının vəziyyətindən olduqca narahat idi. Ona görə də öz vəsaitindən mükafat üçün böyük məbləğdə pul ayırmışdı: kim ingilis əlifbasında islahat apararsa, o, orfoqrafiyanı dilə yaxınlıqdırar. Hərçənd bu istiqamətdə xeyli elmi iş görülmüşdürsə də, lakin heç kəs vəsiyyət edilmiş mükafatı ala bilmir.

Orfoqrafiya nəzəriyyəsinin inkişafı üçün K.M.Musayevin qohum dillərin materialları əsasında hazırladığı orfoqrafiya mühüm

qalmışdır. Orfoqrafiyanın tez-tez dəyişdirilməsi, əsasən, əlifba ilə sıx bağlıdır. Belə ki, əlifba dəyişdikcə orfoqrafiyada müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir. Orfoqrafiyamızdakı dəyişiklik əlifbamızın dəyişməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan yazısı 1920-ci ildən sonra müxtəlif əlifbalara (ərəb, latın, rus və yenidən latın) əsaslanır.

XIX əsrə qədər elmi əsaslara söykənmiş vahid orfoqrafiya və onun qaydaları olmamışdır. Ərəb dilinin qaydalarından istifadə edildiği üçün yazılmış elmi və bədii əsərlərdə sabit qayda-qanun yoxdur.

Ərəb əlifbası Azərbaycan orfoqrafiyasını ağırlaşdırır və çətinləşdirir. Ərəb əlifbasından istifadə edilərkən yazımızda sabit qayda-qanun yox idi, çünki ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini tam əks etdirmirdi.

XIX əsrdə ilk dəfə Azərbaycan ədəbi dili normasının müəyyənləşdirilməsində nəzəri dilçilik fikri iştirak edir. A.Bakıxanov "Nəsayeh" əsərində yazırdı: "Mən nə qədər axtarınsa, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o, asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dolaşdırilsin. İşləməkdə olan bəzi kitablar o qədər qarışıq, dolaşmış ibarələrlə yazılmışdı ki, çox müəllimə özü onları dərk edə bilmir".

M.F.Axundov ilk dəfə ərəb və fars mənşəli sözlərin yazılışını milliləşdirmək məsələsini qaldırmışdır. O, xalqın savadlanmasını asanlaşdırmaq üçün ərəb və fars sözlərini xalqın tələffüzünə münasib şəkildə yazmağı uyğun sayırdı. M.F.Axundov ədəbi dilin normasına xüsusi fikir vermiş, yazı ölçüsü təklif etmiş, onları dərhəl nəzərə çatdırmışdır.

M.F.Axundov tərcümə edilmiş bəzi kitablarda yer, ölkə adları və terminlərin düzgün yazılmasından şikayətlənərək qeyd edirdi: "Xarici dillərdən islam xalqlarının dillərinə tərcümə edilmiş bəzi kitablarda yerlərin, ölkələrin adları, tibb islahatları və sairə bu kimi sözlər keçmiş yazımızla aydın ifadə olunmayıb".

M.F.Axundov yazımızı asanlaşdırmaq məqsədi ilə köhnə yazı qaydalarını pozmuş, dilimizin öz xüsusiyyətlərinə müvafiq və sözün tələffüzünə əsasən yazmağın təməlini qoymuşdur. O, mərə-

hər mühərriir, hər qəzəlçi bir imla ilə yazır. Bu bəs deyil hər kəs öz imlasını səhih sayıb özgələrinə də bu imla ilə yazmağı tövsiyə edir. Bu isə dilini ədəbi dil sanan qövma yaraşmaz bir haldır.”

M.Mahmudbəyov Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası üçün hansı prinsipin əsas götürülməsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə demişdir: “Türk dilinin imlası üçün əsaslı dəstəvuz nə ola bilər? Tələffüzümü, hazırkı imlamı, ya dilin qanunu?” Bu üç sualı müəllif aşağıdakı şəkildə izah edir: 1) müəllif orfoqrafiya üçün tələffüzü əsas hesab etmir. O deyir: “Tələffüz əsas ola bilməz, hər yerdə, hər quberniyada, hər şəhərdə tələffüz var. Tələffüzü imla üçün rəhbər tutsaq, o zaman 40-50 cür imlamız olmaq iqtiza edir. Bu isə çox az inkişaf olmağa başlayan maarif işini heçə çıxarmaqdan başqa bir nəticə verməz. Məsələn: at, it, göz, saç kəlmələrinin cəmi tələffüzümüzə, attar, ittər, gözzər, saçdar... dır... imlamızı islah üçün bir-cə yol var: dilimizin əsasına və sərəf qanunlarına... ricu edib bunlara mütabiq müxtəlif imlamızı tədqiq edək...” 2) o zamankı mövcud imla qaydasını qısaca olaraq münasib hesab etmir və deyir: “Hazırda olan imla da bizim üçün təstəvüz ola bilməz”, 3) nəhayət, müəllif orfoqrafiya üçün dilin qanunlarını əsas hesab edir. Müəllif bunlardan orfoqrafiya üçün üçüncüsünü - dil qanunlarını nəzərə almağı lazım bilmiş və demişdir: “İmlada birlik olmaq üçün əsasını, qanunlarını arayıb toplamaq, bu əsas və qanunlar üzrə imlanı müstəqil üsulla tərtib etmək lazımdır.”

Buradan aydın olur ki, M.Mahmudbəyov fonetik prinsiplərə nisbətən morfoloji prinsipi daha üstün tutur.

M.F.Axundov orfoqrafiya qaydaları haqqında qeyd edirdi ki, o, əvvəlki və daha çox ərəb, fars, türk dilləri-yazıları əsasında qurulmuş və Azərbaycan tələffüzü ilə uyğunlaşmayan qaydalar əvəzinə, ümumxalq tələffüzünə əsaslanmış imlaya üstünlük vermişdir.

M.F.Axundov öz pyeslərini-milləti ədəbi dilin ilk orijinal nümunələrini yaratmaqla kifayətlənməmiş: o, eyni zamanda, əvvəlki ədəbi dildən necə istifadə etmək və ya orta əsr ədəbi dilinin müxtəlif üslublarında olan nə kimi xüsusiyyətlərin yeni ədəbi dilin əvvəlki ədəbi dildən istifadəsinin də zəruriliyinə işarə etmişdir.

farslar kimi yox, öz tələffüz məxrəclərinə müsaid şokildə tələffüz etmişlər. Danışiq ilə yazı arasındakı fərq buradan meydana gəlmişdir. Orfoqrafiyamızdakı bu uyğunsuzluğu görən M.F.Axundov bu hərc-məreliyi aradan qaldırmaq üçün demokratik prinsiplər üzərində qurulmuş orfoqrafiya yaratmaq məsələsini irəli sürmüşdür. O, morfoloji və şərti-ənənəvi prinsipləri bizim tələffüzümüzo uyğun yazılması təklifini irəli sürmüş, orfoqrafiyada fonetik prinsipi əsas götürməyi lazım bilmişdir. M.F.Axundov öz fikrini belə formalaşdırmışdır: “Çün türk dilinin imlası xüsusunda bu anə qədər bir qaidəyi-külliyə mərqum olunmayıbdır, ona binaən mən təmsilatının imlasında istilahi dəstəviz etdim. Və mənəm əqidəm budur ki, əgər təkəllümdə məzkur olunan əlfaz, istilahi-xəss və ammdə və istemali-aiim və cahildə müştərək oldu, imlası hini-kitabətdə sövti-mütəkəllimə mütabiq yazılsa uladır. Və görək mültəfit olmamaq ki, bu əlfaz farsidən və ya ərəbidən məxuzdur və bunların imlası haman dillərdə qeyri-vəzilədir. Zira ki, ləfzdən qərəz ifadəyi-mənadır və indi sənin dilindən haman əlfaz bu imlaya müvafiq mütələffiz olub ifadəyi-məna edər və sənin mənzurun əmələ gələr. Dəxi nə xərc lazım olubdur ki, onları farsı və ya ərəbi dilinin imlasına çevirirsən ki, oxuyanda müstəmiə qərib və biganə görünür. Əgər qərəzin izhari-fəzldir, beş-on sözün imlasını əsl vəzə mütabiq yazmaqla fəzl zaşir olmaz. Fəzlin şüruqu çoxdur.

Ona binaən təvəqqe edirəm ki, sən də mənəm kimi adəmi, türki dilində-adam yazasan, toxmi-toxum, gifti-güt, müqəyyədi-muğayət, övrəti-arvad, qaidəni-qayda və habelə özgə əlfazı ki, xəvəss və avamın istemalında müştərəkdir, fərqə xəvəssa mütəəlliq olan əlfaz qoy öz imlayi-əslisində baqi qalsın; necə ki, təkəllümdə dəxi vəzi-əslisi ilə tələffüz olunur. Və bəhs elmə ki, dibacədə özüm niyə bu qaydanı məri etməmişəm. Ondan ötrü ki, piş-əz vəqt bir elan lazımdır. Bundan sonra hər nə yazsam, öz bildiyim kimi yazacağam.”

M.F.Axundov iltisəqi dillər üçün ən münasib, orfoqrafiya üçün ən demokratik olan fonetik prinsipi əsas götürərək hər cür qrupa daxil olan sözlərin yazılışında tələffüz uyğunluğunu əsas götür-

zulmuşdur. Məsələn, cəm şəkilçisinin təkcə bir şəkildə deyil, ahəngə tabe edilərək -lar və -lər formasında yazılması məqsəduyğun hesab edilmirdir.

1922-ci ilə qədər Azərbaycan orfoqrafiyası sahəsində əsaslı bir iş görülməmişdir. 1922-1929-cu illər arasında Azərbaycan yazısı həm ərəb, həm də latın əsaslı yeni əlifbadan istifadə olunmuşdur. Bu illərdə orfoqrafiya məsələləri müzakirə olunarkən fonetik və morfoloji prinsip əsasında vahid orfoqrafiya qaydaları tərtib etmək məsləhət görülmüşdür.

Latın qrafikası əsasında yaradılmış yeni əlifba orfoqrafiya sahəsində bir dönüş yaratdı. 1922-ci ildən başlayaraq tədricən latın əlifbasına keçməklə əlaqədar orfoqrafiya məsələsinə xüsusi fikir verildi. 1926-cı ildə I Ümumittifaq Türkoloji qurultayda orfoqrafiya məsələsinə xüsusi yer verilmişdi. 1928-ci ildə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarını müzakirə etmək üçün I Azərbaycan İmla Konfransı çağırılır. 1929-cu ildə Azərbaycan İmla Konfransında imla qaydaları qəbul olunub, Dövlət Elmi Şurası və Maarif Komissarlığı Kollegiyasında təstiqlənən Azərbaycan dilinin ilk imla lüğəti və imla qaydaları nəşr olunur. Konfransda B.Çobanzadə "İmlada ümumi prinsiplər" mövzusunda məruzə ilə çıxış edir. 1929-cu ildə I Orfoqrafiya Konfransı orfoqrafiya qaydalarını müzakirə edir. Elə həmin ildə V.Xulufunun latın əlifbası ilə 20 min sözü əhatə edən "İmla lüğəti" çapdan çıxır. 20-ci illərin münasibətləri öz əksini lüğətdə tapır. Burada alınmalara ikili münasibət cəlb edir: sözlər iki şəkildə yazılır. Orfoqrafiya lüğətində lüzumsuz ərəb, fars, türk sözlərinə, qəliz ərəb tərkiblərinə, dialektizmlərə və sözlərin dialektə uyğun yazılışına müəyyən qədər yer verilmişdir. Əsl Azərbaycan sözlərinə həddindən artıq demokratik yanaşılır, bir sıra hallarda dialekt tələffüzü orfoqrafik normanın əsasında dayanır. Hər halda V.Xulufunun "İmla lüğəti" gələcəkdə orfoqrafiya qaydalarının hazırlanması və lüğətlərin tərkibində bir özlül kimi qiymətləndirilməlidir.

Yeni orfoqrafiya qaydalarının tezisləri 1931-ci ildə "Azərbaycanı öyrənmə yolu" məcmuəsində çap olundu. Bu tezislərdə sözlər

yazı ənonələrinə biganə münasibətdən irəli gəlirdi.

1929-cu ildə "Qaydalar"ında şakilçilərin yazılışı bölməsində ancaq 4-5 maddə varsa, 1938-ci ildə "Qaydalar"ında dilimizdəki bütün şakilçiləri əhatə edən 20 maddə vardır. Bu "Qaydalar" da xüsusilə rus dilindən keçən sözlərin orfoqrafiyası genişdir. 31 maddədən ibarət bu bölmədə dilimizin lüğət tərkibinə istər sovetləşmədən əvvəl, istərsə də sonra keçən rus və Avropa dillərinə məxsus sözlərin yazılışı, rus şakilçilərinin dilimizdəki ifadə formaları bütün dəqiqliyi ilə verilmişdir.

Rus qrafikası əsasında yaradılmış əlifba dövründə yeni orfoqrafiya qaydaları Azərbaycan SSR XKS-nin 1940-cı il tarixli 2321 sayılı qərarına əsasən təsdiq olunmuşdur. Bu qaydalarda 1938-ci il "Qaydalar"ı bir sıra dəyişiklik və dəqiqləşdirmələr ilə daxil edilmişdir. 1940-cı il "Qaydalar"ı elmi nəzəri planda işlənmişdir, məsələlərin orfoqrafik həllində diferensiaslaşdırma lüğətdən istifadəni asanlaşdırır. Bu qaydalar fonetik və morfoloji prinsiplər əsasında qurulmuşdur. 1940-cı ildə iri həcmli ikinci orfoqrafiya lüğəti çapdan çıxmışdır. Bu lüğət tərtib olunmuş qaydalar əsasında hazırlanmışdır. Bu lüğət 1929-cu ildə nəşr olunmuş "İmla lüğəti"ndən fərqlənir. Burada olan nöqsanlar, demək olar ki, 1940-cı ildə çap olunmuş orfoqrafiya lüğətində düzəldilmişdir. Bu lüğətdə, əsasən, ədəbi dildə geniş yayılıb, ümumxalq danışığı dilinə daxil olmuş ərəb, fars sözlərinə, yeni ictimai-siyasi quruluşla, mədəni, iqtisadi həyatla əlaqədar yaranmış, eləcə də başqa dillərdən alınmış sözlərə, təminlərə daha çox yer verilmişdir.

1949-cu və 1950-ci illərdə Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutu müzakirə məqsədi ilə yeni orfoqrafiya qaydalarının layihələrini nəşr etdirir. Hər iki layihə geniş müzakirə olunur. Təkliflər, məsləhətlər nəzərə alınır. Azərbaycan SSR EA Prezidiumunun 1951-ci il 31 may tarixli qərarı ilə yenidən orfoqrafiya qaydaları çap olunur.

Ədəbi dildə orfoqrafik sabitlik yaratmaq məqsədi ilə 1940-1950-ci illərdə gedən müzakirələr öz bəhrəsini verdi. Bu illərdə əsas diqqət orfoqrafiyanın daha konkret məsələlərinə (apostroflu sözlərin, şakilçilərin, mürəkkəb sözlərin yazılışı və s.) verilir. Bu-

Həmin qərarla Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları"nın təsdiq edilməsi və Azərbaycan əlifbasında bəzi dəyişikliklər edilməsi haqqında" 1958-ci il 24 iyul tarixli 497 nömrəli və "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları"nın 8-ci maddəsinin dəqiqləşdirilməsi haqqında" 1959-cu il 6 aprel tarixli 268 nömrəli qərarları qüvvədən düşmüşdür.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları 10 bölümdə 36 qaydadan ibarətdir. Bu bölümlər aşağıdakı qaydada verilmişdir: a) saitlərin yazılışı, b) samitlərin yazılışı, c) sözün müxtəlif yerlərindəki qoşa sait və samitlərin yazılışı, ç) şəkilçilərin yazılışı, d) rəqəmlə yazılan miqdar saylarında şəkilçilərin yazılışı, e) mürəkkəb sözlərin yazılışı, o) köməkçi sözlərin yazılışı, f) birinci hərfi böyük yazılan sözlər, g) ixtisarlar (abreviaturalar), ğ) sözün sətirdən sətirə keçirilməsi.

2004-cü ildə filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü A.Axundovun redaktorluğu ilə 18 minə yaxın sözü əhatə edən və 728 səhifədən ibarət "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" "Lider" nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Orfoqrafiya qaydaları sadəlik, kütləvilik, vahidlik, elmi və ədəbi dilin normalarını gözləmək prinsipləri əsasında tərtib edilməlidir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları dövlət əhəmiyyətli ümumxalq işidir. Bu, həm də, hər bir şəxsə Azərbaycan dilinə maraq göstərən hər bir adama hava, su kimi lazımdır.

Orfoqrafiyanın prinsipləri

Bir söz və morfem bir və ya bir neçə variantda tələffüz olunur. Orfoqrafiya həmin vahidlərin morfoloji və etimoloji əlaqələrini nəzərə alır, onlardan birini seçib əsas kimi götürür. Ona görə də orfoqrafiya müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Orfoqrafiya prinsiplərinin bölgüsü yazının əsaslandırılmış və qeyri-əsaslandırılmış əlamətləri ilə müəyyən edilməlidir. Əsaslandırılmış yazı öz-özlüyündə dilin hər sadə daşıyıcısına aydın olmalıdır, çünki bunlar dilin sinxron

Fonematik (fonetik), morfeomatik (morfoloji), qrammatik və etimoloji prinsiplər əsaslandırılmış sayılır. Birinci prinsipdə ancaq dil vahidlərindən səs, ikincidə həm səs, həm də onların mənası, üçüncüdə qrammatik məna əsas götürülür. Dördüncü prinsipə görə yazılışda söz-formanın keçmiş fonomorfoloji strukturu saxlanılır. Hər bir dildə sözlərin yazılışında nəinki onların səs tərkibi nəzərə alınır, həm də xüsusi diqqət yetirilir. Deməli, qrafika yalnız səslərin özünü nəzərdə tutub, onlara əsaslanırsa, orfoqrafiya tarixi, etimoloji və morfoloji xüsusiyyətlər böyük əhəmiyyət verir.

Orfoqrafiya müxtəlif ümumiləşmiş prinsiplərə istinad edir ki, bunlardan ən çox yayılanları fonetik, etimoloji, morfoloji prinsiplərdir. Hər bir dilin yazısında bütün bu prinsiplərin hamısından az və ya çox dərəcədə istifadə edilir, lakin orfoqrafiyanın yeniliyindən və ya qədimliyindən asılı olaraq bunların bu və ya digəri üstünlük təşkil edə bilər. Göstərilən prinsiplər biri-birini tamamlayır.

Sadələn prinsiplərin orfoqrafiyada rolu müxtəlifdir. Yazıda sözün fonem tərkibi əks olunur. Yazılışda hərflər əlifba mənasında işlədilir. Orfoqrafiyanın əsasında duran konkret qaydalar ümumi prinsiplərlə fərqlənir. Orfoqrafiyanın prinsipləri konkret qaydalarla, həm də həmin qaydaların ümumiləşməsi əsasında qurularaq əsas və başlanğıcdır. Prinsiplər orfoqrafiyanın əsas məqsədə nail olmasına - sözlərin bir formada yazılışına işarə edir.

Orfoqrafiya xüsusi və ümumi cəhətləri bir sistemdə birləşdirir. Bütün bunlar sözlərə yönəldilir: sözlərin səs tərkibinin hərflərlə ifadəsinə, sözlərin bitişik və ayrı yazılmasına, sözlərin sətirdən-sətirə keçirilməsinə, sözlərin ixtisar edilməsinə, sözlərdə böyük və kiçik hərflərin işlədilməsinə. Bu, sözlərin yazılış qaydaları sistemi kimi orfoqrafiyanın ümumi müəyyən edilməsinin əsasıdır.

Ənənəvi prinsip mühafizəkar prinsip olsa da, dil irsini nəsillərdən-nəsillərə ötürməkdə mühüm rol oynayır. Lakin dilin dəyərli cəhətlərini sonrakı nəsillər üçün qoruyub saxlayan bu prinsip inkişafın müəyyən mərhələsində bir məncəyə çevrilir, yazı ilə tələffüz arasında bir uçurum yaradır, eləcə də, savad təlimini çətinləşdirir. Bu prinsip sözlərin müasir dövrdə tələffüz tərzinə, morfoloji struk-

paradır (M.Ə.Sabir). Burada adəm sözləri etimoloji prinsip əsasında yazılmışdır. Əvvəllər Azərbaycan orfoqrafiyasında etimoloji prinsip əsas yer tuturdu. Məsələn, çərçivə çəharçubə, çil-çıraq, çehil-çıraq, çarşəb çadırşəb və s. şəkildə yazılırdı.

Fonematik prinsip real şəkildə tələffüz olunan səsləri deyil, fonemlərin əlifbada əksətdirilmə prinsipidir. Fonoqrafik yazının əsasını fonematik prinsip təşkil edir. Burada "eşitdiyini kimi yaz" formuluna əsaslanılır. Bu ancaq fonem anlayışına istinad edir və hər yerdə fonemin güclü mövqeyindəki funksiyasını saxlayır. Deməli, bu prinsipdə fonemləri əks etdirmək əsas məsələdir. Fonematik prinsip yazandan müərkəb və ağır işdə konkret nitq səslərini verməyi tələb edir. Bundan əlavə, sözlərin fonem tərkibindəki müxtəlifliyi bildirir, çünki eyni bir fakt yazıda fonematik və morfoloji baxımdan izah edilə bilər. Bu orfoqrafiyanın əsas mahiyyətini əks etdirmir, çünki bu normaya ziddir. Fonematik prinsip sözyaratma əlaqəsini nəzərə almadan söz və fonemi ifadə edən səs cildinin yazılışının əsaslandırılmasını nəzərdə tutur. Bu, o deməkdir ki, zərif mövqedəki hərflərlə fonemlər verilməlidir. Onun əsas mənasının adekvatıdır. Fonematik prinsipə görə fonemlər əlifba işarələri ilə ifadə olunur.

Azərbaycan orfoqrafiyası və onun qaydalarının prinsiplərinin təbiiqi barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Azərbaycan orfoqrafiyasında fonetik prinsip əsas götürülmüşdür, bu prinsipə əsaslanmaq olar, lakin düzgün nəticə çıxarmaq olmaz.

Düzgün, dəqiq imla yaratmaq məsələsi həmişə orfoqrafik qaydaların tərtibçilərini düşündürmüşdür. A.Tağızadə "Türk dilinin imlası" adlı məqaləsində orfoqrafiya prinsiplərini əsaslandırmağa çalışmışdır. Müəllif fonetik sistemin mövcud imla sistemlərindən ən demokratik və kütləvi olduğunu göstərir. Ən konservativi isə tarixi prinsipdir. Morfoloji sistem bunlar arasında bir növ tənzimləyici rol oynayır. O yazır: "Bu üç prinsipdən tarixi prinsipi tamamilə atmalıyıq, çünki bu prinsip dilin nə ümumi quruluşu, nə də kütləvi nöqtəyi-nəzərdən türk dili üçün əl verməz. Demokratik və kütləvi olmasına baxmayaraq, türk dili üçün ancaq tək bir fonetik üsul ka-

mirçizadə fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi, fərqləndirici və etimoloji prinsipləri də buraya əlavə edir.

Azərbaycan orfoqrafiyası üçün bəzən fonetik, bəzən də morfoloji prinsip aparıcı hesab edilmişdir: 1) Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyası qaydalarını müəyyənləşdirərkən həm fonetik, həm də morfoloji prinsipə əsaslanırlar, çünki fonetik prinsipə söz necə deyirlirsə, tələffüz edilirsə, sözün o cür yazılışı məqbul sayılır, 2) orfoqrafiyada normal sayılan bəzi sözlərin tələffüzü orfoqrafiyada, heç də deyildiyi kimi öz əksini tapmır.

Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları, əsasən, üç prinsip əsasında qurulur. Həmin prinsiplər bunlardır: fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi.

Fonetik prinsip

Bu terminlə yanaşı, fonematik prinsip termini də işlədilir. Bunların hər ikisinin tətbiqi eynidir. Fonetik prinsip tələffüz olunan səsə yazıda hərflə ifadəsi, fonematik prinsipdə isə fonemin yazıda hərflə ifadəsi mənasındadır. Əslində fonetik prinsip termini həm hər ikisini əhatə edir, həm də məqsədəuyğundur.

Fonetik prinsip Azərbaycan orfoqrafiyasında əsas prinsip hesab olunur. Sözlərin əsas hissəsi bu prinsiplər əsasında, deyildiyi kimi yazılır. Məsələn, ata, ana, qara, boz, tez, dəli, tən və s. Dilimizdəki sözlərin əsas hissəsi bu prinsipə əsaslanır. Hər bir sözün müasir ədəbi tələffüz əsasında yazılması fonetik prinsip adlanır.

Orfoqrafiyanın fonetik prinsipi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) bəziləri fonetik prinsipi orfoqrafiyamız üçün əsas və ya yeganə prinsip kimi qəbul etmək təklifini qarşıya qoymuşlar, 2) bəziləri həmin prinsipin tamamilə əleyhinə çıxaraq ya morfoloji, ya da tarixi-ənənəvi prinsipi müdafiə etmişlər, 3) bəziləri isə orfoqrafiyamızın formalaşmasında fonetik prinsipi əsas götürməklə yanaşı, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsipləri də nəzərə almağı lazım bilmişlər.

1922-ci ildən 1929-cu ilə qədər qərb və latın qrafikası əsasında yazılmış yazıların bəzilərində fonetik prinsip, bəzilərində isə daha

rökkəbdir.

Bu prinsipin tərəfdarları yazırlar ki, orfoqrafiya qaydaları bu prinsip əsasında xeyli ixtisar edilir. Bəzi hesablamalara görə, qaydalar 1000-dən 40-a qədər azaldılır. Bu prinsiplər savad təlimində az qüvvə sərf edilir, öyrənilmə işi asanlaşır. Fonetik prinsip ayrı-ayrı səslərə əsaslanır, yəni fonetik vahid kimi səslər əsas götürülür: hamı hər səsi və hər sözü eyni şəkildə yazır.

Azərbaycan orfoqrafiyasında fonetik prinsipə üstünlük verilməsində əsas məqsəd deyiliş və yazılış arasındakı uyğunluğu müəyyənləşdirməkdir. Bu prinsip özünəməxsus bir sıra əlamətləri ilə başqa prinsiplərdən fərqlənir:

1) bu prinsipə görə, "sözü necə tələffüz edirsənsə, o cür yaz" devizinə əsaslanılır. Bu deviz ədəbi tələffüzün hamının məqbul saydığı düzgün tələffüzü nəzərdə tutur. Həmin devizə əsasən, ədəbi dildə tələffüzə uyğun yazılır: baş, göz, qız, ata, ana, ev, qurd və s., 2) bu prinsip fonetika elminin nəticələrinə əsaslanır. Sözlərin yazılışındakı ahəngdarlığı, səlisiyi qoruyur, 3) orfoqrafik normalarla orfoepik normalar arasında möhkəm əlaqə yaranır, 4) fonetik prinsip səs variantlarını yox, onların vahid əsası sayılan fonemin düzgün saydığı fonematik prinsipi də öz çərçivəsinə salır, 5) yazı qaydalarını sadələşdirir, asanlaşdırır. Söz necə eşidilirsə, necə deyilirsə, o cür də yazılmalıdır, 6) müxtəlif mənşəli alınma sözlərin bir qismini dilimizin tələffüz qaydalarına, ahənginə uyğunlaşdırır. Məsələn, ağıl, qala, nağıl, salam, zaman, dava, tayfa, nağd, taxt, cavab, saat, rahat və s., 7) dilimizin lüğət tərkibindəki ərəb və fars sözlərinin çoxu mənəb dilində olduğu kimi yazılırdı. Bu da, orfoqrafiyanı həddən artıq ağırlaşdırır, çətinləşdirirdi. Məsələn, dilimizdə işlədilən bir sıra ərəb sözləri ərəb əlifbasına əsasən qaidə, məarif, saat və s. yazılırdı, 8) fonetik prinsipin üstünlüyü ondadır ki, orfoqrafiyamızda asan mənimsənilməsinə və xalq kütləsinin tez savadlanmasına imkan yaradır, 9) yazılış ilə tələffüzü biri-birinə yaxınlaşdırır, onların arasındakı fərqi götürür, bir sözlə, bu sözləri özününküləşdirir, yazını asan və tez öyrədir, 10) onun mahiyyəti sözün fonetik tərkibini yazıda eynilə əks etdirməkdir.

öz yerini tuta bilməməsi ilə olaqəddir. Yazılışı fonetik prinsipə əsaslanan sözlərlə yanaşı, ərəb, fars və türk dillərinin yazı qaydaları da geniş yer tutur. Bu vəziyyət “İmla lüğəti” və 1936-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan türk ədəbi dilinin orfoqrafiyası”nda öz əksini tapmışdır. Belə ki, 1929-cu ildə nəşr olunmuş “İmla lüğəti”nə diqqət yetirək: çunun (çünun), dəgirman (dəyirman), pişirmək (bişirmək), pıçaq (bıçaq), xançal (xəncər), affayı (havayı) və s.

1931-ci ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məcmuəsində dərc olunmuş orfoqrafiya qaydalarının tezisi təklif edilir: ilə (la, lə) qoşması canlı danışq dilindəki kimi işlənərək sözlərə bitişik yazılsın: kitabnan (kitabla), arabaynan (araba ilə), dəniznon (dənizlə) və s. İsmi çıxışlıq hal şəkilçisindən və m ilə bitən sözlərdən sonrakı, nən şəklində yazılsın: mənnon (məndən), onnan (ondan), insannan (insandan), əmimnən (əmimdən) və s.

Fonetik prinsipə əsasən yazılan müəyyən sözlər onların transkripsiyasından prinsipial fərqlənməyə də bilər. Məsələn, çay, əl, dağ, təzo, alma, qazan, dərə, yağış, su, göl və s. sözlərin yazılışı onların transkripsiyası ilə cəmiyyət təşkil edir. Məsələn, dəftər, xəstə, tüstü, şaftalı, taxta və s. sözlər fonetik prinsip əsasında yazılsa da, onların transkripsiyası orfoqrafik yazılışından prinsipial şəkildə fərqlənir. Buna görə də şagirdlər bu sözləri dəfdər, tüsdü, şafdalı, taxda kimi yazırlar. Fonetik prinsipdə əlifba işarələri fonemləri ifadə edir: morfem təşkil edən fonemlərin hansı səsliyi ifadə etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər fonem hansı bir mövqedə eyni səsli təsvir olunur, lakin bütün hallarda mümkün olmur. O, uyğun fonem güclü mövqedə olanda ona həmin morfem üçün söz seçmək olmur, çünki dildə səsliyə görə yaxın, məncə fərqli morfemlər mövcuddur.

Morfoloji prinsip

Bu prinsip sözlərin, şəkilçilərin vahid, eyni formada yazılışına, hissələrinə əsaslanır. Morfoloji prinsipə görə sözlərin yazılmasında sözün mənşəyi, əslə və ya şəkilçinin necə təşəkkül etdiyi, necə

“Pah atanla!” yazılır.

Söz və şəkilçilər səs tərkibinə görə şifahi nitqdə müxtəlif variantlarda tələffüz olunur: rahat-rahət, səbir-səbr, gəlsə idi - gəlsöydü. Bu prinsip sözlərin vahid yazılışını qaydaya salır, yəni onların tələffüzündəki müxtəlif variantlardan ancaq birini - ədəbi dildə qəbul olunmuş variantı əsas götürür. Söz və şəkilçilərin vahid formada, yəni morfoloji quruluşa uyğun olaraq bu cür yazılmasına istiqamətverici əsas prinsip kimi morfoloji prinsip əsasdır. Söz və morfemlər müxtəlif çalarlıqda tələffüz, məna dəyişikliyi yaratmasada, vahid ədəbi dil normalarının pozulmasına səbəb olur. Dil ümumi anlaşılma vasitəsidir. Ona görə də dil vahidlərinin müxtəlif yox, bir cür formalaşması, bir cür tələffüzü və bir cür yazılması dilin əsl mahiyyətindən irəli gələn tələbdir. Məhz, bu mənada morfoloji prinsip ümumi əhəmiyyətlidir.

Eyni vahidin müxtəlif çalarlaqda tələffüzü müxtəlif məqam və şəraitlə əlaqədar ola bilər. Bir vahid müxtəlif variantlarda tələffüz olunsada, morfoloji prinsipə görə onlardan biri qəbul olunur və yazıda sabitləşir.

Orfoepik normalar əsasında bəzi sözlərin tələffüzündə müəyyən çalarlıqlara yol verilir: uç-uş, kənd-kənt, get-gəssin və s. Səsu-yuşması, səsdüşməsi, səstərtimi, səsyərdəyişməsi, səsfərqləşməsi və məxrəc dəyişməsi kimi fonetik hadisələr sözlərin, şəkilçilərin müxtəlif variantlarda tələffüzünə təsir göstərir. Bu qanuniləşmiş variantlar ancaq tələffüzdə qalır, yazıya köçürülmür. Morfoloji prinsipə əsasən, bu variantlardan biri yazı kimi məqbul sayılır, yazıya köçürülərkən orfoqrafiya qanun halında yazıda sabitləşir: adamlar-adamnar, atlar-attar, canlı-cannı və s. Sözlərin eyni yazılışı, öz növhəsində, bütövlükdə yazının eyni formada yazılışını nəzərdə tutur. Əgər eyni cür yazılış nəzərdə tutulmasa idi, onda hər kökün yazılışını yadda saxlamaq prinsipi lazım gələrdi. Onda belə yazılış mahiyyətə heroqlifi yada gətirərdi.

Morfoloji prinsipin tələbi budur ki, hər morfem eyni yazılmalıdır. Morfemlərin eyni yazılışını gözləmək o deməkdir ki, sözlər eyni yazılış forması əldə edir.

-lar, -lər kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçisi kimi qəbul edilmişdir. Nitq hissələrinin bitişik, defislə, ayrı-ayrı yazılışını müəyyənləşdirir.”

Morfoloji prinsipdə sözlərin yazılışında, onların mənşəyi, əsli və ya şəkilçinin necə formalaşması, necə dəyişməsi nəzərə alınır. Bu prinsipə görə sözlərin və qrammatik formaların yazılışında yeganə bir variant üstün tutularaq orfoqrafik norma hesab edilir. Bəzən müəyyən bir sözün və ya qrammatik formanın ədəbi deyilişi qaydası morfoloji prinsip əsasında qəbul olunmuş orfoqrafik qaydaya uyğun gəlmir. Məsələn, mənnən (məndən), görümməz (görünməz), heç kəs (heç kəs) və s. Morfoloji prinsipdə sözlər qrammatik tərkibi əsas götürülür. Məsələn, bağça sözü baxça kimi tələffüz olunur, amma bağça kimi yazılır.

Tarixi-ənənəvi prinsip

Orfoqrafiyanın bu prinsipi əvvəllər tətbiq edilən yazılış formasını saxlamağa çalışır. Bunun əsas tələbini qısaca belə formula ilə ifadə etmək olar: “Əvvəl yazıldığı kimi yaz!” Tarixi-ənənəvi yazılışa bir sıra orfoqrafiyalarda, xüsusən ingilis yazısında rast gəlinir. İngilis orfoqrafiyası XVI əsrdə Çoser dövründəki yazılışı saxlayır.

Tarixi-ənənəvi prinsipə görə, bir tərəfdən, alınma söz və şəkilçilərin yazılış qaydaları müəyyənləşdirilir, digər tərəfdən, ərəb dilindən alınmış ayn (e) və həməz (h) ilə yazılan bir sıra sözlərin Azərbaycan dilində tələffüzü və yazılışını düzəltməyə üçün işlədilmiş apostrof işarəsi ilə bağlı xüsusiyyətlər qanunlaşdırılır.

Bu prinsip ayrı-ayrı sözlərin indiki ədəbi dildə işlənən formalarını deyil, tarixən yazılı dildə sabitləşmiş formasını nəzərə alır. İndi dilimizdə işlənən ərəb, fars və rus sözlərinin yeni tələffüz forması yox, əvvəlki yazılışı qəbul edilir: bərabər, bəxt, aid, ailə, bəis, dairə, növbə, telefon, klub, poema, radio kimi sözlərin müxtəlif formada yox, məhz bu formada yazılması fonetik və ya morfoloji prinsiplərə əsaslanmır. Bu sözlərin yazılışında tarixi-ənənəvi prinsip əsas götürülür.

Tarixi-ənənəvi prinsip alınma sözlərin tələffüzündəki bu fone-

da yazılır, lakin bözi sözlərin, şəkilçilərin yazılışında tarixi-ənənəvi prinsip tətbiq edilir. Bu baxımdan, orfoqrafiya qaydalarının aşağıdakı maddələrini qeyd etmək olar: a) §2. İlk səsi daha çox e, bəzən də ə ilə deyilən sözlər e ilə yazılır: elan, en, endirmək, erkək, erkən, ertə, b) §20. Birinci hecasındakı samiti həm n, həm də m ilə deyilən sözlər n ilə yazılır: anbar, qənbər, zənbil, sünbül, künbəz, şənbə, c) §23. Son səsi d, həm də t ilə deyilən sözlər d ilə yazılır: bulud, qurd, dörd, kənd, palıd, polad, söyüd, süd, ç) §25. Son səsi k, g və ya y ilə deyilən iki hecalı sözlər k ilə yazılır: böyük, kiçik, kəpənək, hörümçək, külək, çörək, d) §26. Son səsi ğ, x və ya q ilə deyilən ikihecalı sözlər q ilə yazılır: bulaq, qaşığı, qatıq, qonaq, yarpaq, papaq, ocaq, torpaq, uşaq, e) §28. Son səsi ç, c, j və ya ş ilə deyilən sözlər c ilə yazılır: ağac, qılınç, dinc, kərpic, gec, gəc, süz-gəc, çəkiç, sac;

2) alınma söz və şəkilçilərin yazılışında, Məsələn, qəbz, əmr, zülm, nəbz, hüzn, hüceyrə, təshih, dəftər və s. ərəb mənşəli sözlər bu prinsipə əsasən yazılır;

3) klassiklərin əsərlərində işlənən formaya əsasən yazılan sözlər. Bu tipli bir sıra alınma sözlərin takvariantlı şəkilçilərinin yazılışını nizama salır: əlbəttə, həтта, laqeyd, təəssürat, təəccüb və s.

4) çiçək, çörək, ağac, papaq, qaşığı, qayıq, od, ot, saç, ağ, ac və s. türk mənşəli sözlərin tarixən olduğu kimi yazılışını tələb edir. Rus dilində morfoloji prinsiplə yazılan sözlər bizim dilimizdə bu prinsipə əsasən yazılır: Moskva, Odessa, Tolstoy, roman və s.

5) dilimizdə hələlik işlənən bir qrup ərəb-fars tərkiblərinin I təvəfi müqabil, vəsfi-hal xülasəsi-kəlam və s. yazılışını dəqiqləşdirir. Apostroflu sözlər: ə'la, bə'zən, şö'lə, şe'r, fe'l, mə'na, mə'mar. ür'ət və s;

6) Avropa dillərinin orfoqrafiyasına əsasən yazılan sözlər : avto-bus, balon, cüma, laborant, kassa, kvadrat, etika, estetika və s;

7) rus dilindən alınma şəkilçilərin böziləri tarixi ənənəvi prinsipə, əslinə uyğun, yəni rus orfoqrafiyasına uyğun yazılır: -ov, -yev, -ova, -yeva.

sarımtıl, zülm, bacısı kimi sözlər noxoş, tuhar, şikil, işkaf, istokan, öv, hayat, sayahat, sarımtul, zulum, bayışsı şəkildə tələffüz olunur.

Sözlərin bir qisminin yazılışı tələffüzünə əsasən müəyyənləşməyəndir. Dilimizdə işlənən alınma sözlərin müəyyən bir qrupunun orfoqrafiyası ilə orfoepiyası biri-birindən fərqlənir. Bu fərqi yaranmasının əsas səbəbi orfoqrafiyamızın tarixi-ənənəvi prinsipidir. Tarixi-ənənəvi prinsip yazılı və şifahi nitq arasındakı uyğunsuzluğun əsas səbəblərindən biridir. Tarixi-ənənəvi prinsip yazıda sözlərin müasir tələffüz formasının deyil, alındığı dildəki, yaxud müəyyən dövrdəki tələffüz tərzini əsas götürür. Məsələn, buruq, uşaq, hətta, hanbal, şənbə, dəftər, astar və s. kimi sözlər müasir tələffüzdə burux, uşax, hətda, hambal, şəmbə, dəfdər, asdar kimi səslənməsinə baxmayaraq, tarixi-ənənəvi prinsipin tələbatına əsasən tələffüzdəki bu vəziyyət özünü yazıda əks etdirə bilmir. Eləcə də, alınma sözlərin bir qismi dilimizin ahənginə uyğunlaşdırılaraq tələffüz olunursa, onların yazılışında alındığı dilin orfoqrafiyası əsas götürülür. Məsələn, qüdrət, şüa, komissiya, assistent, kommuna, attestat, trolleybus şəkildə tələffüz olunur, onları mən-bə dildə olduğu kimi yazmaq qəbul edilmişdir.

Orfoepiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun normalarının çötindən asana doğru inkişaf etməsinin tədricən dəyişməsidir. Dilin inkişaf prosesində tələffüz normaları da dəyişdirilir. Tələffüzdə ağırlıq yaradıb dilimizin fonetik sistemə uyğun olmayan formalar yenisi ilə əvəz edilir. Bu özünü ən çox alınma sözlərin mənimsənilməsində göstərir. "Alınma söz keçdiyi dilin sözlərinin müqavimətinə rast gəlir, az və ya çox dərəcədə dəyişikliyə uğrayır". Bu hal xeyli miqdarda dilimizə keçmiş sözlərdə özünü göstərir. Məsələn, vedrə, qəzət, lent, vitrin, sxem, çmodan, monopassı, vağzal milliard, nömrə, tunel, aparat, metal və s. kimi onlarla söz dilimizin tələffüz ahənginə uyğunlaşdırılmışdır. Tələffüzdəki bu uyğunlaşma öz təsirini yazıda da göstərmişdir. Həmin sözlərin yazılışında tələffüz əsas götürülmüşdür. Burada tələffüzün təsiri tarixi-ənənəvi prinsipin müəyyən dərəcədə pozulmasına səbəb ol-

çingiltili ğ həmin səsə təsiri ilə karlaşaraq x səsinə çevrilir. Yazıda həmin söz kökünün həm qrammatik, həm də leksik mənası əsas götürülür. Bağça sözü tələffüz edildiyi kimi yazılısaydı, söz kökü əşyavi mənasını itirər, başqa bir məna-hərəkət mənası kəsb edərdi. Burada orfoqrafiya sözünün yazılışında fonetik prinsipə-tələffüzə güzəşt edib morfoloji tərkibə zidd gedə bilmir və bu səbəbdən də sözün qrafik şəkli ilə ədəbi deyilişi arasında uyğunsuzluq meydana çıxır.

Azərbaycan dili orfoqrafiyası ilə orfoepiyasının qarşılıqlı əlaqəsi haqqında dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, tələffüzün bütünlüklə yazıya köçürülməsi mümkün deyildir. Əgər bu mümkün olsaydı, o zaman orfoepiyadan danışmağa ehtiyac qalmazdı, "yazıldığı kimi danış və oxu!" formulu əsas tutulardı. Bu, şübhəsiz ki, tələffüzü canlı dildən uzaqlaşdırar, danışığa sünilik, kitab dili əsəbiyyəti verərdi. Danışıda süniliyə, hərfi tələffüzə yol verməmək məqsədi ilə dilimizdə xeyli miqdarda sözün və qrammatik formanın düzgün deyiliş qaydası müəyyən edilmişdir. Hər hansı sözün və qrammatik formanın yazılışında orfoqrafiya qaydalarına əməl etmək nə qədər əhəmiyyətlirdisə, onların ədəbi tələffüzü üçün də orfoepiyayı bilmək və ona əməl etmək o qədər vacibdir.

Orfoqrafiya və orfoepiya linqvistik baxımdan yaxın olduğu kimi tələffüz baxımından da sıx əlaqədədir. Ona görə də tələffüz normalarının öyrədilməsi işini orfoqrafiya təlimi ilə əlaqəli aparmağın. Bu əlaqənin formalarını və məqamlarını müəyyənləşdirə bilməyin orfoqrafik vərdişlərin anlaşılmasında əhəmiyyəti olduqca böyükdür (N.Ə. Abdullayev).

Orfoepiya orfoqrafiya ilə əlaqəli öyrədilməlidir. Tələffüzlə əlaqəli olmayan və yazılışı ilə deyilişi fərqlənməyən orfoqramların yazılış qaydaları öyrədilərkən orfoepiya üzrə iş aparmağa o qədər ehtiyac yoxdur. Belə hallarda həmin orfoqramların şifahi nitqdəki deyiliş qaydaları danışıq dili və şivə tələffüzü ilə bağlı qüsurlarını islah etmək üçün iş aparmaq kifayətdir. Məsələn, tutaq ki, mənsubiyyət şəkillərinin orfoqrafiyası öyrədilir. Şagirdlər bəzi mənsubiyyət şəkillərini qüsurlu tələffüz edirlər. Məsələn, əlün, əlüz, yoluz gözüz.

qüsurlara - kitab tələffüzünə yol verilir. Ona görə də belə sözlərin və qrammatik formaların yazılışı və deyilişinin müqayisəli öyrədilməsinə həm orfoqrafiya, həm də orfoepiya təlimində böyük əhəmiyyət verilməlidir.

Orfoqrafiyanın qrammatika ilə əlaqəli öyrədilməsi

Orfoqrafiya ilə qrammatika arasında sıx əlaqə vardır. Yazımıza aid elə bir qayda yoxdur ki, o, qrammatika ilə əlaqədar olmasın, onun bu və ya digər qanunlarına əsaslanmasın. Elə buna görə də orfoqrafiya qrammatika ilə əlaqəli bir formada təlim olunur. Qrammatikanı, dil hadisələrini yaxşı mənimsəyən hər bir azərbaycanlı yazı qaydalarına da düzgün əməl edir, onun yazısının səviyyəsi qrammatikanı zəif öyrənmiş hər bir adamın yazısından, orfoqrafik tələblər baxımından, xeyli yüksək olur. Qrammatik məlumatlar əsasında morfemlərin yazılış qaydalarını dərinlən mənimsəyir. həmin morfemin başqa şəkildə deyil, məhz tələb olunan şəkildə yazılması və bacarıqlara yiyələnmiş hər bir şəxs yazı prosesində heç bir çətinlik çəkmədən, məsələn, -da, -də, -ni, tələffüzü yazılışından fərqli olan sözləri və şəkilçiləri düzgün yazır və lazım gəldikdə bu cür yazı qaydalarını öz səhvləri ilə izah edə bilər. Əksinə, qrammatik biliyi aşağı olan tələbə müəyyən bir dil hadisəsi ilə bağlı olan orfoqrafik qaydaya istənilən dərəcədə əməl edə bilmir və yazısında imla xətlərinə yol verir.

Elə tələbə var ki, ay, günəş, yer, vətən kimi isimlərin nə vaxt böyük və nə vaxt kiçik hərflə yazılmalı olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir. Deməli, hər hansı orfoqrafik qayda öyrədilməzdən əvvəl həmin qaydanın əsasında duran dil hadisəsi izah olunmalı, müxtəlif təhlillər aparmaqla və digər metodik üsulların köməyi ilə tələbələrə mənimsədilməlidir. Əks halda tələbə qrammatik bilikdən məhrum olur, orfoqrafik qaydanı başa düşmədən əzbərləyir. Şübhəsiz, bu, yazı praktikasında heç bir səmərə vermir.

Qrammatik məlumatları şüurlu mənimsəyən tələbə orfoqrafik qaydalara öz yazısında düzgün əməl etməklə bərabər, həmin qaydaları izah etmək, qaydaya aid əlavə dil faktları göstərmək kimi ba-

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

kiril	L A T I N			kiril	L A T I N		
	cəp şəklİ	əlyazma şəklİ	adı		cəp şəklİ	əlyazma şəklİ	adı
a	A a	<i>Aa</i>	a	Г	Q q	<i>Qq</i>	qe
б	B b	<i>Bb</i>	be	л	L l	<i>Ll</i>	el
ч	C c	<i>Cc</i>	ce	м	M m	<i>Mm</i>	em
ч	Ç ç	<i>Çç</i>	çe	н	N n	<i>Nn</i>	en
д	D d	<i>Dd</i>	de	о	O o	<i>Oo</i>	o
e	E e	<i>Ee</i>	e	ө	Ö ö	<i>Öö</i>	ö
ə	Ə ə	<i>Əə</i>	ə	п	P p	<i>Pp</i>	pe
ф	F f	<i>Ff</i>	ef	р	R r	<i>Rr</i>	er
к	G g	<i>Gg</i>	ge	с	S s	<i>Ss</i>	se
ғ	Ğ ğ	<i>Ğğ</i>	ğe	ш	Ş ş	<i>Şş</i>	şe
h	H h	<i>Hh</i>	he	т	T t	<i>Tt</i>	te
x	X x	<i>Xx</i>	xe	у	U u	<i>Uu</i>	u
ы	I ı	<i>Iı</i>	ı	ү	Ü ü	<i>Üü</i>	ü
и	İ i	<i>İi</i>	i	в	V v	<i>Vv</i>	ve
ж	J j	<i>Jj</i>	je	ј	Y y	<i>Yy</i>	ye
к	K k	<i>Kk</i>	ke ka	з	Z z	<i>Zz</i>	ze

19. Зиндер Л.Р. Общая фонетика, Л., 1979.
20. Иванов В.Ф. Современный русский язык, М., 1979.
21. Иванов В.Ф. Современный русский язык, фонетика, М., 1976.
22. Матусевич М.И. Современный русский язык. фонетика, М., 1976.
23. Панов М.В. Русская фонетика, М., 1967.
24. Панов М.В. Современный русский язык, фонетика, М., 1979.
25. Современный русский язык. теоретический курс, фонетика, М., 1985.
26. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, М., 1970.

Samitlərin təsnifi.....	70
Azərbaycan dilində samitlərin əsas xüsusiyyətləri.....	74

III FƏSİL.

FONETİK HADİSƏ VƏ QANUNLARI.....76

Geniş dairədə işlənən fonetik hadisələr.....	80
Səsuşması (assimilyasiya) hadisəsi.....	80
Səsfərqləşməsi (dissimilyasiya) hadisəsi.....	84
Səsartımı (proteza, epenteza) hadisəsi.....	86
Səsdüşümü (eleziya, diereza) hadisəsi.....	88
Səslərin yerdəyişməsi (metateza) hadisəsi.....	90
Məhdud dairədə işlənən fonetik hadisələr.....	93
Fonetik qanunlar.....	96
Ahəng qanunu.....	96
Saitlərin ahəngi.....	97
Samitlərin ahəngi.....	98
Saitlərlə samitlərin ahəngi.....	98
Cingiltiəşmə qanunu.....	101

IV FƏSİL.

HECA, VURĞU, İNTONASIYA.....102

Heca.....	102
Azərbaycan dilində hecanın mövqeyi.....	109
Hecanın növləri.....	112
Vurğu.....	115
Vurğunun növləri.....	116
Azərbaycan dilində vurğunun yeri.....	123
Azərbaycan dilində vurğu qəbul etməyən şəkilçilər.....	126
Azərbaycan dilində sərbəst vurğulu sözlər.....	129
Alınma sözlərdə vurğu.....	130
Mürəkkəb sözlərdə vurğu.....	132
Təyini söz birləşmələrində vurğu.....	135
Məqsəd və münasibətə görə vurğunun növləri.....	136
İntonasiya (avazlama).....	137

Fonografik və fonematik yazı	195
Əlifba yazısı	198
Azərbaycan yazısı	201
Yazının istiqaməti	204
Yazıda işarələr, istifadə olunan ləvazimat və materiallar	205
Qrafika	206
Səs və hərf	210
Hərflərin ölçüsü, quruluşu və formaları	214
Hərflərin rəqəmlərlə ifadəsi	216
Əlifba	217
Əlifbanın yaradılması	221
Əlifba hərflərinin adı	234
Əlifbada qənaət prinsipi	235
Əlifbalarn döyişdirilməsi	237
Müasir Azərbaycan əlifbası	239
Yenidən latın əsaslı Azərbaycan əlifbası	249

VII FƏSİL, ORFOQRAFİYA.....252

Orfoqrafiya qaydaları	256
Orfoqrafiyada dəyişiklik - islahat	265
Azərbaycan ədəbi dili orfoqrafiyasının tarixi	270
Orfoqrafiyanın prinsipləri	281
Fonetik prinsip	287
Morfoloji prinsip	291
Tarixi-ənənəvi prinsip	295
Azərbaycan dili orfoqrafiyasının təlim prinsipləri	298
Orfoqrafiyanın orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi	298
Orfoqrafiyanın qrammatika ilə əlaqəli öyrədilməsi	303
Orfoqrafiyanın nitqin inkişafı ilə əlaqəli öyrədilməsi	304
Ədəbiyyat	306